

حديقة الاولياء

تاليف:

سيد عبدالقادر نتوي / نصريوري

سنتي ادبي بورڊ

حديقة الاولياء

تاليف:

سيد عبدالقادر پٽ سيد هاشم پٽ سيد محمد ٽٽوي / نصرپوري

(1016 هـ / 1607 ع ۾ لکيل)

تصحیح:

سيد حسام الدين راشدي

ترجمو:

ڊاڪٽر عبدالرسول قادري

ضمیمو:

ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

2007ع

[هن ڪتاب جا سڀ حق ۽ واسطا سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ آهن.]

فارسي پهريون ڇاپو سال 1967ع تعداد هڪ هزار
ڇاپو پهريون اپريل 2007ع تعداد هڪ هزار

قيمت: هڪ سو سٺ رپيا
[Price Rs.160 - 00]

خريداريءَ لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-2771602)

Email Address: sindhiah@yahoo.com

Website: www.sindhiah.com

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄام شورو ۾ مئنيجر سيد سڪندر علي شاھ
ڇپيو ۽ اعجاز احمد منگي سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي پڌرو ڪيو.

فهرست

	چپائيندڙ طرفان
6	مترجم طرفان نذر عقيدت
7	پيش لفظ
10	مرتب طرفان انتساب
13	مرتب طرفان مهاڳ .
	متن حديقه الاولياء
77	مصنف طرفان مقدمو
86	1- بهاء الدين زكريا ملتاني
88	2- صدرالدين قتال ملتاني
90	3- ركن الدين (شاه ركن عالم) ملتاني
96	4- عثمان مروندي (قلندر لعل شهباز)، مدفن سيوهڻ
100	5- پير پنو، مدفن ضلعو ٺٽو
104	6- شيخ حماد جمالي ٺٽوي، مدفن مڪلي
110	7- شيخ جيئو پٽ شيخ نعمت الله، مدفن مڪلي
112	8- شاه مراد شيرازي ٺٽوي، مدفن مڪلي
114	9- سيد علي (ثاني) شيرازي ٺٽوي، مدفن مڪلي
116	10- سيد نظام پٽ سيد ناصر بڪري، مدفن روهڙي
117	11- شيخ نوح بڪري، مدفن قلعو بڪر
118	12- مخدوم حسام الدين ملتاني، مدفن حسام پور ملتان
121	13- مخدوم بلال باغباني، مدفن باغبان (ٽلٽي)
122	14- قاضي ڌڻو سيوهاڻي، مدفن باغبان (ٽلٽي)
123	15- درويش احمد ۽ محمد پٽ مخدوم اسحاق هالاڻي، مدفن هالا
129	16- شيخ هوتي لاکو، مدفن مورياڻي
132	17- احمد ۽ محمد پٽ شيخ هوتي لاکو، مدفن مورياڻي
135	18- درويش حسن مقري، مدفن پاٿوٿ
137	19- مخدوم ساهڙ لنجار، مدفن انڙپور

- 139 -20- مخدوم عربي ڏياڻو هالاڻي، مدفن هالا
- 141 -21- مخدوم سرور نوح هالاڻي، مدفن هالا
- 145 -22- درويش وهيو (چانيهو) مدفن تورڪي
- 150 -23- مخدوم اسماعيل سومرو مدفن اگهر ڪوٽ
- 152 -24- درويش رڪن الدين پٽ ڏٽو (يا وسيو) مدفن دشت
- 155 -25- راڄو ستيو دل (راج سيه دل) مدفن رائدن
- 159 -26- شيخ پرڪيو ڪاتيار، مدفن ڪاتيار
- 163 -27- درويش چرڪس پٽ ڏنو سرڪي، مدفن ونگو
- 165 -28- شيخ موسيٰ آهيڏاڻي، مدفن ساڪره درياء
- 166 -29- درويش صدر پٽ ڪيهر (ڪيهر) اونو، مدفن ولهار
- 168 -30- درويش پنيو ناريجو، مدفن ريڻ
- 169 -31- درويش هالو سهتو، مدفن آمري
- 171 -32- درويش ابراهيم پٽ ناگودر ٿيهو، مدفن سڪرياري دشت
- 175 -33- درويش علاؤالدين بگهيو، مدفن دشت نزد برهمڻ آباد
- 176 -34- قاضي صدهو پٽ حماد، مدفن ونهيو
- 178 -35- درويش يحيٰ پٽ عالم قريشي بڪري ريلائي
- 179 -36- قاضي خير الدين، مدفن نصرپور جي ويجهو
- 180 -37- درويش يعقوب پليجو، مدفن ناره (؟) ستيار پرڳڻو
- 182 -38- شيخ مغل چاچڪ ۽ شيخ موسيٰ چاچڪ، مدفن مڪلي ۽ چاچڪ
- 184 -39- شيخ پريو ويرداس مجذوب، مدفن گنجو ٽڪر
- 186 -40- درويش عمر بودلو، مدفن اگهر ڪوٽ
- 188 -41- درويش آلو، مدفن ڪناره ساڱرو
- 188 — پڄاڻي ۽ دعا
- 191 — سيد عبدالهادي مشهور جميل شاه گرناريءَ جو احوال

ضميمو:

- 207 احوال سيد عبدالقادر نصرپوري- از: ڊاڪٽر قريشي حامد علي "خانائي"
- 229 حوالا ۽ سمجهاڻيون

چپائيندڙ پاران

سنڌ ۾ صوفي ۽ مشائخن جي حالات ۽ واقعات تي ڪافي ڪتاب ۽ تذڪرا لکيا ويا آهن، پر اهي بزرگن جي حالات ۽ واقعات تي ايتري روشني نه ٿا وجهن، جيتري ”حديقة الاولياء“ وجهي ٿو. هيءُ ڪتاب سيد عبدالقادر نئويءَ سنه 1016ھ/ 1607ع ۾ لکي تيار ڪيو هو.

چيو ٿو وڃي ته هن عنوان تي لکيل پهريون تذڪرو هجري ڏهين صديءَ جي آخري چوٿائيءَ ۾ علامه قاضي محمود نئوي نالي هڪ سنڌي عالم مرتب ڪيو، پر اهو تذڪرو وقت جي لاهن چاڙهن جي نذر ٿي ويو، ان کان پوءِ ”حديقة الاولياء“ جو ٻيو تذڪرو سنڌي بزرگن ۽ مشائخن تي لکيل، پهريون تذڪرو شمار ڪيو وڃي ٿو. هن تذڪري جي سموري مواد جو دارومدار معتبر روايتن ۽ اکين ڏنل واقعن تي ٻڌل آهي. هيءُ نسخو ٻين نسخن کان قديم ليکيو وڃي ٿو. نسخي جي ڪتابت 29- ربيع الاول 1178ھ ۾ ڪئي وئي آهي. مسودي کي حتمي شڪل ڏيڻ جو سهرو سنڌي ٻوليءَ جي نامياري ڏاهي ۽ عالم پير حسام الدين شاه راشديءَ جي سرتي اچي ٿو، جن هن ڪتاب جو سمورو مواد ٻين نسخن تان پيڻي فائيل ڪاپي تيار ڪئي. ”حديقة الاولياء“ جو اصل نسخو فارسيءَ ۾ لکيل هو، ان جو سنڌي ترجمو چيپرائڻ مقصود هو. ترجمي نگارن جا ڪافي نالا آيا پر انهن هن ڪم ۾ هٿ وجهڻ کان ڪيڀاڻو. آخر هيءُ ڪم فارسيءَ جي نامياري عالم ڊاڪٽر عبدالرسول قادريءَ جي ڪٿي پيو، جنهن انتهائي محنت سان فارسيءَ جو سنڌي ترجمو ڪري بورڊ جي حوالي ڪيو.

هن ڪتاب جي پهرين فارسي چاپي شايع ڪرڻ ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي تڏهوڪي لائق (اعزازي) سيڪريٽري سائين محمد ابراهيم جويي صاحب جون به اڻ ڳڻيون ڪوششون شامل آهن، جڏهن ته هن ترجمي چيپرائڻ لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب ۽ ڊاڪٽر عبدالغفار سومري جي صلاح ۽ ڪوشش به شامل رهي آهي. ترجمي تي نظر ثاني ڊاڪٽر گل حسن لغاري صاحب ڪئي آهي. ان کان علاوه هن چاپي ۾ نامياري عالم ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائيءَ جو شامل ضميمو به هن ڪتاب جي اهميت کي نروار ڪرڻ ۾ هڪاري وڌيڪ هٿي ڏني ٿو.

عجاز احمد منگي

سيڪريٽري

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

اربع، ۲۹- ربيع الاول ۱۴۲۸ھ

بمطابق 18- اپريل 2007ع

نذر عقيدت

عند ذكر الصالحين تنزل الرحمة
(صالحن جي ذکر وقت رحمت نازل ٿئي ٿي)

سنڌ جي تصوف جي تاريخ ۾ صوفي سالڪ، صالح ۽ مشائخ بزرگن جو دستياب هيءُ پهريون فارسي ڪتاب ”حديقة الاولياء“ جو سنڌي ترجمو سنڌ جي روحاني رهبر، قادري سلسلي جي بزرگ، سڪرنڊ جي سرواڻ سيد احمد شاه قادري ”سائين سهڻو“ گادي نشين درگاه شريف ڏاکري 1 سڪرنڊ، ضلعو نواب شاھ.

۽ استاد العلماء علامه مفتي ڪريم بخش مگسي نقشبندي، (چشموي)، مهتم مدرسه دارالقرآن، جامع مسجد علي اڪبر شاه ميهڙ ۽ ڊسٽرڪٽ خطيب اوقاف کاتو ضلع دادو سسڻ جن جي ذات گرامي ڏانهن منسوب ڪرڻ جي سعادت حاصل ڪريان ٿو.

مون کي جيڪي ڪجهه ٿوري گهڻي روحاني رهنمائي ۽ علم و قلم جي رهبري ملي آهي، اها انهن بزرگ هستين جي محنت، توجهه ۽ نظر ڪرم جي طفيلي آهي:

منهنجي مدلين جي، ڪَل پريان پيئي،
ڪڏهن ڪوسا نه ٿيا، ڏوراپو ڏيئي،
ساجن سڀيئي، ڍڪير ڍول ڍلائيون.
(شاھ)

عبدالرسول قادري

پيش لفظ

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيد المرسلين وعلى آله واصحابه اجمعين.

سنت، سالڪن، سالحن، عالمن، شاعرن ۽ صوفين جي سرزمين آهي. مشهور آهي ته ”سالحن جي ذڪر وقت الله تعاليٰ جي رحمت وسي ٿي“. هيءُ ڪتاب ”حديقه الاولياء“ به سنت جي اهڙن صوفي با صفا سالڪن ۽ الله وارن عارفن اوليائن جي ذڪر خير جو دستياب پهريون فارسي تذڪرو آهي.

جيتوڻيڪ سنت جي تصوف جي تاريخي تذڪرن ۾، ”حديقه الاولياء“ (1016هـ-1607ع) لکجڻ کان چٽيهه سال اڳ ۾، ڪتاب ”تذڪرة الاولياء“ (980هـ-1572ع) از قاضي محمود نٽويءَ جو نالو ملي ٿو. پر اهو ڪتاب اڃان تائين اٽل آهي. ان ڪري سردست ”حديقه الاولياء“ ئي سنت جي صوفي بزرگن، اوليائن بابت پهريون ۽ قديم فارسي تذڪرو موجود آهي. حديقه الاولياء ۾ قديم سنت جي ايڪيٽاليهه اوليائن ۽ ضميمي ۾ سيد عبدالهادي معروف جميل شاهه گرناڙي لڳ ڀڻ جو احوال، جملي ٻائيٽاليهه بزرگن جو ذڪر شامل آهي.

اڳوڻي دستور موجب ڪتاب ۾ اوليائن جي سوانح، فضائل، ڪمالات ۽ عبادت ۽ خدمت جي احوال سان گڏ ڪرامتن جو ذڪر به شامل آهي. جيڪڏهن ڪنهن الله جي نبيءَ هٿان عقل ۽ عادت جي خلاف ڪو ڪم ٿئي، ته ان کي ”معجزو“ چئبو آهي. ڪنهن اولياءَ کان اهو ڪم ٿئي، ته ان کي ”ڪرامت“ چئجي ٿو. ڪنهن ڪافر يا فاسق هٿان اهڙو ڪم ٿئي، ته ان کي ”استدراج“ يا سحر جادو چئبو آهي.

درس نظامي جي مشهور ڪتاب ”شرح عقائد نسفي“ ۾ آهي ته: ”ڪرامات الاولياء حق“ يعني ولين جون ڪرامتون حق آهن. مخدوم محمد

هاشم نثويء (1104ھ- 1174ھ) مشهور منظوم ڪتاب ”بناء الاسلام“ ۾ به لکيو آهي:

”پڻ صحيح مڃيوسون صدق سان گهڻي ويسا ها،
تہ ڪرامتون ولين جون آهن تحقيقا.“

قرآن مجيد، حديث نبوي ۽ اوليائن جي تذڪرن ۾ به ولين جي ڪرامتن جو ذڪر ۽ ثبوت موجود آهي. موجوده وقت ۾ به جيڪي عجيب ۽ حيران ڪندڙ ڪم ٿين ٿا، انهن کي سائنسي ترقي يا سائنسي ڪرشمو چيو وڃي ٿو. بهرحال اوليائن جون ڪرامتون حق سچ ۽ مشهور آهن.

اڄ کان چار سؤ سال اڳ تذڪره نويسي ۾ ڪافي ڪرامتن جو مروج ذڪر ۽ اسلوب اهو هو، جيڪو حديقة الاولياء ۾ به سمايل آهي.

حديقة الاولياء جي مرتب سيد حسام الدين راشدي (وفات: 1982ع) پنهنجي مهاڳ ۾ جن ساداتن ۽ اوليائن جي تذڪرن جو جائزو ڏنو آهي، ان کي انٽيه سال گذري ويا آهن. هن وقت انهن تذڪرن کان پيڻ تي مواد عربي، فارسي، اردو ۽ سنڌيءَ ۾ دستياب ۽ شايع ٿيو آهي. ان ڪري پير صاحب راشدي جي مهاڳ ۾ تذڪره نويسيءَ جي نئين دستياب مواد جي روشنيءَ ۾، نئون مواد شامل ڪرڻ ۽ نظر ثاني جي ضرورت آهي.

حديقة الاولياء ڪتاب جي مصنف سيد عبدالقادر نثوي بابت ڊاڪٽر قريشي حامد علي ”خانائي“ مهراڻ ڪالوني نواب شاھ جو تحقيقي مقالو ڪتاب ”مقالا“ بين الاقوامي سنڌي ادبي ڪانفرنس ۾ شايع ٿيو آهي. ان مقالي ۾ محقق خانائي، مصنف کي نثوي نه، پر ”نصيرپوري“ ثابت ڪيو آهي. ان ڪري ڪتاب جي ترجمي جي آخر ۾، ڊاڪٽر خانائي جو مقالو ضميمي طور شامل ڪيو ويو آهي. ته جيئن مصنف بابت نئون مواد سامهون رهي.

سنڌ جي صوفين سڳورن جي دل ۾ محبت رکي، هن دستياب قديم ۽ پهرئين تذڪري ”حديقة الاولياء“ فارسي جو سنڌي ترجمو ڪيو ويو آهي. اميد ته سالحن جي محبت رنگ لائيندي ۽ سنڌ ۾ امن آشتي، خير برڪت، محنت ۽ محبت جو دور موٽي ايندو ۽ اوليائن جو پيغام هر هڪ کي بيدار ڪندو ۽ دلي آتڻ ڏيندو.

وِيراڳ ويهائيج، هليج هن پار ڏي،
چڱو چرخو پانهنجو، ويل مَ ويساريڃ،
اُتيو آڏي رات جو، پِنيءَ سين پيريڃ،
سُت جو صرافن جو، ڪنيو سوڪتيڃ،
پنج پُڻوڪڻ پاڻ سين، تيهه مَ تاريڃ،
ان پر تي اچيه ته گر ڪي گڏجين ڪاڙي.
(ساهه لطيف⁽¹⁾)

طالب العلم

عبدالرسول قادري

ڳوٺ ڌڙي مگسي، سڪرنڊ،
ضلع نواب شاھ، سنڌ.

15 جمادي الآخر 1424ھ

14- آگسٽ 2003ع

⁽¹⁾ "آملھ آڻ توريا" از: فقير امداد علي سرائي

انتساب

امير خسرو خان⁽¹⁾ جي نالي

امير خسرو خان هن زماني ۾ انصاف پسند، فضل پرور تدبير ۽ صاحب امير كبير آهي، نيڪن صالحن بزرگن سان محبت عقيدت رکندڙ، خير جي ڪمن ۾ مشغول، دنياداري جي ڪمن ۽ انتظامن ۾ هوشيار، دينداري ۾ مڪمل، غريب پرور، وڏي همت وارو ۽ اسلام جو سچو خدمتگار آهي. مطلب ته ديني ۽ دنيا وي خوين جو جامع، وڏو سخي ۽ خير جو صاحب آهي ان ڪري اهڙي لائق فائق امير كبير ڏي هيءُ ڪتاب منسوب ڪرڻ جي سعادت حاصل ڪري رهيو آهيان. (سيد عبدالقادر نوري/نصروپري)

(1) "امير خسرو خان چرڪس جو خاندان اصل جارجيا جي پاسي جو ويٺل هو. مغل دؤر ۾ اهي ايران ۽ هندستان ۾ اچي وڃي پيا. هندستان ۾ مغل حڪمرانن جي حڪومت ۾ خسرو چرڪس هڪ نالي وارو انسان هو. هو علم دوست ۽ بزرگن خسرو چرڪس سن 1009ھ/1600ع ۾ ميرزا جاني بيگ جي چالاقي کان پوءِ اڪبر اعظم جي حڪم تحت ميرزا غازي بيگ ڏني جو حاڪم ٿيو. غازي بيگ ننڍو هو. ان ڪري خسرو چرڪس ۽ اڪبر اعظم پاران مقرر ٿيل سرڪاري اهلڪار ۽ ٻيا پراڻا امير حڪومت جو ڪاروبار هلائيندا هئا. اصل ۾ خسرو چرڪس ميرزا غازي بيگ جو سنڀاليندڙ ۽ صلاحڪار هو. ميرزا غازي بيگ جي حڪومتي دور ۾ هن جو حڪومت ۾ عمل دخل تمام گهڻو رهيو. مرحوم پير حسام الدين راشديءَ سوڌو سمورا تاريخدان ان ڳالهه تي متفق آهن ته: "ميرزا غازي بيگ جو دور اصل ۾ ميرزا خسرو چرڪس جو دور آهي." غازي بيگ هوريان هوريان حڪومتي وهنوار هلائڻ ۾ پڙ ٿيو ته هن رٽيو ته، حڪومت تي گهڻو اثر انداز ٿيندڙ خاندانن ۽ اميرن مان جان ڇڏائجي. هن سڀ کان پهرين مير ابوالقاسم بيگلار تي نصريور ڏانهن هلائڻ ڪئي ۽ ساڻس صلح ڪرڻ کان پوءِ کيس دوکي سان انڌو ڪري ڇڏيائين. ان کان پوءِ هن ٻيو معرڪو خسرو چرڪس سان ڪرڻ چاهيو. ان وچ ۾ اڪبري دربار مان بابا طالب اصفهاني غازي بيگ کي دهليءَ کان وٺڻ لاءِ اچي پهتو. بادشاهه خسرو چرڪس کي به ساڻ وٺي اچڻ جي تاڪيد ڪئي، پر هو گسائي ويو. سن 1012ھ/1612ع ۾ ميرزا غازي بيگ اڪبر جي دربار ۾ پهتو. 13- جمادي الثاني 1014ھ مطابق 25- آڪٽوبر 1305ع تي اڪبر اعظم گذاري ويو. جهانگير تخت نشين ٿيو. نٿو ساڳيءَ ريت ترخان حوالي ٿيو. قنڌار جون شورشون ختم ڪرڻ لاءِ بادشاهه جهانگير ميرزا غازي بيگ کي مقرر ڪيو، جيڪو سن 1021ھ/1612ع ۾ اتي وفات ڪري ويو. (حوالو- "مڪلي نامہ" ص 195-231. سيد حسام الدين راشدي "گالهيون گونن وٽن جون"، ص 411-412)

خسرو چرڪس جا دهليءَ ۽ قنڌار مان ڪيترائي معزوليءَ جا حڪم ناما نڪتا. پر هو حالتن جو فائدو وٺي ڏک گسائيندو رهيو. ميرزا غازي بيگ جي نوحوانيءَ ۾ وفات کان پوءِ هن ميرزا باقيءَ جي پڙ پوٽي تي ڏک گسائيندو رهيو. ميرزا غازي بيگ جي نوحوانيءَ ۾ وفات کان پوءِ هن ميرزا باقيءَ جي پڙ پوٽي تي هٿ رکيو ۽ عبدالعلي ترخان کي حاڪم بنائي سنڌ تي پنهنجي قبضي رکڻ جي ڪوشش ڪيائين. پر جهانگير، ميرزا رستمر کي هڪ وڏو لشڪر ڏئي، نٿي موڪليو. جن خسرو چرڪس ۽ عبدالعلي خان کي گرفتار ڪري دهلي روانو ڪيو. خسرو چرڪس سن 1022ھ/1601ع ۾ قيد ٿيو ۽ سن 1028ھ/1618ع ۾ اجپور ۾ گذاري ويو. مجموعي طور تي هي هڪ سٺو امير هئڻ سان گڏ شاعر به هو. نٿي ۾ داگير مسجد هن جو ٺاڻي هئي. ۽ هن سنڌ جي مختلف پرڳڻن ۾ پنهنجا ڏوهه، پوٽا اهلڪار مقرر ڪيا، جن سنڌ کي ٻاري ڇڏيو ۽ هن خلاف شڪايتون گهڻيون ٿي ويون، جن هن جو سر ڪٽيو.

حوالو- "ترخان نامہ": سيد مير محمد بن جلال نٿوي: مخدوم ميرزا عباس علي بيگ سنڌي ادبي بورڊ، 2005ع. "ميساثر آف ميرزا خسرو بيگ" مترجم: ميرزا قليچ بيگ: سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو.)

بياد
يار جاني
آغا بدر الدين خان دراني
(مرحوم مغفور)

عَفَتِ الدِّيارُ مُحَلَّها فَمَقامُها
بِمَنِي تَأْبَدُ غَوْلُها فَرِجامُها

فَمَدْفُوعُ الرِّيانِ عُرِّيَ رِسمُها
خَلَقاً كَمَا ضَمَّنَ الوَحْيُ سِلامُها

دَمَنَ تَجَرَّمُ بَعْدَ عَهْدِ أُنيسِها
حَبَّجَ خَلَوْنَ حَلالِها وَحَرامِها

رُزِقَتِ مَرابِيعَ النُّجومِ وصابِها
وَدَقَّ الرِّواعِدُ جَوْدَها فَرِها مِها
— لبید

— اُهي وسئون- جتي پل پهر آجهاپ ڪندا هئا سي ۽ اهي وستيون-
 جتي رهاڻيون ڪندي وقت گذاريا سي — ويران ٿي ويون!
 — هاءِ ڙي ڀا پٽ! سرزمين مني اندر غول ۽ رجاءِ وارين ٽڪرين جي پڪ
 ۾، اڄ انهن جا نشان به ڪونه ٻڃيا!
 — ريان جي چشمه وٽان ٿڌي پڪڙي هليا ويا! رڃ جي ويرن، جيتوڻيڪ
 انگن کي ڏاهيندي ڪين گهٽايو، ليڪن اڃان به انهن جون يادگيريون ايئن
 موجود آهن، جيئن پٿر تي ليڪو!
 — اهي نشان انهن ماڳن جا آهن، جن منجهان ساٿ ڏئي هليو ويو آهي.
 مهينا ٿي ويا ۽ سال گذري ويا!
 — مٿن بهار جون بوندون بار بار پيون ۽ ڪيترا ڀيرا اتر پار جا
 ڪاراڪمر وڌڻا وسائي چڪا!
 — ويران هجڻ سبب هاڻي مٿن گاهه ڄمي ويو آهي، هاءِ ڙي قسمت!

(آزاد ترجمو)

مهاڳ

سند اندر، صوفي سڳورن ساداتن ۽ مشائخن جي سوانح ۽ تذڪرن تي
ڪافي ڪتاب لکيا ويا آهن. ڪي ڪتاب عمومي تذڪرا آهن ۽ ڪي ڪن
خاص خاندانن جي احوال ۽ نسبي سلسلن تي مشتمل آهن. مڪتوبات ۽
ملفوظات جا مجموعا ڪثير تعداد ۽ ان اُپراند موجود آهن.

گهڻا ڪتاب ضايع ٿي ويا آهن، ڪن جو پاڻ کي پتو ڪونه آهي، ليڪن
جيڪي راقم الحروف جي پنهنجي ڪتابخاني ۾ موجود آهن يا نظر مان گذريا
آهن، تن جي تعداد مان اندازو ٿئي ٿو ته ماضيءَ ۾ انهيءَ ڏس اندر پنهنجي
سنڌي بزرگن ۽ اهل قلم حضرات وڏو خزانو ۽ بيش بها ورثو پيدا ڪيو آهي.

انهيءَ قسم جي ڪتابن جي فهرست مختصر جائزي سميت هيٺ درج
ڪجي ٿي. اهي ڪتاب مشائخن ۽ صوفين جي سلسلي ۾ يا سنڌ جي ديني
خواه تصوف جي تحريڪ ۽ تاريخ ۾ سڌي ۽ ضروري ماخذ جي حيثيت رکن ٿا.
سنڌ ۾ تصوف جي تاريخ لکڻ وقت انهيءَ ذخيري کي ڏسڻ ۽ منجهانئس مواد
وٺڻ از بس لازمي ٿيندو.

آسانيءَ خاطر فهرست کي مختلف خاندانن ۾ تقسيم ڪري درج ڪريون
ٿا، جيئن معلوم ٿئي ته سنڌ جي هر هڪ سلسلي تي پاڻ وٽ ڪيترو مواد
موجود آهي.

1 عمومي تذڪرا

1. تذڪرة الاولياء: علامه قاضي محمود نٿوي. تاليف: 980ھ / 1573ع. هن
وقت تائين جي معلومات مطابق، هيءُ پهريون تذڪرو آهي، جيڪو سنڌ جي
صوفين ۽ اهل طريقت جي حالات تي لکيو ويو آهي. افسوس آهي، جو هن جو
ڪوبه نسخو ملي نه سگهيو آهي.

2. حديقة الاولياء: عبدالقادر نٿوي. تاليف: 1016ھ / 1607ع. ايندڙ
صفحن ۾ تذڪرو ۽ ان تي تبصرو ملاحظي هيٺ ايندو.

3. گلزار ابرار: غوثي حسن مانڊوي. تاليف: 1027ھ / 1618ع. هيءَ فارسي تذڪرو هندستان ۾ لکيو ويو آهي. ارغونن ۾ گهل کان، متاثر ٿي، جيڪي مشائخ سنڌ مان هجرت ڪري هند هليا ويا، انهن جو ڄاڻو مڌڪور ملي ٿو. اردو ترجمو اذڪار ابرار جي نالي سنه 1326ھ / 1908ع ۾ ڇپيو آهي. اصل فارسي ڇاپي هيٺ ڪونه آيو آهي. هيٺين سنڌي بزرگن جو اصل احوال ڪتاب ۾ موجود آهي:

شيخ ابراهيم بن عمر سنڌي، شيخ ابراهيم ڪلهوڙو، شيخ ابراهيم قادري شطاري سنڌي، مولانا اسماعيل سومرو، سيد ابراهيم بکري، شيخ اسحاق قلندر سنڌي، شيخ بنان برهانپوري، قطب عالم سيد برهان الدين، مخدوم بايزيد لاکو، مخدوم بلال سنڌي، شيخ بابو سنڌي، شيخ تاج العاشقين بن عبدالله سنڌي، مخدوم جهانيان بخاري، مخدوم جعفر بوبڪائي، سيد حيدر سائي، مولانا حافظ سنڌي، شيخ ڌيان سنڌي، شيخ طاهر سنڌي، شيخ طيب سنڌي، شيخ عالم گجراتي، شيخ عربي ڌياڻو، مخدوم عباس ابن جلال سنڌي، شيخ علاء الدين ثاني مجذوب جي ذڪر ۾ سنڌ تي خان خانان عبدالرحيم جي ڪاه جو واقعو، حڪيم عثمان بوبڪائي، شيخ عبدالله ۽ شيخ رحمت الله سنڌي، شيخ عيسيٰ سنڌي برهان پوري، شيخ عبدالستار بن شيخ عيسيٰ مسيح الله، قاضي قاضن سنڌي، شيخ قاسم بن شيخ يوسف سنڌي، شيخ عيسيٰ لاکو، شيخ لشڪر محمد عارف بن ملڪ راجن جي ذڪر ۾ سيد عبدالغفور سنڌي ۽ مولانا صالح سنڌي جو ذڪر، شيخ لاڏ جيو سنڌي، شيخ موسيٰ نٿوي، شيخ مبارڪ سنڌي، شيخ معروف ۽ شيخ عثمان سيت پوري، مخدوم سرور نوح هالاڻي، شيخ نظام مريد سيد ابراهيم بکري، شيخ ڌيان سنڌي، ميان وحيه سنڌي، مولانا يونس مفتي سنڌي، شيخ مرتضيٰ جي ذڪر ۾ ملا يونس سنڌيءَ جو ذڪر.

4. تحفة الڪرام: مير علي شير قانع نٿوي. تاليف 1181ھ / 1767ع. سنڌ جي عمومي تاريخ ۽ مشائخن جو تذڪرو.

5. تذڪره غياثيه: مولانا غياث الدين سنڌي. هيءَ تذڪرو سيد محمد امام الدين گلشن آباديءَ تاريخ اولياءَ (1191ھ / 1777ع) ۾ ماخذ طور ڪتب آندو آهي.

6. طومار سلاسل گزيده: مير علي شير قانع نٿوي. (تاليف: 1202ھ). هن ۾ سنڌ جي اهل طريقت جا سلسلا ڏنا ويا آهن.

7. معيار سالڪان طريقت: مير علي شير قانع ٺٽوي. (تاليف: 1202ھ/1787ع). تحفة الاڪرام ۾ جن بزرگن جو ذڪر آهي، هن ۾ انهن جو احوال تاريخ يا زماني جي تعين سان درج ڪيو ويو آهي.⁽¹⁾

8. شجره اطهر اهل بيت: مير علي شير قانع ٺٽوي، (تاليف: 1202ھ) سنڌ جي مختلف سادات خانوادن جا نسلي شجرا درج ڪيا ويا آهن. هن ڪتاب جو ڪوبه نسخو موجود نه آهي.

9. گلشن اولياء: خليفو محمود نظاماڻي. (تاليف: 1258ھ/1842ع) پير صاحب روضي واري رحمة الله عليه جي خيفي ۽ ”ملفوظات“ جي مؤلف محمود خان ولد گنهرو خان نظاماڻي (ڪڙڻي واري) جي تصنيف آهي. هن ۾ ڪيترن اهڙن متاخرين بزرگن جو حال آهي. جن جو ذڪر ڪنهن ٻئي ڪتاب ۾ آيل نه آهي. مؤلف جي سامهون حديقة الاولياء، بيان العارفين، تنبيه الغافلين ۽ تحفة الطاهرين رهيا آهن. منهنجي نظر مان استاد فاضل مولانا غلام مصطفي قاسمي صاحب جو نسخو گذريو، جيڪو نامڪمل ۽ وچان وچان خالي آهي. هيٺين بزرگن جو حال انهيءَ نسخي ۾ ملي ٿو:

خواجه غلام محي الدين سرهندي، خواجه محمد زمان لٽواري، خواجه محڪم الدين سيلائي، مخدوم ميان عبدالله، (مريد شاه عبدالڪريم سنڌي)، پير ميان قائر شاه بصيرا، مخدوم محمد امين راڻي پور، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي، شاه پٽائي، ميان مڻهو مجذوب، سيد ناگوشاه، مخدوم محمد مقيم ولد مخدوم سعد الله، مخدوم ميان سچيڏنو، مخدوم عبدالله نصريوزي، انهن بزرگن جي احوال ۾ ضمناً ڪيترن ٻين صوفين جو ذڪر به اچي وڃي ٿو. هن ڪتاب ۾ بزرگن جي حالات کان علاوه ٻيون به ڪيتريون خوبيون آهن. مثلاً جغرافياي حالات خاص طرح اهم آهن. ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور جا ڪيترا تاريخي ۽ سياسي احوال ۽ واقعا درج آهن. ڪيترا سنڌي لفظ عبارت ۾ آيل آهن. جهڙوڪ: ڏڪو، اجرڪ، قرتو ڪپهه پريل، وغيره وغيره.

10. سراج العاشقين: خليفو محمد ملوک: هيءُ تذڪرو مولانا قاسمي صاحب جن ڏنو آهي. راقم الحروف معلوم ڪري نه سگهيو ته منجهس ڪهڙو مواد آهي.

⁽¹⁾ ڪتاب ”معيار سالڪان طريقت“، از: مير علي شير قانع، ڊاڪٽر سيد خضر نوشاهي، جي ڪوشش سان ”اداره نوشاھي ساهن پال“ ضلع منڊي بهاء الدين مان، سال 2000ع ۾ شايع ڪيو ويو آهي. (مترجم)

2. نٿي جي بزرگن جا تذڪرا

هيٺيان تذڪرا نٿي ۽ مڪليءَ جي مشائخن ۽ اهلِ طريقت جي احوال ۾ آهن:

11. **تذڪرة المراد:** (عربي) شيخ حسين صفائي نٿوي: پير مراد شيرازي ۽ سندس خانداني حالات تي سندس مريد هي تذڪرو لکيو آهي.⁽¹⁾
12. **معارف الانوار:** محمد صالح بن ملا زڪريا نٿوي (تأليف: 1140ھ / 1728ع) هن ڪتاب جو پورو نالو آهي: معارف الانوار في بيان فضائل سيد الابرار وائمة الاطهار و احوال قطب المختار. ڪتاب ۾ ٻارنهن باب آهن، جن مان پويان پنج باب سيد مراد جي تذڪري تي ۽ ڇهون باب موسوي شيرازي انجوي ساداتن جي احوال ۾ آهي.
13. **آداب المريدين:** سيد علي شيرازي (ثاني) (تأليف: 954ھ / 1547ع) هيءُ ڪتاب سيد مراد شيرازيءَ جي تعليمات تي عربيءَ ۾ لکيو ويو آهي.⁽²⁾
14. **تحفة الطاهرين:** شيخ محمد اعظم نٿوي. (تأليف: 1190ھ / 1776-77ع) نٿي ۽ مڪليءَ جي اوليائن جو تذڪرو مرحوم آغا بدرالدين درانيءَ مرتب ڪري سنڌي ادبي بورڊ مان شايع ڪيو آهي. هن جو سنڌي ترجمو راقم جو ڪيل بورڊ طرفان سنه 1990ع ۾ ڇپيو آهي (مترجم)
15. **مناقب مخدومين معظمين:** ميان محمد امين چنڀڙائي. مخدوم محمد هاشم نٿوي (1174ھ / 1761ع) ۽ سندس پٽ ۽ پوٽي مخدوم محمد ابراهيم ۽ مخدوم عبداللطيف جي احوال ۾ آهي.
16. **تڪملة مقالات الشعراء:** مخدوم محمد ابراهيم خليل نٿوي. هن ۾

(1) ڪتاب "تذڪرة المراد" مترجم: ڊاڪٽر عبدالرسول قادري، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ۾ 2005ع ۾ شايع ڪيو آهي.

(2) انهيءَ خاندان جو هڪ فرد سيد احمد جعفر احمد آباد هليو ويو هو، جنهن جو خاندان اتي وڌيو ۽ رهيو. هن وقت انهيءَ گهراڻي وٽ پنهنجي خاندان جي علمي ۽ ديني خدمتن متعلق هيٺيان ڪتاب موجود آهن:

I - منية العارفين: از سيد احمد بن رفيع الدين بن سيد جلال محمد بن سيد احمد جعفر شيرازي. مڪتوبه 1020ھ - 1611ع.

II - فتوحات احمدية: از سيد احمد رفيعي.

III - شجرة مباركة: مڪتوبه سيد جلال بن سيد رفيع الدين بن سيد جلال محمد بن سيد احمد جعفر.

IV - حالات خاندان: ؟

ٺٽي جي نقشبندي مشائخن، لنواريءَ وارن برزگن، سرهندي پيرن ۽ مخدوم محمد هاشم جي گهراڻي جو احوال آيل آهي. راقم الحروف هيءُ ڪتاب شايع ڪيو آهي.

3. سيوهڻ جي مشائخن جا تذڪرا

هن هيٺ انهن تذڪرن جا نالا ڏجن ٿا، جيڪي خاص سيوهڻ ۽ ان جي آس پاس جي مشائخن تي آهن:

17. **تذڪره اولياءِ سيوستان:** هن جو نالو تذڪره حبيبيه ۾ ميان مير سيوستانيءَ (لاهوري) جي سلسلي ۾ آيو آهي. راقم الحروف کي هن جي ڪنهن به نسخي جي ڄاڻ نه آهي.

18. **حالات بزرگان سيوستان:** هن جو نسخو به ڏسڻ ۽ ڄاڻ ۾ نه آيو آهي.
19. **قلندر نامہ:** (مخدوم عبدالواحد نعمان ثاني سيوستاني.) تذڪره حبيبيه ۾ هن جو ذڪر آيو آهي. قلندر لعل شهباز ۽ سندس مريدن جي سوانح تي مشتمل آهي.

20. **رساله قلندري:** (خضر علي سيوستاني.) نسخو نظر ۾ نه آهي.
21. **تذڪره مشائخ سيوستان:** (عبدالغفور سيوستاني.) هن جو نسخو پڻ راقم جي علم ۾ نه آهي.⁽¹⁾

22. **تذڪره قلندري:** حضرت قلندر لعل شهباز جي سوانح ۽ ڪرامتن تي مشتمل هيءُ ڪتاب، نهايت غير مستند ۽ غير معتبر آهي. راقم وٽ هن جو نسخو آهي. تصوف جي تاريخ لکندڙن لاءِ سرسري مطالعو ضروري آهي.

23- **سڪينه الاولياء:** (دارا شڪوه تاليف سن 1052ھ/ 1642ع.) ميان مير سيوستاني (لاهوري) ۽ سندس مريدن تي هيءُ نهايت معتبر ۽ معاصرانه ڪتاب آهي.

(1) ڪتاب "تذڪره اولياءِ سيوستان" جو اردو ترجمو رسالي المعارف لاهور فيبروري 1970ع ۾ ڇپيو. انهيءَ جو سنڌي ترجمو محترم جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪيو. جيڪو سـ ماهي "مهراڻ" نمبر 1-1972ع ۾ صفحي 115 تي "تذڪره مشائخ سيوستان" جي عنوان سان شايع ٿيو. هن ئي جو فارسي متن تاليف سال 1039ھ/ 1629ع. تصحيح ۽ تعليقات: سيد حسام الدين راشدي. سـ ماهي "مهراڻ" 3-4/ 1974ع ۾ صفحي 199-224 تي شايع ٿيو. هن فارسي متن جو سنڌي ترجمو، سيد حسام الدين راشدي ڪيو، جيڪو سـ ماهي "مهراڻ" (جولاءِ-ڊسمبر) نمبر 3-4/ 1979ع ۾ صفحي 159-182 تي ڇپيو. (سنڌي ايڊيٽر: ڊاڪٽر گل حسن لغاري)

24. **مکتوبات واحدي:** (جامع میان فضل الله.) هن جو ذکر تذکره حبیبیه ۾ آهي. هن ۾ مخدوم محمد احسان عبدالواحد ثاني المقلب به نعمان ثاني سيوستاني صاحب "البياض" و "قلندر نامه" ۽ مخدوم دين محمد (مفتي بي ريا) بن مخدوم عبدالواحد كبير (1072ھ/1661ع مفتي اسلام) صاحب "كشف الاسرار" جا خط، پنهنجي دور جي مختلف عالمن ۽ مشائخن ڏانهن جمع ٿيل آهن.

25. **رساله حبیبیه:** (مخدوم حبيب الله صديقي پاتائي.) تاليف: 1300ھ کان بعد. هيءُ تذڪرو پاٽ ۽ سيوهڻ جي صديقي مخدومن جي احوال ۾ آهي. اهي بزرگ شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي اولاد مان آهن. ابتدا ۾ شيخ جي نسب جو بيان آهي. شيخ عيسيٰ سنڌي برهانپوري ۽ مخدوم نوح هالاڻي جو نسب پڻ ڏنل آهي.

تذڪري مان معلوم ٿئي ٿو، ته مخدوم غلام عباس هگورجو پاتائي حضرت مسيح الاولياء (عيسيٰ برهانپوري) جو چاچو هو. مخدوم نوح رح جي نسب تي ڪافي بحث ٿيل آهي.

سرهندي بزرگن مان شاه صفي الله ڪابليءَ جي سوانح ۽ سندس تعليمات ۽ سنڌ اندر سندس سلسلي تي چڱو مواد ملي ٿو. مخدوم محمد ابراهيم نٿوي (مڏئي واري) ۽ مخدوم عبدالواحد كبير ۽ صغير جي احوال تي پڻ روشني پيل آهي.

26. **يمن البركت:** (مهت مولچند. تاليف: 1072ھ/1661ع.) هيءُ ڪتاب فارسيءَ ۾ سيوهڻ جي هڪ اهل علم ۽ صوفي منش هندوءَ فارسيءَ ۾ تاليف ڪيو آهي. 9x5 سائيز جي 217 صفحن تي آهي. ابتدائي چند ورقن تي مختلف شاعرن جا غزل، رباعيون فرد قطعا ۽ قصيدا آهن. جن مان ڪي قصيدا لعل شهباز جي مدح ۾ آهن. جيڪي ڪريال نالي هندو شاعر جا تصنيف آهن. سکر جي خواجہ خضر واري آستان تي سنڌو درياءَ ۽ ٻين هندو تيرتن تي پڻ قصيدا آهن.⁽¹⁾

(1) انهن ورقن مان هڪ تي هيءُ چؤ سٽو لکيل آهي:

اي يار! پڪوئي تو رسيدن مزه دارد
شلوار ز پائي تر كشيدن. مزه دارد
ساق ت به هوا بردن و بر دوش نهادن
انداختن و باز كشيدن مزه دارد

هيءُ ڪتاب مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي 22 - مارچ 1958ع جو سنڌي ادبي بورڊ کي هديتاً ڏنو هو. ڪتاب ۾ قلندر لعل شهباز جي سوانح آهي، جيڪا غير مستند ۽ ڏند ڪٿائن تي مشتمل آهي. مؤلف پنهنجي خاندان جو شجرو ڏنو آهي. ڪتاب ۾ درگاه سان هندن جي تعلق تي ڪافي معلومات آهي.

4. لنواريءَ وارن جا تذڪرا

لنواريءَ وارن مشائخن جي سلسلي ۾ جيڪي ڪتاب ڏسڻ ۾ آيا آهن، يا معلوم ٿيا آهن، انهن جي فهرست هن ريت آهي:

27. لطيفة التحقيق: (سيد رفيق علي حسيني پشنگي). هيءُ تذڪرو سنه 1120ھ / 9-1708ع ۾ لکيو ويو آهي.⁽¹⁾

28. فردوس العارفين: (مير بلوچ خان ولد مڪرم خان تالپر). سنه 1201ھ / 1786ع ۾ تاليف ٿيو. خواجه محمد زمان (1125-1188ھ / 1713ع-1774ع) جي سوانح ۾ آهي. مختلف مريدن جون روايتون جمع ڪيو ويو آهن جن مان خواجه جي سوانح اخلاق عادات ۽ تعليمات تي روشني پوي ٿي. ضمناً ڪيترن نقشبندي اصحاب تصوف جو تذڪرو پڻ اچي ويو آهي. مثلاً: مخدوم آدم (آدو) نقشبندي نٿوي (خليفه حضرت عروة الوثقي) مخدوم ابوالقاسم نقشبندي نٿوي، شيخ ابراهيم - سيد فتح محمد، شيخ انس، ميان صابر ولهاري ۽ مخدوم ابراهيم نقشبندي نٿوي (خلفاء مخدوم آدم)، شيخ فيض الله ۽ شيخ محمد اشرف نٿوي (پسران مخدوم آدم)، ابوالمساڪين شيخ محمد و شيخ احمد (پسران شيخ محمد اشرف نٿوي)، شاه عبداللطيف ڀٽائي، مخدوم محمد هاشم نٿوي، مخدوم معين نٿوي، مخدوم محمد اشرف نٿوي، شيخ عبداللطيف متوفي: (1125ھ / 1713ع والد خواجه محمد زمان)، شيخ ابراهيم نرئي وارو (جد مخدوم محمد زمان) مخدوم محمد صادق نٿوي (صاحب

(1) ڪتاب جو اصل نالو "لطيفة التحقيق في شرف نسب الصديق" آهي. هيءُ ڪتاب سيد رفيق علي شاه پشنگي ڪچي (وفات 1124ھ / 1712ع) فارسي ۾ سال 1122ھ / 1710ع ۾ لکيو. هن ڪتاب ۾ درگاه لنواري جي سلف صالحين جو نسب نامو، مختصر احوال ۽ ڪرامتون درج آهن. هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو غلام حسين پينشنر اسسٽنٽ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل ڪيو ۽ 1950ع واري ڏهاڪي ۾ انصاف پريس لاڙڪاڻي مان مير خدا بخش تبدي جان محمد واري ڇپائي پڌرو ڪيو. "لطيفة التحقيق" جو اردو ترجمو محمد آدم اسحاقاني سن 1996ع ڪراچي مان ڇپرايو آهي. سنڌي ترجمي جو مواد 58 صفحا ۽ اردو ترجمو 43 صفحا آهي. (مترجم: ڊاڪٽر عبدالرسول قادري)

مدرس)، شيخ عبدالرحيم گروھڙي، حاجي ابوطالب اگھماڻي (مدفون: سعيد پور)، حاجي صالح کھڙائي، خواجہ سيف الله، حافظ هدايت الله، شيخ حاجي طاهر، خواجہ مومن مست، شيخ محمد عيسيٰ، خواجہ گل محمد (بن خواجہ محمد زمان).

29. مرغوب الاحباب: (نظر علي خان ٽالپر 'خاڪي'، تاليف: 1273ھ / 57-1856ع). ڪتاب جو پورو نالو آهي 'مرغوب الاحباب في النسب الاقطاب'. خواجہ محمد زمان ثاني (1199-1247ھ / 85-1784ع-1831ع) بن ميان گل محمد (1178-1218ھ / 65-1764ع - 1803ع) بن خواجہ محمد زمان (اول) جي حالات تي لکيل آهي.

ڪتاب ۾ ڪيترن مشائخن جو ذمناً مذكور موجود آهي. جهڙوڪ: مخدوم آدم ٽٽوي صديقي مالڪي ڀماني (بن عبدالاحد بن عبدالرحمان بن عبدالباقي بن محمد بن احمد بن آدم بن عبدالهادي بن محسن بن علي بن محمد بن عبدالخالق بن محمد بن عبدالهادي بن عبدالباري) هن پوئين لاءِ لکيل آهي: بملڪ ڪچه رفت در سال 417ھ / 1026ع و برادرش عبدالخالق پيش سلطان محمود غزنوي بگجرات رفت بود، شيخ سڌاتورو، شاه حاجي فقير الله علوي شڪارپوري، شيخ عبدالحي نوشهراڻي، خواجہ محمد حسن لنواري (تولد 1235ھ / 1819ع)، شيخ ابوالقاسم نقشبندي، شيخ ابراهيم روھڙيائي، سيد فتح محمد، شيخ انس، مخدوم صابر ولھاري، مخدوم فيض الله ومخدوم محمد اشرف (پسران مخدوم آدم) خواجہ ابوالمساڪين محمد (المتوفي: 1149ھ / 37-1736ع، قبر متصل دروازه حجره ام المومنين خديجة الكبرى رض بردست- راست مڪه المعظمه) بن مخدوم محمد اشرف، خواجہ حاجي محمد روشن پسر محمد اشرف (بعد ازين هيچ اولاد نماند. از مخدوم فيض الله يک دختر بي بي اسماء بود که از او اولاد باقي ماند)، شيخ حافظ ابوالقاسم (که از اولاد ايشان بود. اولاً طريقه سهرورديه را اختيار کرد بعد به طريقه آباي نقشبنديه آمد) علامه مخدوم عبدالباقي متعلوي، مخدوم محمد هاشم (کيس هاشم فقيه لکيو ويو آهي، حضرت ابوالمساڪين ۽ مخدوم محمد هاشم جي وچ ۾ اختلاف هو). حاجي عبداللطيف نقشبندي معروف به پنجابي (مريد خواجہ فيض الله فرزند مخدوم آدم)، حافظ ابوالقاسم بن ابراهيم، مولوي

محمد صادق (صاحب مدرسه ومريد سيد عبداللطيف وداماد خواجه محمد اشرف. بعد وفات از پائين حضرت مخدوم دفن شد) خواجه محمد عيسي دشتي، حافظ عبدالملك مشهور به سائيندڻو- خواجه محمود مجذوب، برهان كاكي مجذوب، حافظ صدرالدين، حافظ كبير، مير بجار تالپر، شيخ محمد عابد سنڌي مدني محدث، مجذوب ساهڙ، شيخ حامد، حاجي ابوطالب اگهمي شيخ محمد صالح ڪڙائي، شيخ سيف الدين، شيخ حافظ طاهر، ڪمال محمد مجذوب، شيخ محمود مجذوب هالاڻي، شيخ مومن، شيخ الياس.

30. الجواهر البديع: (ميان بلال. تاليف: 1221/1806ع:) هن ۾ مخدوم محمد زمان ۽ محبوب الصمد جو احوال آهي.

31. رساله مخدوم گرهوڙي: مرغوب الاحباب ۾ هن جو حوالو آهي. ڪتاب خواجه محمد زمان جي احوال ۽ تعريف ۾ آهي.

32. صقال الضماير: (خواجه محمد سعيد. تاليف: 1303هـ/1885ع:) هن ۾ شاه مدنيءَ جو احوال آهي.

33. فتح الفضل: مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي (1152-1192هـ/1739ع-1778ع)، خواجه محمد زمان جا اقوال گڏ ڪيا ويا آهن. جيڪي اصل سنڌيءَ ۾ هئا، ليڪن مخدوم انهن جو عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو. هن جو شرح 'ورد محمدي' جي نالي سان خواجه گل محمد ڪيو.

34. ورد محمدي: (از خواجه گل محمد: فتح الفضل جو شرح.) هن جو حوالو فردوس العارفين ۾ آيل آهي.

5. مخدوم سرور نوح هالاڻي تي مواد

مخدوم سرور نوح هالاڻي عليه رحمة (911-998هـ/1505ع-1589ع) جي حالات، تعليمات ۽ اولاد جي سلسلي ۾ هيٺيون مواد پاڻ وٽ موجود آهي:

35. رساله ملاخيالي: (ملاحسين خيالي.) دليل الذاڪرين ۾ هن جو حوالو آيو آهي. ملاحسين غالباً مخدوم سرور نوح جو معاصر هو ڇاڪاڻ ته ڪٿي ڪٿي روايتون سڌيون مخدوم جي زبانيءَ بيان ڪري ٿو (مخدوم معظم فرمودند...) منجهس مخدوم عليه رحمة جي سوانح تي ڪافي مواد موجود آهي.

36. رساله بهاؤالدين دلق پوش: هيء مؤلف مخدوم سرور نوح جو خاص مريد هو. رسالي ۾ مخدوم جي سوانح ۽ اقوال جمع ڪيا اٿس. دليل الذاڪرين واري هن تان روايتون نقل ڪيون آهن. بهاء الدين ابتدا ۾ حضرت بهاء الدين ملتانيءَ جي خاندان جو مريد هو. بعد ۾ درويش جمعه جاڙيجي جي وساطت سان مخدوم سرور نوح جو مريد ٿيو ۽ باقي ڄمار مرشد جي خدمت ۾ ختم ڪيائين. مخدوم جي فرزندن جو استاد هو. قرآن، حديث، فقه ۽ تصوف تي ڪيئي رسالا لکيائين. جيڪي هن وقت ڪونه ٿا ملن. دلق پوش جي قبر مڪليءَ تي پير آسات جي ڀرسان آهي.

37. رساله فتحيه: (مخدوم فتح محمد. مخدوم سرور نوح جو پوٽو). ڪتاب ٽن جلدن (1-832-2-892-3-720) ۾ آهي. ڪتاب جي تاليف جو سال (فتوحات سندي 1019ھ/1610ع) مان نڪري ٿو. مؤلف شاعر هو ۽ فقير تخلص هئس. سراج العارفين جي روايت آهي تہ: مخدوم پنهنجي هن پوٽي سان تصوف تي گفتگو ڪندو هو. پهرين جلد جي 658 صفحي کان مخدوم سرور نوح جي سوانح شروع ٿئي ٿي. هيءُ ڪتاب مخدوم محمد زمان صاحب جي ڪتب خاني ۾ آهي. "تحفة المريدن في مناجات مخدوم المرشدين" جي نالي سان "نورنامہ" جي طرز تي انهيءَ ڪتاب جو سنڌي نظم ۾ ترجمو آهي، جنهن کي نامعلوم شاعر 25 - جمادي الاول - 1288ھ/1871ع جو نظم ڪرڻ شروع ڪيو. اول آخر ناقص آهي، جنهنڪري شاعر جي نالي جو پتو نٿو پوي. جملہ 432 صفحا آهن. ڪتاب جو نسخو مخدوم محمد زمان صاحب وٽ آهي.⁽¹⁾

38. دليل الذاڪرين: (حاجي پنهور، تاليف، 13 رمضان 1106ھ - 1597ع): مخدوم محمد زمان (اول) (1050-1117ھ/41-1640ع - 1705ع) جي زماني ۾ تاليف ٿيو. ڪيترن معاصر مشائخن جو مذڪور ڪتاب ۾ اچي ويو آهي. ڪتاب هن ڪري پڻ اهم آهي جو انهيءَ دور جي معاشري ۽ سماجي خواهه سياسي صورت حال جا ڪيترا واقعا ملن ٿا. بزرگن جي باهمي صحبت ۽ رهاڻ جا مناظر منجهس موجود آهن. ڪيترن بزرگن جي ذاتي ڪردار ۽ شخصيت تي

(1) "رساله فتحيه" جي سنڌي ترجمي لاءِ محترم قاضي شوڪت علي هالا پراڻا، سعيو ڪري. محترم مولانا سعيد احمد پٽو کي فارسي متن پيش ڪيو ۽ جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هن ڪتاب جي ترجمي لاءِ سفارش ڪئي ۽ مقدمو به لکيائين. ترجمو ۽ ڇپائي ٿي چڪي آهي. (عبدالرسول قادري)

روشنی پوي ٿي. سنڌ جي ڪيترن تاريخي جاين ۽ آثارن جو حال اچي ويو آهي. مثلاً: جامع خسروي ناهيه ڳوٺ واري ۽ نئي جي مسجدن مان جامع فرخ مسجد جامع خواجہ شمشاد ۽ مسجد قمري جو بار بار ذڪر آيو آهي.

هينين مشائخن جو ضمناً احوال آيو آهي: ميان رڪن الدين، مخدوم جعفر بويڪاڻي، سيد ساجن متعلوي، سيد رڪن الدين متعلوي، سيد عبدالله متعلوي، (مخدوم صاحب جو نياڻو)، ساهڙ لنجار، حضرت يحيٰ ولد مخدوم اسماعيل سومرو، علامہ حضرت يار محمد ساڪن درپيلو، درويش محمد بويڪاڻي، سيد عبدالرحمان، پريڪيو ڪاتيار (ڪر درحوار مخدوم جمع برڪوه مڪلي خوابيده است) عثمان عصار، مخدوم بلال، سيد حيدر، مجذوب وهيو، مخدوم حامد اگهي، سيد علي شيرازي، مخدوم ابراهيم بن مخدوم معزالدين، شاه خيرالدين بڪري، شيخ محمود ولد سيد صديق فخر يو (عالم روزگار) نوح ولد هوتي ڪبير، شيخ عالي نئوي، مولانا عبدالغفور بن مخدوم ناصر، درويش دائود بصير، ميرڻ ڪاتيار، سيد جعفر بڪري، حسين ٿهيم ساڪن بڪيرا، شيخ حمزو ۽ شيخ محمود ولدان صديق فخر يو، شاه اسماعيل بخاري، درويش يحيٰ راتيو، سيد نصيرالدين، حضرت هاشم ابن حضرت حماد، درويش ابوبڪر هوڻي، درويش امين ڳوٺ ڪڪري، مولانا يوسف فقيه، ملا سائيندڻو.

ڪتاب ۾ چار باب آهن، پهريون باب خانداني بزرگن جي احوال ۾ ۽ باقي ٽي باب مخدوم سرور نوح ۽ سندس معاصر مشائخن تي لکيا ويا آهن. 39. ڪوس فخرية: مؤلف غالباً حاجي يعقوب، ڪتاب چئن بابن (ڪوئس) تي مشتمل آهي. جن ۾ دستوري طرح مخدوم سرور نوح جي سوانح سان گڏ ڪيترن ٻين مشائخن جي حياتيءَ جا پهلو پڻ اچي ويا آهن. تصوف خواه تاريخ تي مفيد معلومات ملي ٿي. اهي اورواد ۽ وظائف پڻ ڏنا ويا آهن جيڪي مخدوم سرور نوح پڙهندو هو. مخدوم عليه رحمة جي وڏي ڏاڏي مخدوم فخرالدين جي نالي پٺيان ڪتاب جو نالو 'ڪوس فخرية' رکيو ويو آهي. ڪتاب 'دليل الذاڪرين' جو ضميمو آهي.

40- ارشاد الطالبين: (غلام رسول قريشي هالائي). مخدوم محمد زمان صاحب وٽ ڪتاب موجود آهي. (ڪاتب: علي محمد متعلوي 30 - محرم 1305ھ/ 1887-88ع) ڪتاب ۾ 574 صفحا ۽ ڏھ باب آهن. ڇهين باب ۾ سنڌ جي 164 بزرگن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. جنهن بعد مخدوم سرور نوح

جي سوانح آهي. 219 صفحي تي آهي ته: بهاولدين دلق پوش ذات جو ميمڻ هو. صفحہ 130 تي آهي ته: پاڻ ٺٽي جو رهاڪو هو. ڪتاب جو پورو نالو آهي 'دليل الايمان و ارشاد الطالبين'. پيو نسخو جان محمد صوفيائي هالاڻي جي هٿ اکرين آهي جنهن جي تاريخ 17 - محرم 1265ھ / 49-1848ع آهي.

41- **سراج العارفين:** (غلام رسول صديقي قريشي هالاڻي). هيءُ ڪتاب 1215ھ / 1800ع ۾ تاليف ٿيو. مؤلف مخدوم سرور نوح جي اولاد مان هو. پهريون جلد 523 صفحن ۾ آهي. ٻيو جلد موجود نه آهي. تصوف جي طريقن ۽ مختلف رمزن بيان ڪرڻ کان علاوه ڪتاب ۾ مخدوم سرور نوح ۽ سندس اولاد خواه سنڌ جي ٻين ڪيترن مشائخن متعلق معلومات موجود آهي. ترخاني عهد جا ڪيترا سياسي واقعا منجهس درج آهن، جيڪي سنڌ جي تاريخ لاءِ قيمتي رٿ آهن. شاه ڪريم ۽ سندس اولاد متعلق چڱي معلومات آهي. ڪتاب جي 287 صفحي تي ملاحسين خياليءَ جي رسالي جو حوالو ملي ٿو.

42- **گنجينه اولياء:** (آخوند محمد صالح ولد آخوند ويسٽو. تاليف: 1297ھ / 1922ع). مخدوم محمد زمان خامس (ولادت: 1279ھ) جي دور ۾ لکيو ويو. مؤلف لکي ٿو ته: هن ڪيترن قديم ڪتابن تان مواد ورتو آهي. ازانسواءِ آخوند لطف الله عرف ميان غريب الله ولد آخوند عبدالله، آخوند رحيم ڌڻي ۽ آخوند جمن جي ڪن لکتن مان پڻ فائدو ورتو اٿس. ڪتاب ۾ مخدوم ۽ سندس سڀني فرزندن جو احوال آهي. 488 صفحي تي ڪاتب جو نالو محمد عمر نقشبندي لکيل آهي.⁽¹⁾

6. گيلاني ساداتن جا تذڪرا

هينيان ڪتاب سنڌ جي گيلاني ساداتن ۽ مشائخن جي سلسلي تي آهن:

43- **صحيح السبطين:** (گل محمد. تاليف: 1318ھ / 1900ع). صفحا 68 سائيز 20x30/8. مؤلف جي قول مطابق جيلاني ساداتن جو هيءُ تذڪرو ڪيترن ڪتابن ۽ ملفوظاتن تان مرتب ڪيو ويو آهي. ڪتاب ۾ ٻه باب ۽ ست فصل آهن:

⁽¹⁾ ويجهي زماني ۾ ٻه ڪتاب انهيءَ سلسلي ۾ لکيا ويا آهن: سفينة النوح (فارسي) تاليف مخدوم غلام حيدر (1344ھ / 1925ع) ۽ راحت الروح سنڌي از: مولانا دين محمد وفاڻي. مٿي بيان ڪيل ڪتابن متعلق سموري معلومات جناب مخدوم محمد زمان "طالب الموليٰ" صاحب جن مهرباني ڪري موڪلي آهي جنهن لاءِ راقم الحروف سندن ٿورائتو آهي. (مترجم: ڊاڪٽر عبدالرسول قادري)

گل محمد مؤلف وکاتب
 که همین نامه را بفضل خدا
 درسین سیزده صد و هشت ده
 کرد کمال به همت مولا

کتاب ۱۱ هنر بزرگن جو احوال آهي: مخدوم سيد حامد گنج بخش اُچي-
 سيد محمد مكرم، سيد نقيب سليمان ثاني، مخدوم غلام محي الدين جيلاني،
 پير صالح شاه، سيد عبدالجبار ۽ سندس اولاد، سيد غياث الدين، مخدوم سيد
 ابو جعفر محمد مبارک، مخدوم شاه مبارک عادلپوري، سيد شاه جعفر،
 مخدوم سيد حامد، سيد محب شاه، سيد احمد، سيد باغ علي، مخدوم سيد
 حيدر شاه، سيد شاه جعفر، سيد حيدر شاه ثاني، مخدوم سيد شاه جعفر
 ثالث، سيد محمد شريف، سيد شاه نهال حيدر ۽ سيد سلطان شاه.

انهن ساداتن کان سواءِ گهوٽڪي جي ساداتن جو مذڪور راڻي پور ۽
 گنبت جي گيلائين جو ذڪر سيد موسيٰ شاه گيلاني ۽ شاه عبداللطيف ڀٽائي
 جو احوال ۽ واقعا، مخدوم سيد شرف الدين، محمد صالح، مخدوم سيد سراج الدين
 ۽ حضرت جمال محمد جا تذڪرا موجود آهن. ڪتاب جو نسخو مولانا غلام
 مصطفيٰ قاسمي صاحب جن وٽ آهي، جنهن تان راقم نقل ورتو آهي.

44- انسباب سادات گيلاني: هيءُ ڪتاب گيلاني ساداتن جي شجرن تي
 آهي. هن ۾ احوال تمام مختصر ليکن قيمتي آهي. شيخ عبدالقادر سندس
 اولاد ۽ مختلف شاخن جا مفصل شجرا ڏنل آهن. ڪتاب جمادالثاني
 1292ھ/ 1875ع ۾ گل محمد بن خليفه امام بخش خليفه حافظ گل محمد
 صاحبن جي لوءِ (گهوٽڪي) واري سيد سيف الدين ابوالفيض محمد عابد الحسني
 الجيلاني بن سيد موسيٰ ثاني جي لاءِ ڪتاب (از دست) ڪيو. ڪتاب ۾
 1273ھ تائين جون تاريخون ملن ٿيون، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ڪتاب انهيءَ
 سال کان پوءِ تاليف ٿيو آهي. سائيز 7X5 صفحا: 245.

هيٺين گيلاني گهراڻن ۽ سنڌ جي ٻين خانوادن جا نسب ڏنل آهن: شيخ عبدالقادر
 گيلاني، سيد حسن دهلوي، شاه مبارڪ عادلپوري، سادات جعفرائي عادلپوري و غوث
 پوري، سادات جمالائي عادلپوري، سادات ڪمالائي ۽ اولاد سيد موسيٰ.

خرقه پوشيءَ جو سلسلو حضرت شيخ عبدالقادر ڪان وٺي سيد موسيٰ تائين، موسيٰ شاهي سجاده نشينن جو تذڪرو ۽ سال، نسب اچ جي گيلائين جو، گجراتي شاه دولائي گيلائين جو، حام ۽ بغداد جي گيلائي سجاده نشينن جو سلسلو ۽ تاريخون، نسب ڪوٽه قريب وزيرآباد (پنجاب) جي گيلائين جو، نصريور جي گيلائين جو، سڌ ورائي هندي گيلائين جو، رتوڙي گيلائين جو، مانياڻي پنجابي گيلائين جو، احمدآباد گجرات جي گيلائين جو، اقيس بندري گيلائين جو، صاحبن جي لوءِ وارن گيلائين جو، اميرالمؤمنين حضرت علي ڪرم الله وجهه جي اولاد جو سلسلو ۽ امامن جا نسب.

هند ۽ سنڌ جي ٻين هيٺين مشائخن جا نسب ڏنل آهن: خواجہ اجميري، خواجہ بختيار ڪاڪي، خواجہ بهاؤالدين نقشبندي بخاري، سيد احمد رفاعي، مخدوم عثمان مروندي قلندر لعل شهباز، سيد احمد سخي سرور سلطان، امير علي همداني سادات اچي بخاري، سادات حسيني رضوي بڪري، سيد محمد مڪي بڪري جي اولاد جي مختلف شاخن جا شجرا، مثلاً: سيد غلام شاه روهڙي، حيدر حقاني، سيد مير تقى عرف نورمولا، سيد جان شاه روهڙي، سادات متعلق، شاه پٽائي جي وفات جي تاريخ:

زد مغز در فراق دگر کرد سينه چاک
شد محو در مراقبه جسم لطيف پاک
(1165ھ/1751ع)

”نسب سادات لڪلوي“ (از: پير حزب الله تا سيد علي). پير پاڳارن جي سلسلي جون تاريخون هن ريت ڏنل آهن:

سيد محمد بقا شهيد: 1198ھ/1783ع.⁽¹⁾

سيد محمد راشد 1170/1756-57ھ - 19 رجب⁽²⁾ روز جمعه وقت طلوع

شمس 1233ھ/1817ع،

سيد صبغت الله 1197-1246ھ/1782-1830ع.⁽³⁾

سيد علي گوهر 4 - رجب جمعه 1231ھ/1815ع، 5 - ربيع الاول شنبه

1268ھ-1851ع⁽⁴⁾

⁽¹⁾ توليد غره شعبان 1135ھ / 1722ع

⁽²⁾ شعبان غره —؟

⁽³⁾ رمضان

⁽⁴⁾ 11 - جماد الاول پنجهر 1263ھ / 1846ع

پير حزب الله 18 - شوال سه شنبه ⁽¹⁾ غروب آفتاب 1258هـ / 42

شهر محرم 1308هـ / 1890ع.

انهيء بعد هي نسب آهن: مائيلائي سيد، مير معصوم بكري، شيخ شهاب الدين سهروردي، مولانا جلال الدين رومي، مخدوم سرور نوح هالاڻي، حضرت غوث بهاء الحق ملتاني، شيخ فريد گنج شڪر، امام رباني، پير غلام محي الدين سرهندي شڪارپوري، ميان قبول محمد درازائي تا ميان غوث بخش متوفي: 1276هـ. بيبي راستي پاڪ دامن والده ابوالفتح رڪن الدين ملتاني، شيخ حميد الدين حاڪم قريشي ساڪن مؤشريف، شيخ بديع الدين مدار مڪڻ پور، شريف الدين بو علي قلندر، مظهر جان جانان، شيخ جمال درويش، فهرست چهارده خانوادگان تصوف، سلاسل طريقت قادريه تا سلطان باهو، نقشبنديه تا شاه غلام علي دهلوي، چشتيه تا خواجه سليمان تونسوي، سهرورديه تا مخدوم جهانيان جهان گشت، سلسله مداريه، سلسله قلندريه ۽ سلسله شطاريه.

7. مشائخ ڪهڙا

تعلقي گنبت ۾ ڪهڙن جو قديم شهر آهي جنهن جا مشائخ مشهور آهن. انهن بزرگن منجهان هڪ بزرگ 'جام جهان نما' نالي هڪ تاريخ تاليف ڪئي آهي، جنهن جو نسخو موجود سجاده نشين وٽ آهي. انهيءَ تاريخ تان هيٺيون ڪتاب مرتب ڪيو ويو آهي:

45. تذڪره مخاديم ڪهڙا: (مخدوم الله بخش بن مخدوم محمد عاقل ڪهڙو). منجهس هيٺين بزرگن جو ذڪر آهي: مخدوم اسدالله (966هـ / 1558ع)، مخدوم جلال الدين (1027هـ / 1617ع)، مخدوم يحيٰ (1041هـ / 1631ع). مؤلف: اساس السلي و رساله توحيد)، مخدوم عبد الخالق (1062هـ / 1651ع)، مخدوم محمد عاقل (1092هـ / 1681ع)، مخدوم محمد (1122هـ / 1710ع)، مخدوم عبدالرحمان شهيد (1145هـ / 1732-33ع هن کي ڪلهوڙن جي ڪاردارن شهيد ڪيو). مخدوم محمدي (1171هـ / 1757ع) مخدوم احمدي (1203هـ / 89-1788ع)، مخدوم عبدالخالق (1268هـ / 52-1851ع)، مخدوم محمد عاقل عرف مخدوم پير محمد (1293هـ / 7-1876ع) مخدوم عبدالخالق

⁽¹⁾ شنبه ؟ وفات 4 - محرم خمس وقت يڪياس باقي ماندو.

عرف دين محمد (1326ھ/9-1908ع) مخدوم محمد عاقل عرف مخدوم نيك محمد (1337ع/1918ع)

مٿين بزرگن کان علاوه سنڌ جي ڪن ٻين مشائخن جو ذڪور به ڪتاب ۾ آهي مثلاً: قلندر لعل شهباز، شاه فضل الله سرهندي مجددي، مخدوم محمد هاشم نثري، سيد موسيٰ شاه (لوءِ صاحبان)، شاه جاڙيو، نور محمد ڪلهوڙو، شاه لطيف، مخدوم عبدالرسول معروف به مخدوم محمد اسماعيل پريان لوثي (متوفي: 1174ھ/1761ع هن بزرگ جي مفصل سوانح ڏنل آهي).

اهوئي تذڪرو راوي آهي ته: شاه لطيف ڪهڙن جي ٻاهران اچي منزل انداز ٿيو. مخدوم محمديءَ دعوت ڏياري موڪليس. شاه بيت لکي موڪليو: اچ نه آيس، آءُ صبح ايندس سپرين، توتي جنهنجو ناءُ، سو ڪٿي بار ڪهين جا.

شاه لاءِ مشهور آهي ته: پڙهيل نه هو! ليڪن تذڪري جو مؤلف لکي ٿو: 'شاه صاحب اين بيت سنڌي، نوشة فرستادن.'

ڪتاب ۾ حيدرآباد ۽ خيرپور جي ٽالپرن جا حالات ۽ واقعا، پير محمد راشد روضي واري جو مفصل احوال، راڻي پوري ساداتن جي ڏاڏن محمد شاه ۽ احمد شاه جو ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ بغداد کان سنڌ ۾ اچڻ، درازن جي قبول بمحمد ۽ سچل سرمست جو احوال ۽ پير صبغت الله شاه جي سوانحي واقعات کان علاوه سنڌ جا ٻيا به ڪيترا اهم سياسي حالات ڏنا ويا آهن.

8. سادات متعلوي

مٿياري ساداتن جي سلسلي ۾ هيٺيان ڪتاب معروف آهن، جن منجهان بيان العارفين ۽ هڪ اڌ ٻئي ڪتاب کان سواءِ باقي ڪتاب راقم جي نظر منجهان ڪونه گذريا آهن.

46. بيان العارفين: (1) هيءُ ڪتاب فارسيءَ ۾ محمد رضا بن عبدالواسع عرف مير دريائي بن داروغه ڪيهر رجب 1038ھ/29-1628ع ۾ لکيو. فارسيءَ جي متن جو هڪ نسخو مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي سنه 1935ع ۾ ڊڙي

(1) بيان العارفين وتنبيه الغافلين: (ملفوظات شاه ڪريم) هيءُ ڪتاب فارسي متن سميت، سنڌي ترجمي ۽ تحقيق سان شايع ٿيو آهي. تحقيق و ترجمو: ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو 1422ھ/2000ع به اهتمام "اوقاف" حڪومت سنڌ حيدرآباد.

جي حڪيم سعيد احمد شاھ وٽ ڏٺو. جيڪو خبر نه آهي ته هن وقت ڪٿي آهي. ڪتاب ۾ هڪ مقدمو ست باب ۽ هڪ خاتمو آهي. ست باب، يارهن فصلن ۾ ورهايل آهن. جن ۾ شاھ ڪريم جي سوانح، ملفوظات، اوراد ۽ وقت جي مشائخن جا تذڪرا اچي وڃن ٿا. شاھ ڪريم جا سنڌي بيت ۽ قاضي قاضن جا ست بيت، جن کي سنڌي شاعريءَ جو اساس سمجهيو وڃي ٿو، هن ئي ڪتاب مان مليا آهن. ڪتاب ۾ هيٺين سنڌي بزرگن جو ذڪر ٿيل آهي: سيد ابراهيم پير پرڏيهي. سيد ابراهيم بن سيد يوسف بکري، شيخ ابراهيم رڪن پوري، ملا ابوبڪر بن بايزيد سونڊوي، مخدوم آجب لانگاه بن صدو لانگاه نصرپوري، مخدوم احمد هوتي لاکو، شيخ احمد رونجهو، مخدوم آچر ٺٽوي، مخدوم آدم سميجو، مخدوم اسماعيل سومرو اگهر ڪوٽي، مخدوم بادو ناهياڻي، مخدوم بلال، بهاء الدين گودڙيو ٺٽوي، شيخ پرڪيو ڪاتيار، درويش پلي سميجو، پنيو ساھڙ، مخدوم بوبڪاڻي، جوڻو فقير بنورائي، درويش چرڪس ونگاڻي، مخدوم حسن دائرائي، قاضي حسن هٽاڻي، شيخ حسين ڳاهوتي، درويش حسين سهاڙوي، سيد حيدر سناڻي، درويش داؤد ٺٽوي، درويش راجو دل، رڪن الدين ولد رتو، حاجي سورو دڙائي، مخدوم ساھڙ انڙ پوري، درويش سليمان اگهر ڪوٽي، صابو سومرو هٽاڻي، صالح ڪڪرالوي، صدو لانگاه، مخدوم صدرالدين راوڻي چانيهاڻي، مخدوم ضيا الدين، شيخ طلح ٺٽوي، سيد عبدالحيملر ٺٽوي، مخدوم عبدالرشيد بصير، مخدوم عبدالعزيز ڏاڏائي، مخدوم عثمان، مخدوم عربي هالاڻي، سيد علي ثاني ٺٽوي، عمر بودلو اگهر ڪوٽي، شيخ عيسيٰ، عيسيٰ لنگوٽيو ٺٽوي، قاضي قاضن، قاسم ڪوري هالاڻي، درويش قطب، لڏو پهاري، پير لاکو بڪارائي، شيخ محمد بن هوتي لاکو، شيخ ممون ڏندي جو ويٺل، مهراڻ نهريو، ميرڻ ڪاتيار، شيخ موسو جوڻ، سيد مراد شيرازي ٺٽوي، مخدوم نجم، مخدوم سرور نوح هالاڻي، هوتي اگهي، هوتي لاکو، مخدوم يعقوب پليجو ناري ڳوٺ وارو، سيد يوسف بکري.⁽¹⁾

بيان العارفين جو هڪ منظوم سنڌي ترجمو پڻ موجود آهي، جيڪو 8x5 سائيز جي 277 صفحن تي مشتمل آهي. خطي نسخو خميس ڏينهن

(1) هيءَ فهرست ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم جي ڇپايل ايڊيشن (1937ع) تان ورتي وئي آهي. (فارسي ايڊيٽر: سيد حسام الدين راشدي)

4 - ربيع الاول 1244هـ / 29-1828ع جو سيد غلام شاه ولد سيد احمد شاه .
(ڪتابت) لکي پورو ڪيو. ڪتاب جي ابتدا ۾ هي بيت آهن:

هو مصنف هن رسالي جو موحدن منجا
صاحب فاضل فضل جو، ڪامل ڪمالا
جهن جنهن جوڙيو رسالو فارسي، سنڌو سلوڪا،
نالو محمد تنهن جو پٽ واسع لکن ٿا
عيرف مير دريائي، پوٽو داروغو ڪهرياءِ
ساکن شهر ٺٽي ۾، ڪري گذارنا
ته رسالو فارسي ڪو تصنيفا

جڏهن هيءُ رسالو هو ٿيو تما ما
تڏهن بيان العارفين رکيائين تنهن جو نا
هڪڙو مقدمو ۽ خاتمو ۽ ست باب هوا
فصل چوڏهن تنهن ۾ جوڙايا هوا جمعا
سي سڀ وائي فارسيءَ ۾ هوا موجودا
تا هو رسالو ڪيتر ئي مدت مديدا
جا سي هڪڙو هزار به سا ڏهه اکرڙن وره گذريا
هجرت ڪي حبيب جي نبي نور هدي
تهان پوءِ هيءُ رسالو فارسي هٿ آيو هو فقير ڪا
جو رهي پڇ جي شهر ۾ ساکن سڪونتا

تان جڏهن هيءُ رسالو ٿيو سنڌي، فارسيءَ تا
تن ٻارنهن سا ڏهه وره هوا گذريا
هجرت حبيب جي محمد مقتدا
سو هو مهينو ربيع الاول جو پهرين تاريخا
ڏينهن اڱاري سو هو، ليڪي شمارا
ٿيو شهر پڇ ۾ توڙئون تصنيفا

عبدالرحمان بن محمد ملوك⁽¹⁾ ڪٿو سنڌي جو سعياءُ
سورنهن باب تنهن ۾ ڪيائين جوڙيندي ويرا
نالو 'بيان العارفين' سندس اصلي مثالاً
ست آپ ست پون ۽ عرش ڪرس سورھ سپ ٿيا
مون پڻ باب تيلاھ ۾ سورھن سي ڪيا⁽²⁾

اهي سورنهن باب مختلف عنوانن ۾ آهن، جن جو تفصيل ڪتاب ۾ مٿين شعرن
کان پوءِ ڏنو ويو آهي. پهرين جلد ۾، جيڪو جمعہ 20 - ربيع الاول 1213ھ/1798ع جو
ختم ٿيو، يارنهن باب آهن. باقي ۶ اب بي جلد ۾ آهن، جيڪو 278 صفحي کان 400
صفحي تائين آهي. مترجم پنهنجو نالو هيٺئين شعر ۾ پڻ آندو آهي:
الاهي عبدالرحمان ڪي مرهي تون مولا
سا سڀني مومنن، جي امتي احمد جا.

47- مناقب غوثيه: مشتاق متعلوي.

48- مناقب السادات: قاضي هدايت الله بن ميان محمود بن ميان سعيد
متعلوي. (تاليف: 1315ھ/1897ع)

49- ڪواڪب السعادات: مشتاق متعلوي.

40- لطائف لطيفي: (مير عبدالحسين سانگي، تاليف: 1305ھ/1887ع)
خانداني پس منظر ۾ شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي هيءَ پهرين سوانح
آهي، جنهن کي مير صاحب فارسيءَ ۾ مرتب ڪيو. ابتدا ۾ ديباچو، حمد،
نسب نامو، متعلوي ساداتن جو سنڌ ۾ اچڻ ۽ سلسلو پيري مريدي تي 21
فلاسفڪي صفحا لکيا آهن. جنهن بعد شاھ لطيف جي سوانح، آغاز
داستان جي عنوان سان شروع ٿئي ٿي، جنهن ۾ 36 حڪايتن جي ذريعي شاھ
صاحب جي احوال کي روشن ڪندي هيٺيان مطلب بيان ڪيا ويا آهن:

(1) ذات جو ڪاٺ پانيٺ هو.

(2) 1293ھ/77-1876ع ۾ مخدوم الصمد بن حاجي مقيه نورنگ پوٽي سنڌي نثر ۾ ان جو اختصار
ڪري مطبع مرغوب هردٿار ۾ ڇپايو، جنهن تان مرزا قليچ بيگ سن 1904ع ۾ 'رساله ڪريمي' مرتب
ڪيو. سن 1937ع ۾ علامه دائود پوٽي مرحوم فارسي متن کي سامهون رکي شاھ ڪريم جي بيتن
جي جديد طرز تي تصحيح ڪري، شاھ ڪريم (20 - شعبان 1537/944ع آخر رات 7 - ذي القعد
1032ھ/1622ع) جي سوانح سميت شايع ڪيو. (فارسي ايڊيٽر: سيد حسام الدين راشدي)

1. روضي جي تعمير، ميان نور محمد جي مخالفت، زهر ڏيڻ جو واقعو، زهريلو معجون درياءَ ۾ وجهي پاڻي پيئڻ، سجاده نشينن جي معزولي ۽ سيد محمد صلاح جي اولاد کي سجاده ڪريءَ تي مقرر ڪرڻ.
2. احوال آبادي مڪان پٽ شريف، مخدوم پنج پڳڻي جو اتاهون لانگهائو ٿيڻ ۽ نٺول ڪرڻ، شاه صاحب جو انهيءَ مان نيڪ فال وٺڻ.
3. هڪ مسافر پارس پٿر ڏنو، جنهن کي قبول نه ڪيو ويو.
4. سيد حبيب شاه جي وفات ۽ پٽ جو احوال.
5. مخدوم پنج پڳڻي جي بدسلوڪي، شاه لطيف جي فقيرن سان جهيڙو ۽ نتيجو.
6. ملن جا سوال ۽ شاه جا جواب.
7. معاش ۽ انهيءَ متعلق شاه جا فرمودا، نانيءَ ۽ سخي سپڙ ڏانهن سفر.
8. شادي ۽ ميرزا مغل بيگ جو دڪل قوم قبيلي هٿان خاتمو.
9. ميان نور محمد جي دعوت، آدم خور گهوڙي موڪلڻ.
10. شهپير شاه جو هڪ هندوءَ کي زوريءَ مسلمان ڪرڻ ۽ شاه جو کيس ڇڏائڻ، رضا رغبت سان هندوءَ جو وري مسلمان ٿيڻ.
11. حضرت شاه صاحب جن جا عجيب و غريب يارنهن نُڪتا.
12. ميان نور محمد جو گلان سان نڪاح ۽ غلام شاه جو پيدا ٿيڻ.
13. متفرقات، مٽيارين جو آباد ٿيڻ، احوال مخدوم عربي، شاه جا متفرق حالات، مثالي نُڪتا.
14. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو ساز سرود کان منع ڪرڻ، ڪي ٻي مثال نُڪتا.
15. دهليءَ جي راڳيندڙن جو شاه جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ، رسالي جي سرن جي ترتيب، ڪي واقعا ۽ ڪرامتون.
16. متعلوي ساداتن جا حالات، منتشر ٿيڻ، شاه ڪريم جو بلڙي وڃڻ، مٽياري ساداتن مان سيد لطف علي شاه ثاني جي شادي، بي بي لعل جو احوال، پٽ تي اچڻ وڃڻ، پاڻن جي مخالفت، مخدوم پنج پڳڻي جي چرچ، محبوب حقيقي جي وصال ۾ شادي رنڊڪ آهي، وصال حقيقيءَ کان اڳ شاديءَ جي منع، شاه ڪريم جو احوال.
17. ڪربلا معليٰ ڏانهن لاڙو ۽ سر ڪيڏاري جي تصنيف (؟)، فقيرن کي ماهر (؟) ڪرڻ جو حڪم.

19. حضرت شاھ جي پوشاڪ ۽ پيون نشانين، جيڪي مؤلف پاڻ ڏنيون، جن ۾ لباس جتي ۽ ڪشتي وغيره کان علاوه حمائل شريف، مثنوي مولانا روم ۽ هڪ رسالو پنهنجي ڏاڏي شاھ ڪريم جي احوال ۾، جنهن تي سيد محمد صلاح جي دستخط ۾ لکيل هو، حرره الفقير محمد صلاح بارشاد حضرت قطب الوقت مرشدي مير صاحب حضرت عبداللطيف جيو سلمه الله تعاليٰ، ڪن بيتن جي ماهيت شان نزول، راڳيندڙن جو دهليءَ مان اچڻ، بزمان ميان نور محمد عباسي ۽ انهن جي سچي حقيقت، حاضري جي خدمتگار جي وفات.
20. ٻه روايتون هالن واري ڪتاب مان ورتل جيڪو ڪنهن هالاڻي سجاده نشين جو تاليف ٿيل هو، جنهن ۾ لکيل هو ته شاھ لطيف کي مرشدي جو درجو مليل نه هو، سنڌ ۾ سواءِ مخدوم سرور نوح جي ٻيو ڪوبه انهيءَ درجي تي فائز نه هو.
21. جيسلمير جي سياحت، انهن جون عورتون.
22. يارنهن نڪتا، انهن جو تفصيل ۽ شرح.
23. جت فقير جي ڳالهه، شاھ جو بيت ٻڌي ترڪ اختيار ڪري جابلو غار ۾ ويهي رهڻ.
24. وڏيري قلندر شوري جي روايت پٽ جي ابتدائي صورت حال متعلق.
25. حاجي علي عرف تمر فقير جو احوال.
26. ڇهه نقل آخوند احمد هالاڻيءَ کان ٻڌل، مخدوم پنج پڳڻي جي چوڻ تي مخدوم عبدالرؤف پٽيءَ زهر مان رتل هڪ عبا شاھ صاحب ڏانهن موڪلي وغيره وغيره.
27. شاھ صاحب جي گهوڙيءَ جو قصو، روضي مبارڪ جي ٺهراڻن ۽ خرچ ڪرڻ لاءِ ميان غلام شاھ جو ارادو، ساداتن جو وقت جي حاڪمن وٽ قدر ۽ عزت، ٽالپرن جو خرچ، روضي ۽ درگاه جي مسئلن ۽ عمارتن مٿان.
28. شاھ جو ٿر ڏانهن سفر ڪرڻ، مخدوم صابر ولهاريءَ جو وٽن اچڻ، تحفة الڪرام مان شاھ ۽ پٽ جو احوال، ڪي ٻيا نقل ۽ ڪن بيتن جو شان نزول.
29. شاھ جي (29) فقيرن جا نالا ۽ انهن جو حال: ميان نور محمد وائي والا، پاڻس ميان محمد، ميان احمد، ميان محمد عالم ڏياڻو

- (شاه صاحب جو ماسات) ميان عبدالواسع سالارو، سگهڙ فقير ڏيرو، اسماعيل فقير سمو پڙپوري، سيد نهال شاه، اسماعيل فقير ڏيرو، ابن فقير، کمال فقير سنريو، ورو فقير عرف وڳند (جنهن لاءِ سر بلاول جي آخري داستان ۾ چند بيت خوش طبعيءَ خاطر فرمايا اٿئون)، نور محمد ابڙو ساکن کانڙي مڪان، سيد سائين ڏنو، احمد فقير سمو (سندن چڱل گهوڙيءَ جو سائيس)، محمد رحيم فقير (منشي خاص)، عمر فقير سهتو، عنايت وساڻ (سندن ڪجائي جو واڳ جهلو)، عبدالجamil انڙ (جنهن وٽ مصلو ۽ تسبيح رهندي هئي، گوريا مغلن جي محاورو ۾ داروغه جا نماز) وهيو فقير ڪٽائي (وٽس شاه صاحب جا ٻه ڪتا رهندا هئا، جن مان هڪ جو نالو موتي ۽ ٻئي جو کينهو هو)، رحمو فقير بورجي، قاسم فقير (حجامت ڪندو هو)، بچو فقير ڪوٽري جهلو، سومر فقير خانپوري (شاه صاحب وٽ بيعت لاءِ جيڪو آيو ٿي، ان کي سومر فقير جي حوالي ڪندا هئا)، عارف فقير ٿيپو (تنبدي الهيار جي پاسي جي ماڻهن کي نماز سيکارڻ تي متعين هو)، سائين ڏنو شاه مٽياروي (شاه صاحب جو بسترو سندس حوالي هو)، عرس فقير ساند (ڳاڻڻ جو داروغو، جنهن کي سڄو رسالو ياد هو)، سيد نقي فقير سرودي (پنهنجي سر ۽ سني آواز ڪري مشهور هو)، ميان هاشم علوي ريحان پوٽو (جنهن کي هزار داستان چيو ٿو وڃي)، اٽل فقير دهلوي، چنچل فقير دهلوي (هي ٻئي ڳاڻڻا هندستان کان آيل هئا)، ولي محمد ولد نور محمد (جنهن شاه صاحب جي ميت کي تڙ ڏنو)، عيدن رازو بکري (جنهن مسجد ٺاهي ۽ پوءِ شاه جو روضو جوڙيائون)، غلام محمد شاه گدا جي روايت شاه صاحب جي ٻن پيٽرن متعلق، 30. هڪ جو نڪاح مٽيارين جي موسائي سيد سان ٿيل هو، جنهن مان ڪيتريون نينگريون ۽ هڪ پٽ ميان فقير الله شاه پيدا ٿيو. پٽ جوانيءَ ۾ فوت ٿيو. ٻي پيٽ مٽيارين جي سمابائي پاڙي جي سيد سان پڙهيل هئي، جنهن لاءِ يقين نه آهي، ته شاه صاحب جي سڳي پيٽ هئي يا شاه جي مائيلي پاءُ سيد جمال شاه جي پيٽ هئي.
31. پلي جي تقسيم جو داستان.

32. واحد ڏني فقير جي روايت ميان حسين جي زباني، جنهن شاه صاحب کي ٽنڊي قيصر خان نظاماڻيءَ ۾ ڏنو.

33. بي بي لعل ۽ بي بي حسنا جي روايت، جيڪي سيد اسدالله شاه مٽياروي جون ڌيئر هيون ۽ شاه صاحب جي همشيره بي بي بتول جي ٻن پٽن جون گهر واريون هيون، مرزا مغل بيگ ۽ سندس نياڻيءَ جو قصو جيڪا شاه صاحب جي نڪاح ۾ آئي، هن باب ۾ شاه صاحب جي عادت ۽ روزمره جي زندگيءَ متعلق ڪيئي قصا درج آهن.

34. شاه جي وفات، قاسم فقير جو ونگ و لاسي پهچي سيد جمال شاه کي آڻڻ، باهمي اختلاف.

35. سنيا سن سان گڏجي نانيءَ وڃڻ، ست نقل جن ۾ شاه جا مختلف واقعا بيان ڪيا ويا آهن.

36. تماچي فقير ڪچيءَ جو احوال، ٻيا چار نقل جن ۾ شاه جي سوانح متعلق چند واقعا بيان ٿيل آهن.

ڪتاب جي آخر ۾ ڪجهه تاريخون ۽ هڪ خاتمو آهي. ڪتاب **فل اسڪيپ** سائيز جي ٻن سَوَن صفحن ۾ آهي. هر باب جي آخر ۾ موٽل پنهنجو فارسي نظم ڏنو آهي، سنڌ جي تاريخ متعلق ڪو مستند احوال آيل ڪونه آهي. شاه لاءِ جيڪي روايتون آهن، اهي مير صاحب پيرسن ماڻهن کان ٻڌي قلمبند ڪيون آهن. مير عبدالحسين پهريون سنڌيءَ ۾ انهن نقلن تي مشتمل، سوانح تيار ڪئي هئي. ميرزا قليچ بيگ شاه جي حياتيءَ تي جيڪو سنڌي ۽ انگريزي ڪتاب لکيو، انهن جو مواد مير عبدالحسين کان ورتل هو. ليڪن انهن ٻنهي ڪتابن ۾ سڀئي حڪايتون ۽ روايتون اچي نه سگهيون، جنهن ڪري مير عبدالحسين کي 'لطائف لطيفي' ⁽¹⁾ جي نالي سان موجوده ڪتاب تيار ڪرڻو پيو، جنهن ۾ هن سموري معلومات، جيڪا وٽس هئي، آڻي ڇڏي. ⁽²⁾

(1) مولوي دين محمد وفايي مرحوم 'لطف اللطيف' هن ڪتاب جي مدد سان تاليف ڪيو آهي.
(2) 'لطائف لطيفي' جو فارسي متن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ايڊٽ ڪري 1967ع ۾ شايع ڪيو ۽ ان جو سنڌي ترجمو عبدالرسول قادري مترجم 1986ع ۾ ڪيو. ٻئي فارسي ۽ سنڌي ڇاپا پڻ شاه ثقافتي مرڪز پٽ شاه طرفان شايع ڪيا ويا. (ڊاڪٽر عبدالرسول قادري)

مٿان سڀئي ڪتاب متعلوي ساداتن جي حالات ۾ آهن، جن منجهان ڪي (46 تا 48) راقم جي نظر مان نه گذريا آهن. گمان آهي ته اهي سنڌي ۾ آهن ۽ سڀئي چوڏهين صديءَ ۾ تصنيف ٿيا آهن.

9. بڪيرائي بزرگن تي مواد

هيٺيان ٻه ڪتاب بڪيرن جي مشائخن تي آهن: راقم جي نظر مان پئي نه گذريا آهن:

51- **انوار قلندري**: هيءُ ڪتاب سنه 1283ھ / 1866ع کان پوءِ جي تاليف آهي. مؤلف جو نالو معلوم نه آهي.

52- **اذڪار قلندري**: هن ڪتاب جي صورت حال جي پڻ ڄاڻ ڪانه اٿئون.

10. سرهندي بزرگن تي ڪتاب

هيٺيان ڪتاب سنڌ جي سرهندي مجددي مشائخن متعلق آهن، جن مان ڪيترا ڇپيل آهن:

53- **عمدت المقامات**: از فضل الله سرهندي المتوفي 1238ھ / 1822ع مطبوعه لاهور، شاه فضل الله (متوفي: 1156 / 1743ع) کان شروع ٿي قيوم زمان تائين جي احوال تي مشتمل آهي.

54- **زبدت المقامات**:

55- **انيس المريدن**: (از خواجه حسن جان سرهندي مرحوم).

56- **انساب الانجاب**: (از خواجه حسن جان سرهندي مرحوم).

57- **مونس المخلصين**: (جناب خواجه شاه آغا صاحب).

اهي سڀئي ڪتاب ڇپيل آهن ۽ عام دستياب ٿين ٿا. منجهن تيرهين ۽ چوڏهين صدي هجريءَ جي ڪيترن اهڙن غير مجددي مشائخن ۽ مشاهيرن جو احوال ملي ٿو، جيڪو انهن ڪتابن کان سواءِ ٻئي ڪنهن ڪتاب ۾ موجود نه آهي.

11- سادات بڪري رضوي

سيد محمد مڪي بڪري (متوفي: 644ھ / 1246ع) ستين صديءَ هجري جي شروعات ۾ بڪراچي مقيم ٿيو. سندس خاندان بڪر روھڙي ۽ ٺٽي وغيره کان علاوه هندستان جي ڪيترن شهرن ۾ پڻ آباد ٿيو. انهيءَ سلسلي جي هر

شاخ جتي لڳي ۽ منجهانئس جيڪو سلو ساڻو ٿيو، سو نور اڱلي نور هو. سوين صاحب دل اهل طريقت شاعر ۽ ڪيترا تصنيفن ۽ تاليفن جا مالڪ ٿيا. انهيءَ گهراڻي جي احوال ۽ نسب تي ڪيئي ڪتاب سنڌ خواهه هند ۾ لکيا ويا آهن، جن مان انهن چند ڪتابن جو ذڪر هيٺ ڪجي ٿو، جيڪي راقم جي مطالعي ۾ آيا آهن.

58- تذكرة السادات: علامه شيخ احمد بن محمود اڪبر آبادي (هند) 1175ھ/ 1761ع. ڪتاب مختصر آهي (8x11 ورق 34 سٽون 15) ابتدا ۾ حضرات امامين ۽ سندن اولاد جو مذڪور ۽ آخر ۾ سيد محمد مڪي جي اولاد جو احوال آهي. زياده ترڪ ڪڙهه ۽ ماڻڪپور (هند) جي شاخن جو ذڪر آهي.⁽¹⁾ ڪتاب تاريخ 19 محرم 1311ھ مطابق 2 آگسٽ 1893ع جو سيد مظفر حسين (ساکن ڪوره سادات ضلع فتحپور نلوه) پنهنجي مامي شاهه محمد اسماعيل سجاده نشين خانقاه ماڻڪپور جي نسخي تان نقل ڪيو.

59- منبع الانساب: مير معين الحق جهونوسي. شاهه محمد مڪي بکري جي احوال ۽ سندس اولاد جي سلسلي ۾ هي مفصل ڪتاب سيد معين الحق جهونوسي بن سيد سلطان شهاب الحق بن سيد حضرت بندگان شاه محمد ابو جعفر بن حضرت قطب الاقطاب مخدوم شاه تقي الدين بن حضرت شعبان الملت سيد مرتضيٰ بن سيد بدر عالم بن سيد صدر الدين بکري بن سيد محمد مڪي بکري (متوفي 644ھ/ 1246ع) وڏيءَ تحقيق ۽ محنت سان تاليف ڪيو. پاڻ جهونوسي مان هلي اچي ملتان، اُچ، بکر ۽ روهڙي ۾ ڪيترو وقت ٽڪي، وقت جي سجادن کان، جيڪي سندس پڻ مائٽ لڳندا هئا، تحقيق ڪري سڀني شاخن جا نسب ناما گڏ ڪيا ۽ احوال هٿ ڪيا.

(1) هيءُ ڪتاب 1948ع ۾ ڪلڪتي جي سيد محمد ابو يوسف ڏنو، جيڪو صاحب پير مرد هو ۽ ڪيترو وقت جناب شيخ عبدالمجيد صاحب سنڌيءَ وٽ اچي رهيو. خلافت جي زماني کان سندس واقف هو. پاڻ حڪيم هو، سندس خيال هو ته پاڪستان جي سرڪار کيس ڪارخانو ڪڍي ڏئي، جنهن ۾ هو صاحب جڙي پوئين جي تحقيقات ڪري، اميد ٿي هو سال سوا سنڌ ۾ رهي واپس موٽي ويو ۽ وڃڻ سان ڪلڪتي ۾ فوت ٿيو. سندس دعويٰ هئي ته هو ڪلڪتي جي مسلمانن جو پيش امام هو ۽ حضرت مولانا ابوالڪلام کان ناراض ٿي مسلمانن کيس پيش امام بڻايو هو. ڪتاب تي مرحوم جو سن 1315ھ/ 1897ع جو دستخط ڪيل آهي (فارسي ايڊيٽر: سيد حسام الدين راشدي).

سيد محمد مكيءَ کي چار پٽ شيخ شهاب الدين سهرورديءَ (539-632ھ/ 45-1144ع-1234ع)⁽¹⁾ جي نياڻي منجهان ۽ ٻه پٽ (سيد شمس ۽ سيد ماه) ٻئي گهر مان هئا. پهرين چئن مان سيد صدر الدين ۽ سيد بدر الدين بکر ۾ ڄاوا. سيد بدر الدين جي نياڻي سيد جلال سرخ جي گهر ۾ آئي. جنهن مان اولاد ٿيو ۽ وڏيو. اُچ جا بخاري سادات انهيءَ بيبيءَ جو نسل آهن.

سيد صدر الدين جو نالو سيد امام الدين ڪنيت سيد علاءُ الدين ۽ صدر الدين سندس لقب هو. 10 - رجب 600ھ/ 1203ع ۾ ڄائو. سٺ سال نو مهينا زندگي ڪري 21 - محرم 669ھ/ 1270ع جو فوت ٿيو.

سيد صدر الدين کي چار پٽ ٿيا، جن مان کيس ڪيتر اولاد ٿيو. سکر، روهڙي، نٽي ۽ هندستان جون مختلف شاخون سيد موصوف جي نسل مان هليون آهن. سيد صدر الدين جي پٽ سيد بدر عالم جو پٽ شعبان الملت سيد مرتضيٰ هو، جيڪو جهونسي ۾ وڃي مقيم ٿيو. منبع الانساب جو مؤلف انهيءَ بزرگ جي اولاد مان آهي. راقم وٽ برٽش ميوزيم جي نسخي (OR226) جو فوٽو (268 ورق) آهي. ڪتاب بيحد مفيد ۽ مستند آهي.

60. **شجره سادات:** سيد قنبر علي رضوي بکري، تاليف: 1261ھ/ 1845ع (8X5 ورق 112) هيءُ ڪتاب پڻ ساڳي سيد محمد مكي بکري ۽ ان جي اولاد جي نسب نامن تي آهي. بکر جي سيد قنبر علي ابن غفران پناه سيد امان علي شاه رضوي البکري تاليف ڪري 11 - ربيع الاول 1261ھ/ 1845ع جو پورو ڪيو. ترقيمه ۾ مؤلف لکي ٿو ته: ٻين ڪتابن کان علاوه هن ٻن رسالن تان- جيڪي سيد نور محمد ولد سيد حافظ غلام حسين ۽ سيد بسم الله شاه جي دستخطن ۾ هئا، (غالباً تاليف به سندن هئا) مواد حاصل ڪيو.

ڪتاب چئن حصن تي مشتمل آهي، جن ۾ جملہ 54 عنوان آهن. آخر ۾ سيد جلال سرخ، مخدوم لعل شهباز ۽ سيد علي لڪهولي (جد اعليٰ راقم الحروف) جا شجرا ڏنل آهن. ڪتاب جي حاشين تي پوءِ جي اولاد جا اضافا آهن.

هن ڪتاب ۾ خاص طرح انهن شاخن جا نسب موجود آهن، جيڪي سنڌ اندر پکڙيون. ڪتاب جو هڪ نسخو مرحوم سيد مير الهورائي شاه روهڙي واري وٽ

(1) صاحب عوارف المعارف، مدفون بغداد.

هو، جنهن تان سيد محمد مڪي ۽ سندس پٽن تائين جو احوال منهنجي برادر بزرگوار پير علي محمد راشدي 1934ع ۾ نقل ڪري ورتو هو ۽ هن وقت راقم وٽ موجود آهي. هڪ نسخو نٿي ۾ آهي، جنهن جي آخر ۾ عبارت آهي: بتاريخ بيستر شوال 1298ھ/ 81-1880ع (از: مير حقير غلام مرتضيٰ مرتضائي).

هيءُ ڪتاب هر لحاظ کان مستند ۽ قيمتي آهي. منجهانئس ڪيترن تاريخي حقيقتن سان گڏ اهو پڻ ظاهر ٿئي ٿو ته: راقم الحروف جي جد اعليٰ سيد علي لڪلوي، سيد صدر الدين جي عقد ۾ پنهنجي نياڻي ڏني هئي ۽ سيد صدر الدين انهيءَ رشتي سبب، سيوهڻ جي قلعي جي قريب رسول پور نالي ڳوٺ ٻڌو، جيڪو پوءِ موضع رفيغان جي نالي سان مشهور ٿيو ۽ سيوهڻ جي پرڳڻي خطي ۾ هو. غالباً اهو اهوئي ڳوٺ آهي، جتي سيد مراد شيرازيءَ جو ڏاڏو سيد محمد 786ھ/ 1384ع ۾ اچي مقيم ٿيو هو. سيد صدر الدين محمد خطيب پنهنجي والد جي حڪم تي موٽي بکر جي ويجهو عالي واهڻ جو ڳوٺ ٻڌائي ان ۾ مقيم ٿيو.

سيد صدر الدين کي سيد علي لڪلوي جي نياڻيءَ مان چار پٽ ۽ ٻه نياڻيون ٿيون:

(1) سيد خواجه مخدوم تاج الدين محمد (اول)

(2) سيد قطب الدين

(3) سيد ڪمال الدين

(4) سيد جمال الدين

(5) بي بي تاج خاتون

(6) بي بي حاج خاتون.

خاندان جي ابتدائي احوال ۾ هيٺيون حقيقتون نهايت دلچسپ آهن. مثلاً:

1- ڪتاب جي ابتدائي ورق تي هڪ رباعي لکيل آهي، جيڪا سيد نبي بخش

جي روايت مطابق سيد محمد مڪيءَ جي آهي:

ياد ست مرا اين سخن، از صاحب دردي

مردي نشوي! تانہ کني خدمتِ مردِي

هرگز نہ کني خدمتِ کس ک، نکرد است

در عهدِ جواني، ادبِ صاحب دردي

(هيءُ ڳالھه/قول، صاحب درد (عاشق) جو مون کي ياد آهي ته، مرد نه ٿيندين جيستائين، مرد جي خدمت نه ڪندين، انهيءَ جي هرگز خدمت نه ڪندين، جنهن جوانيءَ جي زماني ۾ صاحب درد (عاشق) جو ادب نه ڪيو آهي.)

2- سيد محمد مڪي جي گهر واري جيڪا شهاب الدين سهرورديءَ جي نياڻي ٿئي، ان جو نالو بي بي فاطمه هو. بي بي صاحب جو مقبرو مٿس جي مقبري جي اولاهينءَ ديوار سان لڳ ٻاهران آهي.

3- بي بي زينب خاتون سيد احمد بخاريءَ (؟) جي نياڻي، سيد صدر الدين جي گهر ۾ هئي. يعني پهرين سيد علي لڪلوي جي نياڻي ۽ بي بي هيءَ بيبي. هن بي بي صاحب جو مدفن سيد محمد جي تربت سان گڏ اولهه کان آهي. (1)

4- سيد جي مدفن گاهه واري زمين کي 'سران پني' (؟) سڏيو ٿي ويو.

5- سيد صدر الدين بکر جي پيٽ ۾ جاءِ ٺهرائي، جنهن کان پوءِ قلعو ٻڌو ويو. (؟)

6- سکر جو شهر به صدر الدين ٻڌو. (؟)

7- نصرت خان (برادر سلطان علاء الدين خلجي؟) پنهنجي نياڻي سيد بدر الدين کي ڏني.

8- سيد صدر الدين کي ٻن گهرن مان جملي ڏهه پٽ ۽ ٻه نياڻيون ٿيون.

9- سيد بدر الدين سيد محمد مڪي جو وڏو پٽ هو، جنهن هيٺيون سنڌي بيت پڙهيو:

ڪٿڻ تان هارئين، مرين ته وڃين واءِ،
پنهني منجهئون هڪڙي، چڱي نه ٿئي ڪاءِ.

10- سيد بدر الدين پنهنجي نياڻي سیده زهرا خاتون سيد جلال الدين سرخ بخاريءَ کي ڏني. (2) جنهن مان سيد محمد غوث ڄائو ۽ بي بي صاحبه وڃي ڪنڌي فوت ٿي وئي. سيد بدر الدين کيس بي بي فاطمه نالي بي نياڻي ڏني.

(1) افسوس آهي جو سيد محمد جي مزار کان سواءِ باقي سڀ نشان مٽجي ويا آهن. راقم الحروف پنهنجي برادر بزرگوار سان گڏ اهو قبرستان پهريون دفعو 1929ع ۾ ڏٺو. ان وقت ڪيتريون قبرون شڪست حالت ۾ موجود هيون، جيڪي اڄ نابود ٿي چڪيون آهن. ان وقت سيد جي قبر جي لوڙهه واري قديم پٿر جي پڇن ڪنارن تي پراڻي خط ۾ نسب نامو اڪريل هو. جيڪو پڻ بعد ۾ چوني گچ جي پلاستر سبب ختم ٿي ويو. تازو مزار ۽ ان جي متعلقات جي مرمت ڪرائي قدامت جي قيمتي آثارن کي مٿاهي تاريخ جو سخت نقصان ڪيو ويو آهي. محڪمه آثار قديمه وارن کي گهرجي ته انهيءَ مزار کي صاف ڪرائي قديم لوڙهه جي اصل صورت ظاهر ڪرائين. (فارسي ايڊيٽر: سيد حسام الدين راشدي)

(2) اخبار الاخبار ۾ پڻ مذڪور آهي. ص 59 (فارسي ايڊيٽر)

11- سيد بدر الدين جي ٻن پٽن (نصرت خان جي ڏهٽن) سيد مرتضيٰ ۽ سيد سعد الدين ملتان جي لاڻگاهه سلطانن مان سڱ ورتا. سيد مرتضيٰ کي هڪ پٽ ۽ ٻه نياڻيون انهيءَ لاڻگاهه بي بيءَ سان ٿيا. سيد مرتضيٰ جي هڪ نياڻي سيد احمد كبير بن جلال سرخ بخاريءَ کي ڏني وئي، جنهن مان سيد جلال جهانيان جهان گشت (707ھ/ 1307ع) ۽ راجو قتال ڄاوا. اها بي بي صاحب روھڙيءَ ۾ مدفون آهي.

12- سيد علي لڪلوي جي نياڻيءَ مان سيد صدر الدين کي جيڪي ٻه نياڻيون (بي بي حاج ۽ بي بي تاج) ٿيون، سي ننڍپڻ ۾ فوت ٿي ويون. پٽن مان سيد جمال الدين ۽ سيد کمال الدين لاولد فوت ٿيا. سيد مخدوم خواجہ بن تاج الدين اول (سيد مرتضيٰ ولد سيد بدر الدين جي نياڻي) کي ٻه پٽ ٿيا. سيد ميران ۽ سيد تاج الدين ثاني.

سيد ميران کي چار پٽ ٿيا: سيد سعد الدين، سيد صدر الدين، سيد بهاؤالدين، سيد بهرام. انهن جو اولاد بکر ۾ رهيو.

سيد تاج الدين کي ٽي پٽ ٿيا: سيد ناصر الدين، سيد نجم الدين ۽ سيد ابوالغيث. انهن جي اولاد مان ڪيترا صاحب طريقت ۽ اهل دل پيدا ٿيا. مثلاً: شاه نظام الدين ناصرائي، حضرت شيخ سوائي، حضرت شاه عنايت رضوي، حضرت شاه عيسيٰ قتال، حضرت حيدر حقابي (دفن روھڙي) ۽ حضرت شاه عيسيٰ نوبهار.

سيد ابوالغيث بکر جي قلعي ۾ دفن آهي، سندس مقبرو موجود آهي. (احوال ڏسو - تحفة الڪرام ج 3 ص 126)

سيد صدر الدين جي ٻئي پٽ سيد قطب الدين کي هڪ پٽ سيد صفي الدين هو، جنهن جي نسل مان ڪي ٿورا سادات ٿيا، جيڪي بکر ۾ رهيا. مٿين قسم جي قيمتي مواد کان علاوه ڪتاب ۾ دلچسپ جغرافيائي معلومات پڻ موجود آهي. مثلاً:

13- ڪنڊيارو (پرڳڻو درپيلو) بکر کان سٺ ميلن جي فاصلي تي هو.

14- قلعي بکر لاءِ هيٺين حقيقت لکي وئي آهي: 92 ٽنابون مدور- 15

گز ارتفاع ٻاڙ کان ڪنگري تائين- عرض ۾ ديوار ڪٿي ڇهه گز ۽ ڪٿي گهٽ وڌ- دروازا چار:

(1) دروازو ڪُن: مابين جنوب و مشرق

(2) دروازو ڪڪري: جانب جنوب

(3) دروازو ڪرڙي: جانب شمال

(4) دروازو ناڪ: مابين شرق و شمال

برج 61- ڪنگرا 735 - طول دروازي ڪُن کان دروازي ڪرڙي تائين 25 طناب - عرض دروازي ناڪ کان ڪڪريءَ تائين 21 طناب - جنهن وقت همايون بکر جي سامهون آيو، ان وقت سلطان محمود وڏي قلعي جي سامهون پيو قلعو شير حاجي (؟) جي نالي سان ٻريا ڪيو. جيڪو 125 طنابون مدور، تري کان ڪنگرن تائين ساڍا ٻارنهن گز اڀو ۽ ديوار جو عرض 4 گز. وڏي قلعي جي مقابل هن قلعي جو دروازو هو. قلعي ۾ 72 برج هئا. منجهس ٻه باغ جوڙايائين. جن مان هڪ ستن بيگن ۾ نظر گاهه جي نالي سان ۽ ٻيو پنجن بيگن ۾ گذر گاهه جي نالي سان سڏيو ويو.

15- بکر جي قلعي مان ميرگيسوءَ جي اچڻ بعد سادات نڪتا،⁽¹⁾

جيڪي روهڙيءَ ۾ وڃي 700 سو گهر آباد ڪري وينا.

16- روهڙيءَ جو شهر سيد سعد الدين ٻڌو. لُهرِي نالي ٽڪر تي هو

جنهن ڪري لُهرِي (روهڙي) سڏيو ويو ۽ مشهور ٿيو.⁽²⁾

16- سيد محمد مڪي جو شجرو ڪتاب ۾ هن ريت ڏنل آهي: سيد محمد

بن سيد محمد شجاع بن سيد ابراهيم بن سيد قاسم بن سيد زيد بن جعفر

اصغر بن حمزه بن امير هارون بن عقيل بن اسماعيل بن امام جعفر ثاني بن

امام علي نقي بن امام محمد تقی بن امام علي موسیٰ رضا بن امام موسیٰ

كاظم بن امام جعفر صادق بن امام محمد باقر بن امام زين العابدين بن

امام حسن بن حضرت علي ڪرم الله وجهه⁽³⁾

⁽¹⁾ تاريخ معصومي ۾ لکيل آهي ته ساداتن کي شاه بيگ ارغون قلعي مان ڪڍي روهڙي ۾ آباد ڪيو. (فارسي ايڊيٽر)

⁽²⁾ روه سنڌيءَ ۾ ٽڪر کي چئبو آهي. ٿي سگهي ٿو ته روه- ڙي مان روه واري آبادي مراد هجي.

⁽³⁾ مولانا دين محمد وفائي مرحوم سن 1935ع کان اڳ قبر جي لوڙه وارو شجرو پڙهي نقل ڪيو هو. پاڻ

لکي ٿو ته: لوڙه سنگ سرخ جو آهي. ڪتبي جا ڪي اکر مٽجي ويا آهن. پاڻ شجرو هن ريت ڏنو اٿائين:

تعويذ قبر حضرت قطب الاقطاب، سلطان العارفين، امير المومنين، سيد محمد مڪي بن سيد شجاع

نور الله مضجعه بن سيد ابراهيم بن سيد قاسم بن سيد زيد بن سيد حمزه بن سيد هارون بن سيد عقيل

بن سيد اسماعيل بن امير المومنين سيدنا جعفر ثاني بن امام علي نقی (هلندڙ)

12- خاندان راشدي

سند جو معروف روحاني گهراڻو سيد علي لڪلويءَ جي اولاد مان حضرت پير محمد راشد رحمہ اللہ عليه جو آهي، جيڪو سندن نالي پٺيان راشدي سڏجي ٿو. انهيءَ خاندان سند اندر اڻ وسرندڙ ديني ۽ علمي خدمتون ڪيون آهن. هيٺيان ڪتاب انهيءَ سلسلي متعلق آهن:

61- جامع الفيوضات: (از- خليفه محمود ڪڙي وارو "1248") حضرت پير سائين محمد راشد روضي ڌڻي (1233ھ/1817ع) جي ملفوظات آهي، جنهن ۾ هڪ مقدمو هڪ خاتمو ۽ 23 باب آهن. هيءُ ڪتاب معلومات جو وڏو ذخيرو آهي. تيرهين صدي هجريءَ جي سنڌ جو معاشرو منجهانئس چٽيءَ ريت معلوم ٿئي ٿو. مدرسا ۽ تعليم، سياسي ۽ سماجي احوال، خدا وارن جا قصا، اصحاب ڪمال جو بيان، حڪيمن ۽ حاڪمن جون ڳالهيون، مطلب ته ڪتاب سراسر هڪ خزانو آهي. ڪتاب جا سنڌ ۾ ڪيئي نسخا موجود آهن. منهنجي برادر بزرگ جناب پير علي محمد راشدي صاحب، نهايت اعليٰ درجي جو سنڌي ترجمو ڪيو آهي، جيڪو راقم الحروف وٽ موجود آهي. ٻين سنڌي ترجمن کان زياده مستند ۽ فصيح آهي. انهيءَ ملفوظات تان پير سائين جن جي مفصل سوانح پڻ پير صاحب تيار ڪئي هئي، جيڪا بدقسمتيءَ سبب گر ٿي وئي. انهن کان بهتر شايد وري ڪڏهن تيار ٿي نه سگهي.

62- المحبوبيۃ المحموديه: از- خليفه محمود ڪڙي وارو: هيءُ ڪتاب پير سائين روضي واري جي تعليمات ۽ افڪار متعلق آهي. ڪتاب ۾ تصوف جا ڪيئي نڪتا واضح ڪيا ويا آهن.

بن امام محمد تقی بن امام شاه علي موسی رضا بن امام موسیٰ کاظم بن امام جعفر صادق بن امام محمد باقی بن امام علي زين العابدين بن حضرت امام حسين بن حضرت امير المؤمنين امام المشرق والمغرب اسدالله الغالب بن ابي طالب رضي الله تعالیٰ عنهم.

مولانا لکيو آهي ته ڪتبي مان ظاهر ٿئي ٿو ته سيد محمد مڪي شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جو سڌو سنئون ڏهڻو هو. (الوحيد آزاد نمبر ص 61) معلوم ٿئي ٿو ته مولانا ڪتبو هوبهو نقل نه ڪيو آهي ورنه ڊنل اکرن جي جاءِ تي نقطا ڏئي ها ۽ شيخ شهاب الدين واري عبارت متن ۾ ساڳي طرح لکڻ ڪيندي هئس. بهرحال جيڪڏهن اهو ڪتبو دوباره صاف ڪيو وڃي ته هوند معلوم ڪري سگهيو ته ڪتبو ڪيئن آهي ۽ ڪهڙي زماني جو آهي. (فارسي ايڊيٽر)

63- **سراج العاشقين:** خليفو محمد ملوک چانديو (تاليف: 1244ھ/ 29-1828ع): هيءُ خليفو محمود جي ملفوظات سندس مٿين مريد گڏ ڪئي آهي. چوٿاڙن اسڪيپ جي 121 ورقن ۾ آهي ۽ هر صفحي ۾ 13 سٽون آهن.

64- **ملفوظات:** خليفو محمد حسين مهيسر ناڙيوال: پير صاحب روضي ڌڻيءَ جي ملفوظات آهي، جيڪا سندن مريد خليفو محمد حسين مرحوم تاليف ڪئي. هيءُ ملفوظات پڻ معلومات سبب بيحد قيمتي آهي.

65- **صحبت نامو:** خليفو محمد حسين: پير صاحب روضي ڌڻيءَ جي سوانح تي هيءُ رسالو 1248ھ/ 33-1832ع ۾ لکيو ويو، جنهن کي خليفو محمود ڪٽڙي واري "المحبوبية المحمودية" ۾ شامل ڪيو آهي. ⁽¹⁾

66- **مکتوبات** ⁽²⁾: هي مکتوبات پير سائين محمد راشد روضي واري جا آهن، جيڪي پنهنجي مختلف مريدن ۽ دوستن ڏانهن لکيا اٿئون ۽ منجهن تصوف ۽ مذهب جا ڪي ئي مسئلا ۽ نڪتا بيان ڪيا ويا آهن. ڪتاب جا ڪيئي نسخا سنڌ جي مختلف ڪتب خانن ۾ موجود آهن. ڪتاب ۾ هيٺين ماڻهن ڏانهن خط آهن: ⁽³⁾

- (1) در جواب خليفه محمد حسين
- (2) در جواب سد مرتضيٰ علي شاه
- (3) در جواب محمد صالح طالب العلم
- (4) در جواب مير مبارڪ خان ولد مير سهراب خان ٽالپر
- (5) در جواب مخدوم ميان احمد نصرپوري

(1) هن ڪتاب جو "صحبت سپرين جي" نالي سان سنڌيءَ ۾ ترجمو، مفتي عبدالرحيم سڪندري شاھ پور چاڪر واري ڪيو آهي. (مترجم: ڊاڪٽر عبدالرسول قادري)

(2) هي مکتوبات ڊاڪٽر نظر حسين سڪندري جي Ph.D جي ٿيسز تي آهي، جيڪا شايع به ٿي آهي. (3) **مکتوبات روضي ڌڻي:** مکتوبات شريف ۾ حضرت سيد محمد راشد روضي ڌڻي (1171ھ -

1234ھ) جا فارسيءَ ۾ 46 خط آهن. اهي خط قلمي صورت ۾ هئا. اهي خط ڊاڪٽر نذر حسين شر سڪندري ايڊٽ ڪري سنڌ يونيورسٽي مان "مکتوبات ۽ سوانح حيات سيد محمد راشد روضي ڌڻي" جي عنوان سان پي ايڇ. ڊي ڪئي آهي. سال 1996ع ۾ هي تحقيقي مقالو مدرسو دارالهدئي شاهپور چاڪر ضلعي سانگهڙ مان شايع ٿيو آهي. هن تحقيقي مقالي ۾ حضرت روضي ڌڻيءَ جا اصل 46 فارسي، خط انهن خطن جو سنڌي ترجمو ۽ حضرت روضي ڌڻي جي مڪمل سوانح حيات به شامل آهي ۽ راشدي خاندان جي مختصر تاريخ به سمايل آهي. ڇپيل مکتوبات ۽ سوانح حيات جو مواد 663 صفحن تي پکڙيل آهي. (مترجم: عبدالرسول قادري)

- (6) در جواب ميان غلام محمد ساكن لكڙي
 - (7) در جواب غلام علي فقير ڪٽياڻ
 - (8) در جواب ميان احمد نصرپوري
 - (9) در جواب غلام علي فقير ڪٽياڻ
 - (10) در جواب ميان عبدالمجيد ساكن ديهه ڪوڪر
 - (11) در جواب غلام علي فقير ڪٽياڻ
 - (12) در جواب غلام علي فقير ڪٽياڻ
 - (13) در جواب در شرح معاني بيت مولانا. بشنواز..... الخ
 - (14) در جواب خليفه محمد حسين ساكن ڳوٺ ناڙي
 - (15) در جواب ميان محمد حسين ڳوٺ ناڙي
 - (16) در جواب محمد حسين ساكن ڳوٺ ناڙي
 - (17) در جواب خليفه محمد حسين سڪن ناڙي
 - (18) در جواب سيد ميان غلام مرتضي شاه
 - (19) در جواب مخدوم پير محمد ساكن ڏيپارجا
67. حالات مخدوم محمد اسماعيل پريان لوڻي: (مؤلف - نامعلوم). هيءُ ڪتاب 106 صفحن تي آهي. منجهس پير سائين محمد راشد جي مرشد حضرت مخدوم محمد اسماعيل پريان لوڻي جا حالات ملفوظات ۽ اقوال جمع ڪيا ويا آهن. ڪتاب ۾ ڪيترن معاصر بزرگن مخدوم صاحب جي دوستن ۽ خليفن جو ذڪور آهي.
68. خزانه المعارف: از - پير سائين علي گوهر شاه متوفي: 1263ھ / 1847ع؛ پير سائين محمد صبغت الله شاه (متوفي: 1246ھ / 1830ع) بن پير سائين محمد راشد (متوفي: 1233ھ / 1817ع) بن محمد بقا شهيد (متوفي: 1198ھ / 1783ع) جي ملفوظات آهي. جنهن کي سندن فرزند پير علي گوهر 1255ھ / 1839ع ۾ تاليف ڪيو.
- ڪتاب ۾ هڪ مقدمو ۽ 17 باب آهن. هر باب ۾ متعدد فصل ۽ آخر ۾ خاتمو آهي. فصل جملہ 78 آهن.

حسب دستور ڪتاب ۾ جا بجا تاريخي، سياسي ۽ سماجي واقعا موجود آهن. پير صبغت الله شاه ۽ ٻين ڪيترن شاعرن جا بيت مثال طور آيل آهن.⁽¹⁾

69. خزانه الاسرار: پير سائين صبغت الله شاه جي يارهن خطن جو مجموعو آهي، جنهن کي پير سائين علي گوهر شاه مرتب ڪيو آهي. هيٺين ماڻهن جي نالي تي خط آهن:

- 1- مير مرزا تالپر
- 2- مير ولي محمد تالپر
- 3- خليفو ميان محمد نبي بخش ۽ خليفو ميان بخش علي
- 4- مير ولي محمد تالپر
- 5- مير پورو تالپر
- 6- در حل معاني ابیات محرم راز عارف شيرازي⁽²⁾
- 7- ميان الهداد ۽ محمد شفيق
- 8- خليفو ميان سلطان
- 9- خليفو محمد اسماعيل (در انكشاف معني بيت)
- 10- سيد مير نور علي شاه لڪوي (در حل بيت مثنوي)
- 11- خليفو ميان اميد علي

70. ملفوظات: پير محمد ياسين جهنڊي وارو (پير سائين جاين وارو): هيءُ ملفوظات سندس پٽ پير هدايت الله مرتب ڪئي آهي.⁽³⁾

71. تحفة المحبين: (قاضي فتح محمد نظاماڻي ٽنڊو قيصر. 1322ھ/05-1904ع) پير رشيد الدين (بيعت ڌڻي) جهنڊي واري جي ملفوظات، فل اسڪيپ سائيز جي 356 صفحن ۾ آهي. پير جهنڊي وارن جي ڪتب خاني ۾ جيڪو نسخو آهي، ان جو ڪاتب محمد حسين جمالي آهي، جنهن 22- رمضان 1322ھ تي لکي پوري ڪئي.

72. تنوير القلوب في صراط المطلوب: از پير ضياء الدين شاه (صاحب العلم خامس) هيءُ ملفوظات پير رشد الله شاه (خلافت ڌڻي) جي آهي، جنهن

(1) هيءُ ڪتاب به جامعہ راشديه طرفان شايع ٿيو آهي. (مترجم)

(2) يعني خواجه حافظ شيرازي

(3) هيءُ ملفوظات به شايع ٿيل آهي. (مترجم)

کي سنڌيءَ ۾ سندن فرزند پير ضياءُ الدين شاه مرحوم فل اسڪيپ سائيز جي 189 صفحن تي تاليف ڪيو. ⁽¹⁾

73- **ملفوظات:** (حافظ محمد صديق مرحوم پيرچونڊي): پير سائين روضي واري جي مريد حافظ محمد صديق پيرچونڊيءَ واري جي ملفوظات آهي.

74. **سلسلہ قادريہ:** (1326ھ - از - پير علي اصغر شاه بن پير حزب الله شاه بن پير علي گوهر شاه بن پير صبغت الله شاه اول): هيءُ منظوم فارسي ڪتاب پن حصن ۾ آهي. پهريون حصو حضور سرور ڪائنات کان وٺي امام علي موسيٰ رضا جي احوال تائين آهي، جنهن جي آخر ۾ (183-204) پير سائين محمد راشد جي ابن ڏاڏن جو نسب ڏنو ويو آهي.

بيو حصو (210-267) بزرگن جي سرسري ۽ روايتي حالات تي آهي، اهو حصو نامڪمل آهي. ڪتاب مصنف جي هٿ اکرين آهي.

13- متفرق

هن هيٺ اهي متفرق ڪتاب ڏيکاريا وڃن ٿا، جيڪي مختلف بزرگن ۽ مشائخن جي انفرادي احوال ۾ لکيا ويا آهن.

75- **عمدة الآثار في تذكار اخيار الڪتبار:** هيءُ ڪتاب مولانا مرحوم حافظ مفتي محمد قاسم بگڙهي ياسين واري ڪتبار عالمن جي حالات تي لکيو آهي. 1963ھ ۾ ڇاپيو ويو.

76- **تحفة كريميه:** مولانا قاضي محمد ابراهيم ڪارڙوي. هيءُ ڪتاب علامه عبدالڪريم ڪورائيءَ جي احوال ۾ سنه 1945ع تي شايع ٿيو. ⁽²⁾

(1) "تنوير القلوب في صراط المطلب": جو ليکڪ سيد پير رشد الله (1277ھ - 1340ھ)، درگاه پير جهنڊو واپا نيو سعيد آباد جو چوٿون نمبر گادي نشين هو. سندس لقب "خلافت ڌڻي" هو. هي بزرگ اهل علم ۽ فيض ۽ هدايت جو صاحب هو. سندس فيض ۽ برڪت، هدايت ۽ نصيحت وارن نڪتن ۽ گفتن کي سندس فرزند ضياءُ الدين شاه (صاحب العلم الخامس) فارسيءَ مان ترجمو يا سنڌيءَ ۾ مرتب ڪيو.

هن ڪتاب جو اصل نالو ته "تنوير القلوب" آهي، پر مريدن ۾ "ملفوظات خلافت ڌڻي" نالي مشهور آهي. موجوده وڃين ڪوٽ جي ڇهين گادي نشين پير وهب الله شاه راشدي مرحوم هن ملفوظات کي "پرائمر پرنٽرز حيدرآباد" مان پنج سو ڪاپين جي تعداد ۾ غالباً 2003ع يا 2004ع ۾ ڇپرايو آهي. ملفوظات جي ترتيب روايت نقل ڪندڙ راوين جي نالي الف - ب وار ترتيب سان لکيل آهي. هي ڇپيل ملفوظات وڏي سائيز ۾ 272 صفحن تي پکڙيل آهن. (مترجم)

(2) **تحفة الكريمية:** هن رسالي جو اصل نالو "تذڪره كريمه" ۽ فارسيءَ ۾ 16 صفحن جو رسالو آهي. جنهن ۾ ليکڪ مولوي حڪيم محمد ابراهيم "خليل" ڪارڙائي نزد شهداد ڪوٽ واري پنهنجي استاد حضرت مولانا عبدالڪريم ڪورائي (1305ھ - 1363ھ) جي (هلندڙ)

77- **مکتوبات:** شاه فقير الله علوي قنڌاري شڪارپوري. هن ڪتاب ۾ شاه فقير الله جا سياسي ۽ ديني خط آهن، جيڪي مختلف معاصر ڏانهن لکيا اٿئون. ڪتاب ڇپيل ۽ عام آهي.

78- **قطب الارشاد:** (شاه فقير الله علوي). شاه صاحب جي پنهنجي تصنيف آهي، جنهن ۾ تصوف ۽ دين جا مختلف مسائل بحث هيٺ آندا ويا آهن.

79- **مکتوبات:** مخدوم عبدالله نرئي وارو. ڪنز العبرت جي مصنف هي خط مخدوم عبداللطيف ڏنوئيءَ ڏانهن لکيا آهن. ڪتاب خطي آهي.

80- **سوانح شاه عثمان فراشي:** هيءُ ڪتاب راقم ڪوڏ ڏنو آهي. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي وٽ نسخو موجود آهي.

81- **انتخاب لطائف سير:** (تصنيف قاضي جيوڻ) (انتخاب - از: فقير علي مردان اويسي قادري). هن اختصار ۾ اُچ، ملتان، بهاولپور، اُپي ۽ اپواڙي جي مختلف مشائخن جو ذڪر آهي.

ڪتاب دراصل سلطان التارڪين (؟) جي حالات تي آهي ۽ ضمناً ٻين بزرگن جو احوال به اچي ويو آهي. واقعات ۾ 1230ھ-1814ع-1235-1819ع-1261ھ-1845ع سال ڏنا ويا آهن. تاليف انهيءَ کان پوءِ جي سمجهڻ گهرجي.

82- **تذكرة الانساب:** هيءُ رسالو منهنجي برادر بزرگ پير علي محمد راشديءَ جي هٿ آڪرين (12- آڪٽوبر 1932ع) نقل ٿيل آهي. مصنف جو پتو ڪوڏ آهي. 59 صفحن جي هن مختصر رسالي ۾ ڪيترن مشائخن ۽ قبيلن جا شجرا ڏنل آهن. مثلاً:

- (1) مخدوم فيروز قريشي ڏنوئي
- (2) قاضيان ملاڪاتيار
- (3) مخدوم سرور نوح هالا
- (4) بهاولدين زڪريا ملتاني
- (5) لاکيار، لاکا، لنجار، چنا، ساند، سما
- (6) لعل شهباز قلندر

مختصر جامع سوانح عمري لکي آهي. ساڳئي وقت مولانا ڪورائي. مرحوم غلام مصطفيٰ قاسمي جو به استاد آهي. ان ڪري علامه قاسمي پنهنجي استاد جي ياد ڏيکارڻ لاءِ هي فارسي رسالو سيپٽمبر 1981ع ۾ حيدرآباد مان ڇپرايو هو. هي مختصر ۽ معلومات افزا رسالو آهي. (مترجم)

(7) مير معصوم بکري

(8) لکياري سادات

(9) مٽياري سادات

هي اهي فارسي⁽¹⁾ ڪتاب آهن، جن جي پاڻ کي ڄاڻ ملي سگهي آهي، انهن کان سواءِ سنڌ اندر اڃا ڪيترو صوفيائو لٽريچر موجود هوندو، اُن جي خبر خدا کي آهي.

تاريخي اهميت

سنڌ جي انهيءَ صوفيائي لٽريچر کي نه فقط ديني سلسلي ۾ وڏي اهميت حاصل آهي، بلڪ سياسي، سماجي ۽ ادبي تاريخ ۾ پڻ اهو لٽريچر اهم ترين مواد جي حيثيت رکي ٿو. تذڪرن، ملفوظات ۽ مڪتوبات ۾ سنڌ جي ڪيترن معاصر سياسي واقعن جا اشارا بيان ٿيل آهن. ڪيترن ڳوٺن جي جاگرافي ڄاڻائي وئي آهي، سماجي صورت حال جا حوالا ملي وڃن ٿا ۽ سنڌ جي ادبي تاريخ جي سلسلي لاءِ بي شمار غير معروف شاعرن جا بيت پڻ آيل آهن، جيڪي ادبي ذخيري جي ڪيترن گمنام گوشن کي پڻ روشن ڪن ٿا. مثال لاءِ هن هيٺ مختلف ڪتابن مان اقتباس ڏجن ٿا، جن مان اندازو ٿيندو، ته اسان جو اهو صوفيائو ادب ڪيتريءَ اهميت جو حامل آهي.

شاهه شجاع ۽ سنڌ: خليفي محمود 'المحبوبية المحموديه' ۾ شاهه شجاع افغانيءَ متعلق جيڪي لکيو آهي، انهيءَ مان معلوم ڪري سگهجي ٿو ته سنڌ اندر غنيم جي اچڻ ڪيتري قدر امن ۽ اطمينان ۾ زخمو وڌو هو.

”در همان ايام شاه شجاع الملڪ بر ملك سند بدهشت و مهايت لشكر كشيده، چنانكه در مردمان تفرقه عظيم بنظر مي آمد. عاقبت چونكه خوانان تالپر حاكمان سند در مقابلۀ اولشكر كشي نمودند، بگرفتن اندك ماليات به بهانه خراج گيري كرده، باز رفته.“⁽²⁾

(1) ڄاڻايل ڪتابن ۾ ٻئي سنڌي ۽ هڪ اڌ عربي ڪتاب پڻ اچي ويو آهي. باقي سمورا فارسي آهن.

(فارسي ايڊيٽر)

(2) ص 432

ترخانن جو اخلاق: سياسي واقعات سان گڏ انهن ڪتابن ۾ ڪيترا اهڙا واقعا لکيا ويا آهن، جيڪي سنڌ جي ڪن اهم ماڻهن جي ذاتي اخلاق ۽ ڪردار تان پردو کڻن ٿا. اهڙا واقعا تاريخ جي ڪتابن ۾ ملڻ ناممڪن آهن. مثلاً: سنڌ جي ترخاني حاڪم ميرزا پائنده (متوفي 1001ھ / 1593ع) متعلق ’دليل الذاڪرين‘ جو مؤلف لکي ٿو ته: هن مخدوم سرور نوح جي روضي ۾ هڪ عورت کي هٿ وڌا هئا. ساڳيو مؤلف اهو به ٻڌائي ٿو ته: انهيءَ وقت جي صوفيائي معاشري ۾ امرد پرستيءَ جو رواج، مجازي عشق جي سلسلي ۾، تمام ڪثرت سان هو. اهڙيءَ طرح ميرزا جانيءَ جي وفات ۽ ميرزا غازيءَ جي مسند نشينيءَ جو واقعو، نٿي جي مغل حاڪم شاد خان ۽ امير ابوالبقا جي سلسلي جا معاملاتاريخ لاءِ وڏي اهميت رکن ٿا. نٿي جي مغل حاڪم سيد بايزيد لاءِ لکي ٿو ته: هو حضرت مٽيءَ جو ڏاڍو معتقد هو.

نادر شاه جي ڪاهه: ’فردوس العارفين‘ جو صاحب خواجہ ابوالمساڪين جي احوال ۾ لکي ٿو:

”حضرت ابوالمساڪين..... عزم مڪه ڪرده اند. بعضي خواص سبب تعجيل پڻرسيد. فرمودند كه: نور محمد عباسي بما اخلاص دارد، بلائي براو نازل شده. از آن، ملك را گذاشتن مشورت است كه تقدير با گشت نخواهد شد. وبصورت بودن ما در سند، ملتجي ميشود و باز، سبب عدم حصول مرامش، بد عقیده ميگردد. واز بدئي عقيدت خوف سوي خاتمه اش باشد. وآن بلا، ڪنايه از تفرقه نادريه است كه واقع شده و حادثه قويه بوده.“

مدد خان جي گهل: متعلق ساڳيو مؤلف لکي ٿو:

”گفت: در قحطي كه بعد از تفرقه مدد خان افغان واقع شده بود و آن سخت ترين حوادث شمرده اند. چنانچه مردم يكدگر را خورده اند. من مدت شش ماه بوده ام دران خانقاه بي طعام.“

ساڳي مدد خان جي سلسلي ۾ ”صحيح السبطين“ جي صاحب لکيو آهي:

”و همدرين سال مدد افغان خراساني بالشڪر فراوان آواره شده در ملك سند افتاد. و ميران بريگستان گريخته رفتند و خراسانيان.

رعايائى سند را بانواع تاراج و تعدي عاجز و تنگدست نموده باز گشتند. واين واقع را- 'مدد جي پڳي' (1) - گویند.

شجاع جي گهل: جو ذکر ڪندي "فردوس العارفين" جو مؤلف لکي ٿو: "در سن 1219ھ / شاهه شجاع به سند فرود آنده، مردم اوطان و اماکن گذاشته فراري شدند. حضرت ايشان (خواجہ محمد زمان ثاني) نیز بر سر جهان، دو منزل از لنواري بيرون رفته اند، و در مکان شريف هريج از اسباب باقي مانده بود، بتاراج رفته. و اشيائي روضه منوره، چون مرآت و قناديل، هر ضايع شده."

انگريز ۽ سنڌ: انهيءَ حادثي بعد مخدوم محمد زمان پڪن سرن جو ڪوٽ ٿئي ڪيائو، وقت جي سلطان، مير غلام علي خان کي شڪ جاڳيو ته مخدوم انگريزن جي چرچ تي اهو ڪوٽ ڪيائي ٿو. مير غلام علي انهيءَ زماني ۾ پنهنجي پوٽي جي نسبت ڪڇ جي جاڙيجن مان ڪرائي هئي. ڪڇ ۾ انگريز موجود هئا، مير انهيءَ شڪ سببان پنهنجا ماڻهو موڪلي ڪوٽ ڊهرائي ڇڏيو. انهيءَ عمل تي مخدوم چيو:

"در ما گمانيك بسۀ اند از سرکار انگريز. تهمت محض بر درويشان داشت. ترس از خدا نمي دارند. ناگاه خود بخود از خانه ايشان سرکار انگريز سر ميکشد."

انگريزن جي سلسلي ۾ "صيح السبطين" جو مؤلف لکي ٿو: "در سن 1258ھ / ميران تالپر از هيست انگريزان از خيرپور گريختند و با ميران حيدرآبادي پيوسۀ با انگريزان محاربه کردند و شکست خوردند. پس انگريزان مير نصير خان وغيره حيدرآباديان و مير رستم خان وغيره خيرپوريان را گرفتار کرده به پونه و ستاره فرستادند. ازان روز ملک سند بقبضه سرکار انگريز آمد—"

ساڳيو مؤلف انهيءَ ضمن ۾ لکي ٿو: "از مولوي منار مرحوم نقل است که: چون انگريزان از خراسان هزيمت يافته در سند وارد شدند، در آن حين حضرت صالح محمد (راڻي پوري) چنين بزبان راند که: خدا تعاليٰ مرا

(1) مدد جي گهل پڻ چيو وڃي ٿو. (فارسي ايڊيٽر)

حکومت نصاري نه بيناد. و پس هما نظور واقع اش که انگريزان به تمامي ملڪ سند هنوز متسلط نشده بودند که آن حضرت وفات يافت.

سيد احمد شهيد: ساڳي ڪتاب ۾ سيد احمد شهيد جي سلسلي ۾ پڻ ڪي ٿي واقعات بيان ٿيل آهن. مخدوم محمد عابد محدث سنڌي، سيد احمد متعلق مخدوم کان ڪي سوال پڇيا آهن. اهڙي طرح ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي ڪشمڪش جا به ڪيئي واقعا درج آهن.

شاهه عبداللطيف: مخدوم محمد زمان ۽ شاهه عبداللطيف جي پاڻ ۾ ملاقات ۽ هڪ ٻئي سان بيتن جي ڏي وٺ پڻ انهيءَ ڪتاب جي ذريعي پهريون دفعو معلوم ٿي آهي.

احمد شاهه ابدالي: هيءُ حڪمران سنه 1167ھ / 1753ع ۾ هندستان تي فوج ڪشي ڪندي ڪهڙن وٽ اچي منزل انداز ٿيو. ان وقت سنڌ اندر جيڪا حالت پيدا ٿي، ان جو تذڪرو ’مخادير ڪهڙا‘ جي مؤلف هن ريت چڻيو آهي:

”- تمامي سنڌ از هيبت تاب بادشاهي گريزان و فراري شده، ٿنڊ هائي بسهه بودند. و اين موضع کهڙهه هم ڪلان ٿنڊه شده بود. مردمان از هيبت بسيار بحضور حضرت مخدوم صاحب آمدند-“

نادر شاهي لشڪر جا ڪلور: نادر شاه جي لشڪر سنڌ جو جيڪو حال ڪيو، ان لاءِ ساڳيو مٿيون مؤلف لکي ٿو:

”- در وقت آمدن بادشاهه نادر شاه، بسبب هجوم لشڪر سلطاني سواران متفرق شده، در هر قريه جات زد و برد ميکردند. بيرون شهر.... يک دو سوار از هجوم لشڪر.... مخدوم صاحب (پريان لوئي) را گفتند: اي فقير! اين بند گياه ما برداشه برو!.... در همان هنگامه عساکر، شخصي افغان از کس با زوري دختر حسينه بطور غصب گريختا نيده برده و لشڪر عود نموده بولایت رفتند.“

مخدوم پريان لوئي جي سوانح نگار پڻ افغاني مظالمن جو ذڪر ڪندي اهڙي هڪ واقعي جو حال بيان ڪيو آهي، لکي ٿو:

”- دران قريه ظالمان افغانان غارتگران افتادند و شهر کلي بغارت آوردند، وازان ديهر يکخانه نگذاشتند. پس زن آن شخص

که بغایت حسین و خوب و مرغوب القلوب بود، آن هر کسی
ظالم سیه و تیره دل برداشته بطرف ملک خود برده.

تیمور شاه افغان: تیمور شاه جي لشکر کشي (1203هـ/89-1788ع)
جو ذکر کندي "تذکره مخادیم کهڑا" جي مؤلف لکيو آهي:
"لشکر بادشاه تیمور شاه بر پنجاب یورش نمود، اهل سند
تمام در بدر میگذشتند وقحط سالي تمام روی نمود."

ساڳئي ڪتاب ۾ احمد شاه، تیمور شاه، زمان شاه، شاه محمود
(1218هـ/1803ع) ۽ شاه شجاع (1219هـ/05-1804ع) جا ڪيترا فرمان ۽
پروانا درج آهن، جن جو تعلق کهڙن جي مخدومن سان آهي ۽ انهيءَ دور جي
انتظام تي روشني وجهن ٿا. ساڳئي ڪتاب ۾ حيدرآباد ۽ خيرپور جي ٽالپر
حڪمرانن جو جست جست احوال ملي ٿو. افغان بادشاهن ۽ سنڌ جي تعلق
متعلق پڻ ڪتاب ۾ ڪافي معلومات آهي. هن ئي ڪتاب مان اهو پتو پوي ٿو
تہ افغاني دؤر ۾ سنڌ اندر کهڙا ڪاردار هئا.

کرڙيءَ واري جنگ: "صیح السبطين" جو مؤلف پٺاڻن ۽ ٽالپرن جي وچ ۾
ٿيل کرڙيءَ واريءَ جنگ جو ذکر ڪندي لکي ٿو:

"— در 1249هـ/1833ع جنگ کرڙي واقع شد که میران ٽالپر و
سمندر خان افغان وزیر شجاع الملک بادشاه در سکر باهم
بجنگ آمدند. آخر لشکر میران شکست خورده گریختند. بعضی
از آنها در دریای کرڙي غرق شدند و بعضی از دریا عبور نموده
در لوهري رسیدند"

گهوٽڪيءَ واري جنگ: "صیح السبطين" جو صاحب میر محمد علي خان
۽ میر علي مراد جي جنگ جو ذکر هن طرح ڪري ٿو:

"— در آغاز خلافت آنجناب (سید محمد مبارک ثاني گهوٽڪي)
در شهر صفر 1259هـ جنگ روهيلہ در شهر گهوٽڪي واقع شد، که
میر محمد علي خان ولد میر مبارک خان مع بلوچان مسو واهي.
بالشکر میر علیمراد خان- که افغانان روهيلہ بودند. جنگ کرد و
فتح یافت. درین محاربه اکثر روهيلہ قتل رسیدند و بعضی مجروح
شدند، تنی چند امان یافتہ بطرف خيرپور رجوع کردند. چون میر

عليمراد خان را خبر شد، بشرط شنیدن معه لشکر جرار و توبجات از خيرپور حملہ کرد. در اثنائی راه وقتیکہ در پنہ عاقل رسید فير توبجات کنانيد. بمجرد شنیدن آواز توبجات مير محمد علي خان از ماتيلہ- ک درينجا فروکش بود- بگریخت و از راه ميرپور بہ تندہ نجات خان رسید و ازینجا دریا عبور کرده بہ روجہان روانہ شد.

مولراج واري جنگ: ساڳيو مؤلف لکي ٿو:

"نیز در 1265ھ/ 49-1848ع جنگ ملتان واقع شد کہ انگريزان با مولراج نواب ملتان- ک سرکشي کرده بود - مجادلہ نمودند. و درين محاربه یک لک نفر از لشکريان انگريزان مقتول گشت. آخر بسازش ملتانيان، مولراج بدست انگريزان مقيد شد. اورا بطرف کلکتہ بردند."

سماجي واقعا

انهن ڪتابن ۾ ڪيترا سماجي ۽ معاشرتي واقعا پڻ اچي ويا آهن، جن مان انهيءَ دور جي سنڌي معاشري ۽ سماج جي صورتحال معلوم ٿئي ٿي. مثلاً: "گلشن اولياءَ" وارو هڪ جاءِ تي لکي ٿو تہ: گروهڙي بزرگ هميشہ ڏکو هت ۾ گذندو هو. وڏا ماڻهو ۽ عالم ڪنن تي ويهندا هئا، باقي ٻي مخلوق سندن سامهون پٽ تي ويهندي هئي. ڪلهوڙا ٻين محصولن سان گڏ زمين تان مٽڪي وٺندا هئا. هڪ دفعي ڪنهن مذهبي مسئلي متعلق مناظرو ٿيو، مخدوم محمد هاشم جي پٽ مخدوم عبداللطيف پيءُ جي ڪنهن قول جو حوالو ڏنو. مخدوم عبدالرحيم جوش ۾ اچي نڪر جو ڪوٽرو عبداللطيف جي نراڙ تي هڻي ڪڍيو، جنهن ڪري مخدوم عبداللطيف رتور ٿي پيو. هڪ دفعي مخدوم عبدالرحيم گروهڙي نماز جي تڪبير هن طرح چئي:

مارئي نه ڄاڻي! ته مارو پون نه مامري!

الله اڪبر!

جاگرافيائي معلومات

مٿي بيان ڪيل ڪتابن ۾ ڪيتري قيمتي جاگرافيائي معلومات آهي. جيڪڏهن سڀني ڪتابن مان انهيءَ قسم جا اطلاع ڪنا ڪيا وڃن ته سنڌ جا

ڪيترا گمنام ۽ لاپتمه تاريخي ڳوٺ نروار سي پون. جن تاريخي ڳوٺن جي جاءِ وقوع جو پاڻ کي پتو نٿو پوي. انهن جو تعين ٿي وڃي ۽ سنڌ جي تاريخ ۽ جاگرافي گهڻي حد تائين سالم ٿي پوي. سنڌ جي تاريخ ۾ پاڻ کي وڏي ۾ وڏي دقت انهيءَ وقت در پيش اچي ٿي، جنهن وقت ڪنهن ڳوٺ يا مقام جو نالو اچي ٿو ۽ خبر نٿي پوي ته اهو ڪٿي ۽ ڪهڙي جاءِ تي هو.

مٿين ڪتابن اندر انهيءَ سلسلي ۾ نهايت مفيد ۽ قيمتي معلومات آهي، مثلاً: ”جامع الفيوضات“ ۾ هيٺين قسم جا اطلاع ملن ٿا:

(1) مڪان جانري دهلي از دهات خط، بطرف ديهه سو ڪهه پور ڪهه از دهات لاکهات بر ڪنار مبارڪ واه.

(2) ڪيبر ڪه دهيست از دهات هاله ڪندي.

(3) تنده قيصر فقير نظاماني ديهه بهيڏيه از دهات پر گنه چاڪر هاله.

(4) ديهه جڪيجي دهيست از امام واه در پر گنه ڊڪه.

(5) ديهه عليپور دهيست بر ڪنار ڪوئي از دهات پر گنه چاچڪان.

(6) ديهه نري ڪه در پر گنه روياه هست.

رساله ”گلشن اولياء“ ۾ هيٺين جاگرافياڻي معلومات آهي:

(7) ديهه ڪيبرائي چاڪر هالي پرڳڻي ۾ هئي.

(8) پراڻ کان وٺي ڪوچي تائين رستو وارياسو هو. عليپور ۾ مسجد چاڪر هئي، جتي اولياءِ اچي رهندا هئا.

(9) بلڙي در پر گنه بهرام پور.

(10) فتح پور دهيست در پر گنه ڊڪ.

(11) ديهه هنگوره از دهات پر گنه چاڪر هاله.

(12) ڪاتيار ديهه در پر گنه چاڪر هاله.

(13) بهوپه (پوڦو) دهسيت در پر گنه بدين و به مسافت يڪ ميل جانب

مشرق شهر بدين.

(14) تلهار دهسيت در پر گنه چاچڪان.

(15) مقبره خسرو محموداني عليه رحمة - ڪولاب اڪڙي.

(16) راهو در پر گنه ڊڪ.

(17) ڪيبرائي در پر گنه چاڪر هاله.

ادبي معلومات

انهن ڪتابن ۾ مٿئين قسم جي تاريخي مواد کان علاوه ادبي معلومات جا به خزانو موجود آهن. جيڪي اسان جي ادبي تاريخ کي مالا مال ڪريو ڇڏين ٿا. ادبي تاريخ لکڻي هجي يا پنهنجي ڪلاسيڪي شاعرن جو ڪلام مرتب ڪرڻو هجي، صوفياڻو لٽريچر هر حالت ۾ اهم ترين ماخذ جو ڪم ڏئي سگهي ٿو. ڪيترن نون شاعرن جا بيت ملن ٿا ۽ مشهور شاعرن جا ڪيترا اهڙا بيت آهن، جيڪي سندن مطبوعه يا متداول ديوانن ۾ موجود ڪونه آهن. اهڙيءَ ريت ٻيا ڪيترا اهڃاڻ منجهن معلوم ڪري سگهجن ٿا. هن هيٺ مثال طور ڪي بيت ڏيون ٿا، جن مان اهميت جو بخوبي اندازو ٿي سگهندو.

قديم سنڌي شعر: هن وقت تائين ڏهين صدي کان پهرين جو ڪوبه سنڌي شعر پاڻ کي ڪونه ملي سگهيو آهي. سيد محمد مڪي بکري جي فرزند سيد بدرالدين جو هيٺيون شعر 'شجره سادات' ⁽¹⁾ ۾ آيو آهي، في الحال اهو قديم ترين شعر چئي سگهجي ٿو:

ڪٿين تان هارئين، مرين ته وڃين واءِ!

ٻنهي منجهون هڪڙي، چڱين نه ٿئي ڪاءِ!

هندي فقرو: مخدوم پريان لوڻي جي سوانح ۾ ڪيترا هندي فقرا آيا آهن، جن مان ظاهر آهي ته 12 صدي هجري ۾ سنڌ اندر اها ٻولي سمجهي ويندي هئي. مثلاً: هيءُ فقرو: هندو کي پاس مت جاوي اس کي نيت اس کي مراد. **غير معروف بيت:** هن هيٺ غير معروف شاعرن جا بيت ۽ ڪن معروف شاعرن جا غير معروف بيت نموناً ڏجن ٿا. انهيءَ قسم جي ادبي مواد ڪافي ڪرڻ لاءِ تصوف ۽ سوانحي ڪتابن جو مفصل مطالعو نهايت ضروري آهي.

مخدوم پريان لوڻي:

ڪهنو اٿم ڪپڙو، سَتينءَ کين سهي،

نظر ڪريو مهر جي، تنهن تان مَرُ لهي،

اجاريوس اهري، پراڻو پرتو اٿئي.

(1) دَسو مقدمه صنف 38.

پوکيم سرنه، ٿي پيو ڄانيو،
اهو اولاديو، مون کي آيو نيھ جو.⁽¹⁾

سالڪ مجذوب والدہ حاجي ابراهيم:

وسين تا وس، عالم لڳوئي آسري،
هاڻي ڪيم ترس، جو مدون موٽي آئون.

‘المحبوبة المحمودية’ منجهان هيٺيان بيت مختلف بزرگن جي نالي

منسوب ملن ٿا:

پير محمد راشد:

جيءُ جانيءَ کي ڏي، نه ته موت به نينديءَ جيءُ کي،
اهو ٽاڪر انصاف، هو چڱون ڪرهي!
تُرُونِ ٿي ٿانهر ڪر، ناحق ڌار مَ ڌار،
لڳي ترهه لامن جي، پورا مَن مَ پور،
سوئي صاحب سور، جنهن ڏي عالم آسرو.

خير الدين شاهه پراڻي سڪروارو

نه ڪعبو، نه تون قبلو، نه رهيو سجود،
جنهن وڃايو وجود، تهلاءِ سائر ڪڏ ٿي.

ڪوه ڪريندا قبلو، جن سڃاتو سبحان،
پرين اسين پاڻ، سجدا ڪريون ڪنهن کي!⁽²⁾

مراد فقير زنگيجو:

عشق دلال ڪيتوسي
تن من نال ڏتوسي
سودا ساب پيوسي
ڪڪ دالڪ ڳتوسي

نين سوداگر، سودا دلبر
سر سروه سڀو وچ سودي
مليا دوست مٽي دلگيري
پر رب سبب مراد ڪيتا

(1) تذڪرو مخدوم صاحب.

(2) جامع الفيوضات ص 376

ماموئي جو بيت:

لڳندين لاڙان، سونچو ٿيو سري ۾.⁽¹⁾
 ڪيترا بيت اهڙا اچن ٿا، جن جي مصنف جو نالو ڄاڻايل ڪونه آهي.
 مثلاً هيٺيان بيت:

جنهن کي جيائين، پرين پاڻ پسائين
 تنهن کي تياين، ليا پاڻ آڻيا⁽²⁾

پلي ڪئي پورن، جي واس وٺڻ آيا
 تين کي ڪورن، ڏنا هنڌ هانءِ ۾⁽³⁾

گهورون ٿا گهورن، پر پلو جهليندڙ ڪانهي⁽⁴⁾

پڙهيو سڀ وسار، وسريو الف ياد ڪر⁽⁵⁾

جان جان جو نه پسن، جنهن لئي جوڳي ٿيا
 تان تان ڪاپڙين، وره وهامي راتڙي⁽⁶⁾

صلوات سا پڙهان، جا در ماندن کي دارون⁽⁷⁾

ٻانهي ويٺي جنڊ تي، سائين سڏ ڪيوس
 اٿو جنڊ پيوس، چگره چلندي آئي⁽⁸⁾

(1) جامع الفيوضات ص 321

(2) جامع الفيوضات ص 143

(3) جامع الفيوضات ص 159

(4) جامع الفيوضات ص 172

(5) جامع الفيوضات ص 171

(6) جامع الفيوضات ص 173

(7) جامع الفيوضات ص 197

(8) جامع الفيوضات ص 322

عشق اُڪاريَس جيڏيون، پندر تي پياس
اهڙي تا نه هياس، پر ستر سڪ وڃاڻيو⁽¹⁾

صائم سڪي جينءَ، اُڏن جي آواز ڪي،
مُن تن آهي تينءَ، سڪايو ڪي سڄڻين.⁽²⁾

ڊاهيون بيٺو ڊاهه، متان ڊاهه وسارئين
ڳچي ڏئي باهه، پرين نيندڻي پاڻ سين⁽³⁾

خبرون ڏيندڻي ڪهڙيون، لس ليون لاڻا⁽⁴⁾

اگر ڪيو اچن، سڄڻ سانوڻ مينهه جا
پاسي تن وسن، جي سڀ چماندر سڪيا⁽⁵⁾

انهن ڪتابن ۾ شاھ ڪريم، شاھ عنايت رضوي، شاھ لطيف ۽ عبدالرحيم گروھڙي جا ڪيئي بيت ملن ٿا، جن منجهان ممڪن آهي ڪي نوان يا مختلف هجن ۽ سندن ڪلام جي تصحيح ۽ اضافي ۾ ڪتب اچن.
غرض ته، اهڙيءَ ريت سنڌ جو اهو صوفيائو ۽ مذهبي لٽريچر، اصلي مقصد کان علاوه ڪيترن ٻين مسئلن لاءِ به قيمتي معلومات جو حامل آهي ۽ مختلف علمي مسئلن لاءِ اهم ماخذ ٿي سگهي ٿو.

حديقة الاولياء

هن تذڪري جو حوالو مقدمه جي شروع ۾ آيل آهي ۽ ايندڙ صفحن ۾ متن اچي رهيو آهي. هيٺين ستن ۾ تذڪري ۽ ان جي مؤلف جو تعارف ڪرايو وڃي ٿو.

(1) جامع الفيوضات 324

(2) جامع الفيوضات 328

(3) جامع الفيوضات 341

(4) جامع الفيوضات 348

(5) جامع الفيوضات 400

مؤلف ۽ سندس خاندان

مؤلف سيد عبدالقادر جي سلسلي ۾ معلومات نهايت محدود آهي. پاڻ
ڪجهه ڪونه لکيو اٿس، فقط مير علي شير قانع جي ٻن ڪتابن ۾ سندس
متعلق چند سٽون پاڻ کي ملن ٿيون. تحفه الڪرام ۾ نٿي جي متفرق ساداتن
جي عنوان هيٺ لکي ٿو:

سيد محمد الحسيني: بر اصل موطن اين بزرگ اطلاعي
دست ندانده و جزاسامي مذکور از مخلفاتش اطلاعي و قوفي
نه، همانا نامي وقت خود است.

پسرش سيد محمد هاشم معاصر عهد ميرزا جاني بيگ ترخان
است. در مدح ميرزا مذکور قصائد غرا دارد. و از مؤلفاتش
نسخه 'سير السلاطين' که بغایت خوب گفته و بنام ميرزا
جاني کرده. يادگار. **سيد عبدالقادر** ولد سيد محمد هاشم
مذکور نامدار وقت خود بوده 'رساله حديقة الاولياء' ذکر بزرگان
سند از و مخلف. (1)

مقالات الشعراء ۾ **محمد هاشم** جي متعلق ساڳي عبارت درج ٿيل آهي،
جنهن بعد ميرزا جانيءَ لاءِ سندس ڇيل قصيدي جا هيٺيان شعر نموناً ڏنا ويا آهن:
اي بر در رفيعت ڪيوان ڪمينه دربان
وي حارسِ حریمت باشد سپهر گردان
از طبع فيضِ بخشش دريا خجل بصد رو
وز دست درفشانت شرمنده ابر نيسان
گلبانگِ همت تو، بگرفت ربع مسكون
صيتِ سخايِ جودت، گشته محيطِ ڪيهان
معجز نما ست امحت، همچون عصايِ موسيٰ
کشور کشاست تيغت، چون تيغ شاهمردان
بر قتل دشمن دين، تيغت دليل قاطع
بر ڪسرِ اهلِ بدعت، رمح توهست برهان (2)

(1) تحفه الڪرام خطي 183 ب

(2) مقالات ص 843.

عبد القادر جي لاءِ پڻ تحفة الكرام ۾ مٿي ڄاڻايل عبارت لکي سندس اهي بيت نموناً ڏنا اٿائين، جيڪي هن خسرو چرڪس لاءِ حديثي جي ديباچي ۾ ڏنا آهن. انهن ڄاڻايل عبارتن منجهان فقط هيترو ظاهر ٿئي ٿو ته سيد محمد جي اصل نسل ۽ وطن جي خبر مير قانع کي به ڪانه پئجي سگهي. سندس پٽ محمد هاشم ميرزا جاني بيگ جي دور (993-1008هـ / 1585ع-1599ع يا 1600ع) جو شاعر ۽ مصنف هو. قصيدي چوڻ ۾ برڪ هو ۽ ”سير السلاطين“ ڪتاب، جيڪو هن جاني بيگ جي نالي معنون ڪيو هو، سو پڻ ’بغايت خوب‘ هو. مير قانع اهو ڪتاب ڏنو هو، ليڪن پوءِ ان جو نسخو زماني جي اتل پتل ۾ اهڙيءَ ريت غائب ٿي ويو، جو هن وقت ڪٿي ان جو موجود هئڻ معلوم نه آهي. نالي منجهان ڀانئجي ائين پيو ته ڪتاب جو مضمون نظام الملڪ جي ”سياست نام“ جهڙو هجڻ گهرجي.

سيد عبد القادر نثر نويس ۽ شاعر هو. نثر ۾ سندس ڪتاب ”حديث الاولياء“ پاڻ وٽ موجود آهي ۽ نظم جا فقط اهي نمونا باقي بچيا، جيڪي هن مذڪوره ڪتاب جي ديباچي ۾ مثال طور آندا آهن. مثلاً:

(1) جمال صورت معني، ڪمال دين و دول
نهال دولت و جاه و گل حديثه جان

(2) از فيض نشاءِ ڪرم او، جهانيان
با مائة نشاط و طرب، همدم و نديم

يا اهي اشعار، جيڪي هن قلندر لعل شهباز، پير پني، شيخ جيئي، پير مراد ۽ سيد علي شيرازي جي شرح حال ۾ درج ڪيا آهن، يا شاه جميل گرناريءَ جي مدح ۾ چيا اٿائين.⁽¹⁾

حديقة الاولياء ۾ ڪٿي به پنهنجي ذاتي يا خانداني احوال جو اشارو ڪونه ڪيو اٿائين. ڪتاب مان فقط ايترو ظاهر ٿئي ٿو ته سيد موصوف جو طبعي لاڙو، پنهنجي ممدوح خسرو چرڪس جيئن مشائخن بزرگن ۽ صوفين ڏانهن تمام گهڻو هو ۽ وقت بوقت بزرگن جي صحبت ۾ ويندو رهندو هو. ڪتاب ۾ هيٺين بزرگن سان پنهنجي ملاقات جو ذڪور ڪيو اٿائين:

(1) متن اندر ٻين ڪن سوانحن ۾ پڻ متفرق بيت آيل آهن.

(1) درويش رکن الدين جي هر صحبتن سان سندس ملاقاتون ٿينديون هيون، جن کان ڪتاب ۾ روايتون نقل ڪيون اٿس. (1)

(2) شيخ پراڻي ويراڻس جي خدمت ۾ مؤلف پاڻ وڃي حاضر ٿيو: — مؤلف ائين ڪتاب، نيز بشرف ملازمت ايشان مشرف گشه بود. در آن اثنا بيتي سندي متصوفانه بالحن ميخواند. در دل فقير گذشت که: آيا ائين بيت از اوست يا از ديگر؟ بمجرد قطور ائين معني، رو بجانب فقير آورده گفت: ائين بيت از اسحاق آهنگر است! و چند چيز ديگر در ضميرم گذرانيدم، هر کدام را جواب شافي داد. (2)

(3) مخدوم سرور نوح هالاڻي سان سندس صحبتون هيون، ۽ ڪانئس سڌيون روايتون درج ڪيون اٿس. مثلاً لکي ٿو:

”فقير شنيد از مخدوم نوح سرور رح که: مردم ديار ما گفتند که: فلان از مهتر خضر عليه السلام تعليم يافته! فاما بفضل خدائي تعالي بارها مرا گفته است: تو امام شو تا نماز پس تو بگذارم! فقير گفت: ترا نبي نيز گویند تو پيش شو! (3)

مخدوم سرور نوح جو پنهنجي مختلف احبابن جي ڪري، ٺٽي اچڻ وڃڻ گهڻو ٿيندو هو، پانئجي ٿو ته مخدوم صاحب ۽ ان جي مريدن سان سندس گهڻي قدر ڄاڻ سڃاڻ هئي. جڏهن مخدوم جو انتقال ٿيو ته پاڻ تاريخ چيائين: شيعي بنوح بود — 998ھ

تاليفات:

حديقة الاولياء ۾ نظر جي چند نمونن کان علاوه، مؤلف شاه جميل گرناريءَ جي سوانح ۾ پڻ چند ورقن جو هڪ رسالو لکيو آهي، جيڪو حديقي جي آخر ۾ ڇاپي رهيا آهيون ۽ جنهن جو تعارف جدا سرخيءَ تحت اچي رهيو آهي.

حديقة الاولياء: هن وقت تائين جي اطلاع مطابق، پهريون تذڪرو ڏهين صديءَ جي آخري چوٿائيءَ ۾ علامه قاضي محمود ٺٽويءَ مرتب ڪيو.

(1) متن ص 157.

(2) متن ص 232.

(3) متن ص 137.

جيڪو هن وقت تائين هت اچي ڪونه سگهيو آهي ۽ شايد هميشه لاءِ گم ٿي چڪو آهي. ان کان پوءِ ٻيو تذڪرو آهي ”حديقة الاولياء“ جيڪو يارهين صديءَ جي ٻئي ڏهاڪي ۾ تاليف ٿيو. جيسين علامه محمود وارو تذڪرو گم آهي يا ٻئي ڪنهن قديم تذڪري جو حوالو ڪونه مليو آهي، تيسين ”حديقة الاولياء“ گويا سنڌي بزرگن ۽ مشائخن جي سوانح تي پهريون ۽ قديم تذڪرو شمار ڪيو وڃي ٿو.

تاليف جو سال: مؤلف جو بيان آهي ته هن سچن راوين ۽ قابل اعتماد معاصرن کان مشائخن ۽ بزرگن متعلق روايتون پڇي گڏ ڪري پنهنجي تحقيق ۽ ڄاڻ سان مطابقت بعد هڪ سال صرف ڪري سن 1016ھ / 1607ع ۾ تذڪرو لکي ختم ڪيو.

”در مدت يك سال كامل، از ثقات اين ديار و روات صداقت شعار، نقل چند از مشائخ ارجمند كه متحقق گشته و بصحت پيوسه، درين مجموعه مندرج ساخته“⁽¹⁾

ڪتاب جي آخر ۾ تاليف جو سال هيٺين شعر ۾ ڏنو ويو آهي:
رسيد اين نامه در حد تناهي
ز هجرت بود الف و شانزده سال

انتساب ۽ خسرو چرڪس: سيد عبدالقادر ڪتاب کي، پنهنجي زماني ۽ ترخاني دور جي امير ڪبير، امير خسرو جي نالي معنون ڪيو آهي ۽ منتسب ڪندي سندس مدح ۽ خاصيتن جي تعريف ۾ طويل عبارت لکي اٿس.

امير خسرو ميرزا جاني بيگ جي دور کان سلطنتي ڪمن ۾ نمايان حصو وٺڻ لڳو، مغلن واريءَ جنگ ۾ جوانمرديءَ سان وڙهيو، جڏهن ميرزا جاني بيگ هندستان ويو ته امير عبدالرحيم خان خانان کيس به ساڻ ورتيون هليو. دربار ۾ سنڌ جو مسئلو جڏهن طئي ٿيو، ان وقت خسرواڪبر بادشاهه کان انعام اڪرام حاصل ڪري، ميرزا غازي جو سنڀاليندڙ ۽ ملڪي ڪاروبار جو مهندار مقرر ٿي پئتي موٽيو. ميرزا غازي بيگ پيءُ جي وفات (1009ھ) بعد جڏهن 1013ھ ۾ شاهي دربار ۾ حاضري ڏيڻ لاءِ هندستان هليو، ان وقت ملڪ جو سڄو ڪاروبار خسرو جي

(1) مقدمه ڪتاب ص 11

سپرد ڪري ويو. جنهن سال ”حديقة الاولياء“ تاليف (1016ھ) ٿيو، ميرزا غازي بيگ ترخان قنڌار تي لشڪرڪشي ڪري ويو هو ۽ پٺيان سنڌ، ڪاملاً خسرو چرڪس جي حوالي هئي. پنهنجي انهيءَ ايلالت جي دور کي، جيڪو ميرزا غازيءَ جي وفات (1021ھ) تائين هليو، هن ايتري حد تائين خودمختارائو رنگ ڏئي ڇڏيو جو ميرزا غازي بيگ کي قنڌار مان ويٺي ڪائس قبضي ڇڏائڻ لاءِ سوين جتن ڪرڻا پيا. سندس اها خود مختاران حثيت ۽ قبضو ميرزا غازيءَ جي وفات کان پوءِ به اوستائين برابر قائم رهيو، جيسين هندستان مان جهانگير بادشاهه جي ڪارندن پهچي کيس گرفتار ڪري هندستان (1022ھ) اماڻيو. (1)

امير موصوف حڪومتي ۽ ملڪي ڪاروبار ۾ نهايت هوشيار ۽ اعليٰ پايه جو منتظم ۽ حاڪم هو. ديني لحاظ سان پڻ متدين متقي ۽ خدا پرست هو. مشائخن سان عقيدت، الله وارن ڏانهن رغبت ۽ خير خيرات طرف ڏاڍو لاڙو هيس. مسجودن ۽ مسافر خانا ٺهرائڻ، تلاءِ ۽ ڪوه ڪوٽائڻ، پليون ۽ رستا جوڙائڻ سندس رات ڏينهن جو مشغلو هو. اهي ۽ انهيءَ قسم جا ٻيا ڪيترا رفاهي ڪم ڪيائين جن جو تعداد بقول مير علي شير قانع جي، ٽي سؤ سٺ تائين وڃي پهتو هو. حڪمرانيءَ جي انداز، رفاهي ڪمن جي ڪثرت ۽ ٻين خير خيراتن سبب هو سنڌ اندر نهايت مقبول هو. شيخ فريد بکري جو قول آهي ته:

”— او موصوف بصفات حسنه بود. اولاً زاهد عابد متدين فقير

دوست و سخي بيدريغ بود. سوال هيچ کس را اصلاً رد نه نموده.“

ساڳيو مصنف لکي ٿو ته: جيڪڏهن حاڪم ٿيڻ چاهي ها ته ماڻهو

سندس سرداريءَ کي اکين تي رکي قبول ڪن ها:

”حسن سلوک بمرتبہ داشت که اگر دعويٰ سرداري ميکرد،

مردم بطوع و رغبت سرداريٰ اورا قبول ميکردند و ميرزا غازي

را از ميان بر ميداشتند.“ (2)

مير قانع لکيو آهي ته: سنڌ اندر جهڙس صاحب خير ٻيو ڪونه ٿيو:

”صاحب خير و توفيق مثلش ڪسي درين زمين برنخاسته. آثاري که

ازو در سنڌ مانندند، احدي از ملوک و امرا بر عشرش موفق نشده.“

(1) ڏسو راقم جو ڪتاب ”ميرزا غازي اور اس کي بزم ادب“

(2) ذخيرة الخوانين ص 163

امير خسرو جي مزاج ۾ مشائخ پرستيءَ واري لاڙي جو اندازو انهيءَ منجهان به ڪري سگهجي ٿو، جو هن پنهنجي هڪ نياڻي شيخ بهاوالدين زڪريا ملتانيءَ جي ڏهٽاڻ شيخ ڪالي قريشيءَ جي نڪاح ۾ ڏني.

ديني رجحان، مذهبي لاڙو، مشائخ ۽ بزرگن سان عقيدت، اهي سڀ اهي اسباب هئا، جن سيد عبدالقادر کان سنڌي اوليائن جو زير بحث تذڪرو معنون ڪرايو، نه فقط اهو بلڪ تذڪري جي ابتدا به هن شيخ بهاوالدين ملتانيءَ جي احوال سان ڪئي آهي، نه فقط هن ڪري ته:

”— سلسلہ ارادت و فرقہ جمیع مشائخ سند و اکثر هند به

حضرت غوث العالم انتظام مي يابد—“

بلڪ هن ڪري به جو خسرو چرڪس جي مائٽي شيخ ڪالي قريشيءَ سان هئي ۽ انهيءَ رشتي سبب خسرو جي رغبت شيخ بهاوالدين زڪريا طرف گهڻي هئي.

بهرحال جنهن وقت مؤلف (1016ھ / 1607ع) خسرو جي نالي پنهنجو ڪتاب معنون ڪيو، ان وقت هر لحاظ سان بلڪ دنياداريءَ جي نظر کان به سنڌ اندر فقط خسرو چرڪس ئي انهيءَ اعزاز جو مستحق ۽ انهيءَ انتساب لاءِ موزون هو. سنڌ جو والي ميرزا غازي وطن کان ڏور هو، سندس خاندان ترخان ڪمر و بيش سنڌ مان ختم ٿي چڪو هو، ترخاني امير سڀئي خسرو جي زير اثر ۽ سڌيءَ طرح سندس ماتحت هئا. انهيءَ وقت سنڌ اندر خسرو چرڪس جي تنها ذات هئي، جيڪا دنيوي لحاظ سان پنهنجي پوري عروج تي هئي. سيد عبدالقادر پنهنجو قلمي پورهيو سندس نالي معنون ڪندي خسرو جي سلسلي ۾ جيڪا عبارت آرائي ڪئي آهي، اها پڻ انهيءَ ڳالهه جي شاهد آهي ته مؤلف مذهبي لاڙي کان وڌيڪ خسرو جي دنيوي اقتدار کان متاثر هو. ⁽¹⁾

ماخذ: جيئن سيد عبدالقادر پاڻ لکيو آهي، تذڪري جي سموري مواد جو انحصار هنن معاصرن جي تحقيق شده روايتن ۽ يروسي جهڙن راوين جي قول ۽ پنهنجي اکين ڏٺي واقعن تي رکيو آهي. جيئن ته سنڌ اندر علامه محمود جي تذڪري کان سواءِ اوليائن جي احوال ۾ ٻيو ڪوبه ڪتاب لکيل ڪونه هو. تنهن

(1) خسرو جي مفصيل سوانح ڏسو مڪلي نامہ (ص 195 کان ص 232)

ڪري هن کي انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونه هو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته شايد انهيءَ سلسلي ۾ پاڻ علامه محمود جي تذڪري کان به ڪم وٺي نه سگهيو آهي، جيتوڻيڪ علامه موصوف سندس ابتدائي دور جو نويسندو هو.

حديقة الاولياء ۾ چند ڪتابن جا نالا ملن ٿا، جن مان مؤلف مدد ورتي آهي. هڪ مولانا جاميءَ جو نفحات الانس، جنهن مان شيخ بهاؤالدين ملتاني لاءِ هڪ مختصر روايت ورتل آهي ۽ ٻيو شيخ صدر الدين قتال (عارف 684ھ) جي سلسلي ۾ امير سادات حسيني⁽¹⁾ جو 'ڪنز الرموز' پيش نظر رکيو ويو آهي.

ٽيون ڪتاب آهي 'تاريخ همايون' يا تاريخ 'همايوني' جنهن مان سلطان محمد تغلق متعلق احوال ورتل آهي. اها تاريخ همايون يا تاريخ همايوني جيڪڏهن اها عمومي تاريخ ابراهيمي (يا تاريخ همايوني) نه آهي، جيڪا (956-957ھ/50-1549ع) ۾ لکي وئي ۽ جنهن جو ذڪر اسٽوريءَ (ص 113 ۽ 123) ڪيو آهي ته پوءِ سمجهڻ گهرجي ته برنيءَ واري "تاريخ فيروز شاهيءَ" کي حديقة الاولياء جي مؤلف، تاريخ همايوني سڏيو آهي.

اهڙيءَ طرح مخدوم سرور نوح رح هلائي جي احوال ۾ فقير بهاؤالدين گودڙئي جي نوشتي مان پڻ استفادو ڪيو ويو آهي.

سنڌي ادب ۽ حديقته الاولياء: هيءُ ڪتاب سنڌي ادب جي تاريخ لاءِ پڻ بنيادي ۽ قديمي ماخذ جي حيثيت رکي ٿو. قديم شاعرن ۽ سندن سنڌي شعر متعلق پاڻوڻ حوالا ۽ ماخذ ڪونه آهن. جست جست جن قديم ڪتابن ۽ تذڪرن ۾ مذڪور ۽ ڏس پتا ملن ٿا، انهن مان هڪ "حديقة الاولياء" به شمار ٿئي ٿو. منجهس سنڌي شعر متعلق ڪي اهڃاڻ ۽ حوالا آيل آهن، جن اسان جي تاريخ جون چند ڪٽل ڪڙيون ملائي ڇڏيون آهن. مثلاً:

(1) حسين بن عالم بن ابي الحسين ڪزيوي هراتي (متوفي 16 شوال 718ھ) پنهنجي دور جو صوفي ۽ صالح بزرگ هو. شيخ بهاؤالدين زڪريا ملتانيءَ جو مريد هو. ڪنز الرموز ۾ هن شيخ زڪريا ۽ پٽس صدر الدين عارف جا حالات منظوم ڪيا آهن. سندس ٻيون تصنيفون آهن: نزاهت الارواح، صراط مستقيم، طرب المجالس، زاد المسافرين، سوالات و گلشن راز، ديوان، الارواح. سندس احوال نفحات الانس تذڪره دولت شاه ۽ تاريخ فرشته وغيره ۾ ملي ٿو.

بزم صوفيا ۾ سندس حالات موجود آهن (171-179) ۽ ڏسو مقالہ 'مير حسيني سادات هراتي و هفت گنج' از ڊڪٽر فروغ حڪمت مطبوعه مجله راهنماي ڪتاب تهران پاڻيز 1343 شمسي. (فارسي ايڊيٽر)

(1) شيخ حماد جمالي، ڄام تماچيءَ جي سلسلي ۾ هي سنڌي بيت فرمايو:

جوڻو، مت اوڻو، ڄام تماچي آءُ،

سڀاهي ٻاجه پيئي، توسين نٿو راءِ. (1)

(2) درويش نوح کيبرائي ڄام صلاح الدين ۽ ڄام تماچيءَ جي لنگهائو

ٿيڻ وقت هيٺيون بيت چيو:

جوڻو وڃين جهوري ماريو،

ڄام تماچي شهرين چاڙهيو (2)

(3) پري وڃڻ جي زمانيءَ ۾ ڄام تماچيءَ ڪتاب جي مؤلف اسحاق آهنگر جا شعر ٻڌا:

(4) راڄي سڀ دل جي احوال ۾ آهي ته: درويش کي جڏهن ڪو معاملو

در پيش ايندو هو ته بيهي موقعي جي لحاظ سان آواز ۽ الحان ۾ سنڌي بيت ڳائي انهيءَ مسئلي متعلق حل ٻڌائيندو هو. (4)

اهي سڀئي اهڃاڻ قاضي قاضن (قادن) جي دور ۽ ان کان اڳ نائين

صدي هجريءَ جا آهن.

واقعاتي انداز: سيد عبدالقادر جيتوڻيڪ دعويٰ ڪئي آهي ته: هن واقعات

سچن راوين ۽ سنجيده معاصرين کان تحقيق ڪرڻ بعد، پنهنجي تذڪري ۾

درج ڪيا آهن. ليڪن ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته هن، تذڪرن جو عام ۽ پراڻو روايتي

انداز اختيار ڪيو آهي. زندگيءَ سان تعلق رکندڙ حقيقتون، جن جي ذريعي

بزرگن جي شخصيت ۽ ڪردار ظاهر ٿئي، گهٽ بلڪ مفقود، ان جي بجاءِ

ڪاٺي ڪرامت جي دور از قياس قصن ۽ داستانن تي زياده زور ڏنو آهي.

تقريباً هر بزرگ جي احوال ۾ ڪرامتون اعجاز ۽ عجائبات بيان ڪيا ويا آهن.

شخصيت جي اهميت ۽ ولايت جو سچو دارومدار اهڙن ڪمزور ڪهاڻين ۽

جادوگرانه ڳالهين تي رکيو ويو آهي. بعض ڪرامتون انهيءَ حد تائين مضحڪ خيز

آهن، جن کي پڙهڻ سان خود انهيءَ بزرگ جي شخصيت تي حرف اچي ٿو. مثلاً:

درويش ابراهيم جي سوانح ۾ لکيو ويو آهي ته: بزرگ طعام نه

ڪائيندو هو، سندس خدمتگارن خيال ڪيو ته اهڙيءَ حالت ۾ قضا حاجت لاءِ

(1) متن ص 53

(2) متن ص 56

(3) متن ص 232

(4) متن ص 166

وڃڻ جي ڪهڙي ضرورت اٿس. هڪ ڏينهن ڪاڪوس ۾ وڃي ڏٺائون ته ٻه سفيد آنا پيا آهن، جن ۾ مشڪ ۽ ڪافور کان وڌ ڪٿوري آهي. خدمتگارن ٻئي آنا تبرڪ لاءِ ڪٿي پنهنجي پڳ ۾ رکي ڇڏيا. ⁽¹⁾

اهڙيءَ طرح قاضي صدو جي سوانح ۾ آهي ته: هن سميجن مان سگ ورتو. سميجن ۾ رواج آهي ته شاديءَ جي موقعي تي ڄاڻي سان چرچا پوڳ ڪندا آهن. دستور مطابق سميجائين شاديءَ رات درويش سان چرچا ۽ مسخريون ڪرڻ شروع ڪيا. درويش تنگ ٿي فرمايو: هي ته ڪي گڏهيون آهن! درويش جي ايتري چوڻ تي عورتن جي صورت مسخ ٿي وئي ۽ گڏهيون جيان هيٺان ڪرڻ شروع ڪري ڏنائون. صورتحال جڏهن خراب ٿي ويو، تڏهن عورتن جي مڙسن ميڙيون منڻون ڪري دوريش کي پرڇايو ۽ مسين مسين راضي ٿي درويش عورتن جي صورت کي پنهنجي ٻئي گفتي سان بدلايو. ⁽²⁾

انهيءَ قسم جون بي معنيٰ ڪرامتون ۽ اهڙيءَ ريت عقل ۽ دانش ۾ نه ايندڙ داستان ۽ هيبتناڪ افسانا، ڪتاب ۾ عام جام موجود آهن، جن جو حقيقت ۾ بزرگن سان ڪو تعلق ڪونه آهي، بلڪ ڳالهه کي ڳالهيو بناڻ لاءِ عوام ويهي انهن قصن کي گهڙيو آهي.

وليءَ سڳورا ۽ خدا جا اهي برگزيده پانها، عام مخلوق جي سڌاري، واڌاري ۽ انهن کي الله سان لئون لڳائڻ لاءِ هوندا آهن. حسن عمل، حسن ڪردار، مٿ محبت، ٻاجه ۽ سڃاڻي جو مظهر ٿيندا آهن. غلط رستي تي هلندڙ امت کي، هو پنهنجي روحانيت جي رحمانِي اثر سان، سنئين راهه تي لائيندا آهن. نوڙت، نهٺائي، حسن سلوڪ، مٺو ڳالهائڻ، سنو هلڻ، زندگيءَ جي رهنمائي ۾ سنوت ۽ سڌائي، صبر خواهه تحمل، سندن طريقه تبليغ جا عام ۽ بنيادي اصول آهن.

انهيءَ جي مخالف ”حديقة الاولياء“ جي مؤلف پنهنجي تقريباً هر ڪردار کي غير معمولي بلڪ زياده تر خوفناڪ نوعيت جي ڪرامتن ذريعي زوردار ۽ ماوراءِ بشریت ثابت ڪري ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جنهن جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو اڄوڪي دور جو انسان وڏي ذهني ڪشمڪش ۾ مبتلا ٿي، دور دراز ڳالهين سوچڻ تي مجبور ٿيو پوي ٿو.

(1) متن ص 204

(2) متن 215

زبان ۽ بيان: جيئن مٿي ڏيکاريو ويو آهي، ”حديقة الاولياء“ 1016ھ/ 1607ع ۾ لکيو ويو آهي. انهيءَ يارهين صديءَ جي پهرين چوٿائيءَ اندر سنڌ اندر فارسيءَ ۾ ٻيا هيٺيان ڪتاب تاليف ٿيا:

- (1) تاريخ معصومي 1009ھ/ 1600-01ع
- (2) مثنوي چنيسر نامه 1010ھ/ 1601ع
- (3) بيگلار نامه 1017ھ/ 1608-09ع
- (4) تاريخ طاهري 1030ھ/ 1620-21ع

مٿين ڪتابن جو انداز بيان سلجهيل ۽ انهن جي زبان صاف ۽ سادي آهي. انهن جي مقابلي ۾ ”حديقة الاولياء“ جي صورتحال بالڪل ابتڙ آهي. بيان جو طريقو الجهيل ۽ زبان تمام ڳري. يعني عربي لفظن جي ڪثرت ۽ غير معروف ۽ غريب لفظن جي گهڻائيءَ سبب منجهيل آهي. مؤلف ڪوشش ڪئي آهي ته گهڻي ۾ گهڻا ڏکيا لفظ وجهي غالباً پنهنجي زباندارن ۽ علم جو مظاهرو ڪري، ليڪن نتيجي طور پڙهندڙ کي مطالعو ڪندي گهڻو ڪجهه پوڳڻو پوي ٿو. مثلاً هيٺين نموني جا لفظ شروع کان آخر تائين عام جام ملن ٿا:

مطرز، حقد، آن و آليق، مطيه، استنامتي، صحاري، طريق براري (ص26) محط، اتساع عرصه مملڪت، بلب تجبيل تقبيل، وثاق، تنفير، مجبول، تمساح، اقتناس، اصياد، حجرات (ص27) اهي ٻن صفحن ۾ آيل الفاظ آهن. انهيءَ مان زبان جي انداز ۽ بيان جي طرز جو اندازو ڪري سگهجي ٿو.

متن جي تياري: ڪتاب جي موجوده متن تيار ڪرڻ ۾ هيٺين خطي نسخن مان ڪم ورتو ويو آهي:

1- نسخہ دانشگاه سند

”حديقة الاولياء، جو هيءُ نسخو هٿ آيل نسخن ۾ سڀ کان قديم آهي. هن جي ڪتابت 29 - ربيع الاول 1178ھ جو نٿي ۾ ڪئي وئي آهي.“⁽¹⁾

(1) برٽش ميوزيم ۾ تاريخ هند جي مؤلف: ايليٽ صاحب جا فائيل موجود آهن. جن ۾ نٿي جي ڪتب خانن جي فهرست به آهي. (نمبر O.R.2073) انهيءَ فهرست ۾ حديقة الاولياء جي هڪ نسخي جو ذڪر موجود آهي. جنهن جا جلد 78 ورق هئا ۽ منجهس 2890 بيت (?) ڏيکاريل آهن. ترقيمه ۾ تاريخ هن ريت ڄاڻايل آهي:

”تمت تمام شد هذا الرسالة ك مسمي به حديقة الاولياء ست في تاريخ 21 شهر ذيعتده سن 1068ھ“ نسخو مڪمل هو ۽ منجهس انهن سڀني بزرگن جو احوال، جن جو مٿين يونيورسٽي واري نسخي ۾ آهي—موجود هو. (فارسي ايڊيٽر)

اهو نسخو اصل ۾ مرحوم مولوي ولي محمد صاحب ڏاهري (متوفي: 1926ع)⁽¹⁾ جي ملڪيت هو. جتان (53-2) جو يونيورسٽيءَ جي ذخيري ۾ نمبر 13569 تي داخل ٿيو.

ڪتاب جي سائيز ساڍا 4 X ساڍا 7 آهي. هر صفحي ۾ 13 سٽون ۽ جملي 258 صفحا آهن. عنوان ڳاڙهي مس ۾ ۽ خط پختو نستعلیق. انهيءَ نسخي کي اساس بڻائي هيٺين نسخن سان متن جي پيڻا ڪري حاشين ۾ اختلافن کي نروار ڪيو ويو آهي.

2- (ب) ڊاڪٽر نبي بخش (بلوچ) جو نسخو

هيءُ نسخو تندي قيصر واري قاضي فتح رسول ولد قاضي فتح محمد نظاماڻي جي ملڪيت هو. خاتمي ۾ قاضي صاحب جي نوٽ مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو نسخو غلام حسين ۽ غلام علي ولدان خدا بخش بن غلام علي فقير بن قيصر فقير نظاماڻي جي ڪتب خاني ۾ هو. غلام حسين سنه 1259ھ ۾ مياڻيءَ واري جنگ ۾ شهيد ٿيو. جنهن بعد ڪتاب قاضي فتح رسول وٽ پهتو. ترقيمه ۾ ڪاتب لکيو آهي:

”زيب اتمام گرفت و زينت اختتام پذيرفت. ڪتاب مستطاب متبرڪ مشرفه موسوم بحديقة الاولياء ڪرام عظام خطه سند از دست احقر العباد راجي الي رحمة الله تعاليٰ فقير حقير پر تقصير قاضي محمد احسان ساکن هاله کندي کهنه عني عنه، بتاريخ بيست يکم شهر جمادي الثاني 1247ھ (1831ع)“

هيءُ نسخو مٿين ذڪر ڪيل اساسي نسخي جو هوبهو نقل آهي. اڻستائين جو جن ڏکين لفظن جي معنيٰ مٿين نسخي ۾ ڏني وئي آهي، ساڳين انهن ئي لفظ جي ساڳي معنيٰ هن نسخي ۾ به ڏنل آهي.

(1) حافظ محمد صاحب ناظم ڪتب خانہ دانشگاه. مولوي صاحب مرحوم جو احوال راقم ڏانهن لکي موڪليو. جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته: مولوي صاحب جي شاگرد حافظ حاجي محمد عمر ڪيرٿي کان حافظ صاحب کي معلوم ٿيو ته: مولوي صاحب جو انتقال 1926ع ۾ ٿيو. سندس نسب هن ريت آهي: مولوي ولي محمد بن مير محمد بن محسن (يا حسن) بن پيرو بن ڏين. پاڻ سڪڻي ڏاهري (تعلقي حيدرآباد) جي ڳوٺ جو ويٺل هو. سندس استاد مولوي عبدالله ڪڏهري (نواب شاھ) هو. سڄي حياتي درس تدريس ۾ گذاريائين. ڪيترا شاگرد ڇڏيائين. پاڻ حڪيم به هو. (فارسي ايڊيٽر)

هن نسخي ۾ به ڪي اضافا آهن، جيڪي ٻئي ڪنهن نسخي ۾ موجود ڪونه آهن. جيئن ته ڪن بزرگن جون تاريخون ڏنيون ويون آهن ۽ ڪن سنڌي بيتن جو اضافو ٿيل آهي. مثلاً:

(1) بهاولدين زڪريا جي ڄم جو سال 576ھ درج ٿيل آهي. حاشئي تي ڪنهن ٻئي صاحب وصال جي تاريخ 7 - ماه صفر 670ھ / 1271ع لکي آهي. (ورق 8) ⁽¹⁾

(2) شيخ ٻنهي جي تاريخ وفات حاشئي ۾ 14 - ماه رمضان 680ھ / 1281ع درج آهي. (ورق 17)

(3) مخدوم ساهڙ لنجار جي وفات جو سال اساسي نسخي ۾ سنه 980ھ / 1573ع درج آهي، هن نسخي ۾ 14 - ماه رجب جو اضافو آهي. اها تاريخ بين السطور ۾ پوءِ لکي وئي آهي. (ورق 73)

(4) مخدوم محمد اسماعيل سومري جي حالات ۾ حاشئي تي هيٺين ٻن بزرگن جي وفات جون تاريخون درج آهن:

الف: تاريخ وفات ملا لٽر 18 ماه صفر 955ھ / 1549ع

ب: تاريخ وفات درس پلي 3 ماه صفر 967ھ / 1559ع

شيخ جماليءَ، ڄام تماچيءَ جي سلسلي ۾ جيڪو دعائيه سنڌي بيت چيو هو، انهيءَ جو حوالو ملي ٿو، ليڪن بيت ڪٿي آيل ڪونه آهي. هن نسخي ۾ جتي حوالو آهي، اتان ڪنهن صاحب حاشئي ۾ اهو بيت لکي ڇڏيو آهي. بيت واقعي شيخ حماد جماليءَ جو آهي يا ڪنهن ٻئي شاعر جو، ان جي تصديق ۽ تحقيق جي ڪا صورت ڪونه آهي. بيت جي لکت هيءَ آهي:

جون مت اون، ڄام تماچيءَ آءُ

سباجي باج پيئي، توسين ٺهڻو راءِ ⁽²⁾

(19 باب)

(1) سفينة الاولياءَ ۾ ڄم جو سال 565ھ / 1169ع آهي ۽ وفات جا سال مختلف ڇڏا وڃن ٿا. راحت القلوب ۾ سن 656ھ / 1258ع اخبار الاخبار ۾ سن 661ھ / 1262ع سفينه ۽ فرشته سن 666ھ / 1267ع ۽ مرآة الاسرار ۾ سن 665ھ / 1266ع. (فارسي ايڊيٽر)

(2) تازو رسالي مهراڻ (نمبر 1-2-1966ع) ۾ دانشگاه سنڌ جي استاد محرم خان صاحب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي حوالي سان شيخ حماد جو هڪ ٻيو بيت به ڏنو آهي.

صلاح الدين تماچي ايندا سيگهه سري
جوڻو جهڙو جيو، پيس ڪوٽ ڪري (فارسي ايڊيٽر)

صورتخطيء مان ظاهر آهي ته اهو بيت 19 صدي عيسويءَ کان اڳ جو لکيل آهي، جنهن وقت خالص سنڌي آوازن لاءِ لفظ اڃا ڪونه جڙيا هئا. اهڙيءَ طرح نوح ڪيبرائيءَ جو سنڌي بيت به حاشئي ۾ ڏنو ويو آهي: گویند که همانوقت این بیت درویش نوح فرمود:

جون ونجين جهري ماريو
جام تماجي شهري چايو
(ورق 21)

نسخي جي سائيز 9X6 آهي، صفحي ۾ 15 سٽون آهن. عبارت جي چوڌاري ڳاڙهي جدول آهي. عنوان ڳاڙهي مس سان لکيل آهن. جملي 82 ورق ۽ خط شڪستو نستهلق. متن جي حاشئي ۾ هن نسخي کي (ب) جي نشان سان نروار ڪيو ويو آهي.

3- (ه) هالن جو نسخو

هيءُ نسخو جناب پروفيسر محبوب علي چني صاحب جي معرفت مليو. اصل ۾ هالن جي ڪنهن بزرگ جي ملڪيت آهي. اهوئي نسخو آهي، جنهن کي ڊاڪٽر هرومل سدارنگائي صاحب پنهنجي ڪتاب ’سنڌ ۾ فارسي ادب جي تاريخ‘ ۾ ڪتب آندو آهي.

ڪتاب اڳيان ۽ پويان ناقص آهي. اڳيان ديباچو ۽ شيخ بهاولدين زڪريا ۽ شيخ صدر الدين قتال جو احوال ضايع ٿي ويل آهي. صدر الدين جي احوال جون فقط 16 سٽون موجود آهن، جنهن بعد شيخ رڪن الدين جو احوال شروع ٿئي ٿو. آخر ۾ درويش علاء الدين جي شرح حال جي 18 سٽن تي ڪتاب ختم ٿئي ٿو. گويا پڇاڙيءَ ۾ قاضي صدهو، درويش يحيٰ، قاضي خير الدين، يعقوب پليجي، شيخ مغل چاچڪ، پريو ويرداس، درويش عمر بودلو، درويش آلو ۽ خاتمه جا صفحا ڪونه اٿس. اهڙيءَ طرح وچ مان هيٺين بزرگن جي احوال جا ورق غائب آهن:

مخدوم حسام الدين، مخدوم بلال، قاضي ڏتو سيوستانی، مخدوم راهو، درويش حسن مقري، مخدوم ساهڙ لنجار، مخدوم سرور نوح هالاڻي، درويش وهيو، درويش راجو ستيه دل، شيخ موسيٰ آهيداني، درويش صدر ۽ درويش سعة. ڪتاب جي ابتدا ۾ فقير احمد عليءَ جو نوٽ آهي:

”—ازين رساله چند اوراق از اول و آخر بباعث تداول زمان فنا شده اند،

اميد ڪر ڪدامي ڪتب خانہ قديم دستياب شود (؟). فقير احمد—“

انهيءَ نوت هيٺان لکي ٿو:

”— درين باره مرحوم مرزا قليچ بيگ صاحب را نوشته ام ميرزا صاحب در جواب تحرير فرموده که: کتاب موصوف در کتب خانه فقير موجود است کسي را بفريسند که نقل کرده برود.

افسوس که تا اين وقت اين کار از فقير سر انجام نہ شده درين وقت معلوم ميشود که اين کتاب حديقة الاولياءِ کامل نزد فرزند ميرزا صاحب موجود است—“

مرزا صاحب جو انتقال سنہ 1929ع ۾ ٿيو. پهريون نوت اڳ جو آهي ۽ پويون مرزا صاحب جي وفات کان پوءِ لکيو ويو آهي.

ڪتاب جي سائيز 8x4 ۽ هر صفحي ۾ 13 سٽون آهن. ڪن ۾ 14-15 پڻ آهن. خط نستعليق عنوان ڳاڙهي مس ۾، بين السطور جاءِ بجاءِ ڏکين لفظن جي معنيٰ ڏنل آهي. جملہ 68 ورق.

هن نسخي جا اختلاف متن جي حاشين ۾ (ه) جي نشان سان نروار ٿيل آهن.

4- (ح) حسام الدين جو نسخو

هيءُ نسخو هنڌان هنڌان ڪٽل آهي. بلڪ منتشر ورق آهن، جيڪي راقم الحروف کي مولانا دين محمد وفائي مرحوم جن کان مليا هئا. پاڻ اهي ورق پير جهنڊي جي ڪتب خاني مان خطي ڪتابن جي منتشر ورقن سان ڀريل هڪ ڳوٺ مان ڳولي ڪڍيا هئا ٿون.

خط ۽ ڪاغذ جي صورتحال مان معلوم ٿو ٿئي ته پيش نظر نسخن ۾ هيءُ سڀ کان قديم آهي. خط خوبصورت نستعليق. سائيز 8X5، هر صفحي ۾ 15 سٽون، جملي ورق 50. هن جا اختلاف متن جي حاشين ۾ (ح) جي نشان سان ڏنا ويا آهن.

هن نسخي مان هيٺين بزرگن جي حياتيءَ جا ورق ضايع ٿيل آهن: مقدمه. شيخ بهاولدين زڪريا، شيخ رڪن الدين، شيخ جيو، پير شاهه مراد، سيد علي، سيد نظام بڪري، مخدوم بلال، شيخ هوتي لاکو، درويش حسن مقري، مخدوم عربي ڌيانہ، درويش صدر ۽ درويش مٺي ناريجي کان وٺي درويش الو تائين ٻارهن بزرگن جو احوال ڏنل آهي.

سوانح شاه جميل گر ناري

جيئن مٿي ڄاڻائي آيا آهيون، ته سيد عبدالقادر هڪ مختصر رسالو شاهه جميل جي سوانح ۾ لکيو آهي، جنهن کي ڪتاب جي آخر ۾ ضميمي طور شايع ڪيو وڃي ٿو.

رسالي جي ابتدائي عبارت ساڳي حديقه جي ديباچي واري آهي. اختتام ۾ به ترقيمه آهن. پهريون سال 1100ھ جو ۽ ٻيو سال 1945ع جو. پهرين مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو رسالو ڪنهن ماڻهوءَ سنه 1100ھ/1689ع ۾ نقل ڪيو آهي ۽ آخري ترقيمه مان ظاهر آهي ته سنه 1945ع ۾ هڪ چوپڙي تان نقل ڪيو ويو جيڪا سيد محمود ميان بخشو بن ميان خليفي بهادر جي ملڪيت هئي.

رسالي جي آخر ۾ نقل ڪندڙ شاهه جميل جو احوال ٻين فارسي تذڪرن مان پڻ نقل ڪيو آهي. جهڙوڪ: معيار سالڪان طريقت ۽ تحفة الڪرام.

آخر ۾ نقل ڪندڙ ڄاڻايو آهي ته: سنڌ ۾ شاهه جميل جا چار خليفا هئا: شاهه وحيه الدين، شيخ زڪريا، شيخ ميمون ۽ ڪريم قتال، جن جو احوال حديق ۾ ڄاڻايل آهي. معلوم نه آهي ناقل ڪهڙي آڌار تي اهو لکيو آهي، ڇاڪاڻ ته ”حديقه الاوليا“، ”منجهان پير پني“⁽¹⁾ کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي سوانح ڏنل ڪانه آهي.

انهيءَ رسالي جو تائپ شده نقل راقم کي جناب قاضي احمد ميان اختر جونا ٻڙهي مرحوم ڏنو هو، جيڪو سخت غلط ۽ جنهن جي عبارت سمجهڻ ڏاڍي مشڪل هئي. وس آهر صحت جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، تاهم ڪيترن جاين تي اشتباه رهجي ويا آهن.

(1) ديوليءَ نالي ڳوٺ جونا ٻڙهه جي قلعہ کان پندرهن ڪوهن جي فاصلي تي آهي. صاحب مرآة سڪندري سلطان بهادر گجراتي جي سفر جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته: ”— از استماع اين خبر. سلطان بهادر از ڪنبايت بڪوچ متواتر روانه الڪه سورته شد... واز آنجا بقصبة ديولي. ديولي قصبه ايست بر پانزده گروهه قلع جونا ٻڙهه.“

پير پٺو سنڌ ۾ ديوليءَ جي نسبت سان مشهور آهي، ديوليءَ مان سنڌ اندر مراد ديول بندر (ديبل) ورتي ويندي آهي ۽ کيس ديبل جو باشندو سمجهيو وڃي ٿو. ٽي سگهي ٿو ته پير پٺو ديول جو نه هجي بلڪه گجرات واري ديولي ڳوٺ جو هجي، جتان لڏي سنڌ ۾ اچي مقيم ٿيو. جميل گر ناري پڻ گجراتي هو، جيڪو ترڪ وطن بعد سندس پير ۾ دفن ٿيو. (مڪلي نامه حواشي ص 695) (فارسي ايڊيٽر)

آخري ٻه اکر

حديقة الاولياء جو متن راقم الحروف 1964ع جي آخر ۾ ڇپي ڇڏيو هو. سن 1966ع تائين جو عرصو تصوف جي ڪتابن گڏ ڪرڻ، ڏسڻ ۽ انهن جي مطالعي ۾ لڳي ويو. هي آخري چند مهينا مقدمي لکڻ ۾ صرف ٿيا. در حقيقت ڪتاب گهڻو اڳ شايع ٿي وڃي ها، ليڪن وچ ۾ مهينن جا مهينا ٻين مصروفين سبب ڪم ڇڏڻو پيو. بهرحال باري تعاليٰ جا لکين احسان جو ڪتاب مڪمل ڪري ناظرين وٽ پهچائڻ تائين زندگيءَ بقاء ڪيو.

حديقة الاولياء ڪيئي سال اڳ منهنجي مرحوم دوست آغا بدر الدين خان درانيءَ (مصحح تحفة الطاهرين) مرتب ڪرڻ چاهيو ٿي، ابتدائي مرحلا پڻ هن مرحوم پورا ڪيا هئا، ليڪن پوءِ صحت جي خساري ۽ خرابيءَ سبب خيال لاهي ڪم منهنجي سپرد ڪرڻو پيس. کيس خيال هو ته آءٌ سندس جيئري ڪم ختم ڪري سندس اها آس پوري ڪيان، ليڪن حياتيءَ ساڻس به وفا ڪانه ڪئي ۽ مون کي به اڪيچار مصروفين کان مهلت ملي ڪانه سگهي. اڄ جهان ڇڏي کيس سال ٿي ويا— آءٌ پنهنجو فرض ۽ پاڻ تي سندس حق ٿو سمجهان ته هي ڪتاب ڏانهن منسوب ڪريان.

آءٌ اهو به پنهنجو فرض سمجهان ٿو ته انهن سڀني دوستن جو شڪريو ادا ڪيان، جن هن ڪتاب جي سلسلي ۾ مون سان مدد ڪئي آهي. سڀ کان پهريون آءٌ جناب حافظ محمد صاحب محافظ ڪتاب خانہ دانشگاه حيدرآباد جو ٿورائٽو آهيان، جنهن حديقة الاولياء جو خطي نسخو، جنهن کي اساس بڻايو ويو آهي. سالن جا سال مون وٽ رهڻ ڏٺو ۽ هميشه خنده روئي ۽ ڪشاده پيشانيءَ سان ڪنڀاٽا ذڪر ڪرڻ تي اڪتفا ڪندو رهيو. دوست عزيز جناب پروفيسر محبوب علي چني صاحب جو ٿورائٽو آهيان، جنهن هالن وارو نسخو مون کي مهيا ڪري ڏنو. اهڙيءَ ريت پنهنجي فاضل دوست ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو احسانمند آهيان، هن صاحب پريس ۾ متن موڪلڻ کان ٿورو وقت پوءِ مون کي پنهنجو قيمتي نسخو عنايت ڪيو، جنهن جي ذريعي ڪيترا ضروري اضافو ڪري، متن کي وڌيڪ مفيد بنائي سگهيس.

آءٌ پنهنجي عزيز دوست ۽ سنڌ جي فاضل صاحب علم و عمل جناب مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ جو پڻ ٿورائٽو آهيان— کيس خدا خوش رکي— مقدمه لکڻ وقت هن مون تي سوين ڀلايون ڪيون! قيمتي ڪتاب ڏنائين.

معلومات مهيا ڪي ڀين ۽ جتان ڪٿان جو ڪجهه کيس مليو يا معلوم ٿيو، سو مون تائين پهچائي مون کي هن قابل بڻايائين جو آءٌ مقدمي ۾ تصوف جي ڪتابن وارو جائزو پيش ڪري سگهيس.

سنڌي ادبي بورڊ جي اعزازي سيڪريٽري جناب محمد ابراهيم جوڻي صاحب جا ٿورا به لاهڻ کان وڌ آهن، هن صاحب جو سهڪار ۽ وفائي پريس جي ميان عبدالرحيم شيخ جي محنت شامل حال نه ٿئي ها، ته ڪتاب جي ڇپڻ ۽ شايع ڪرڻ ۾ جيڪي آسانيون ٿيون، سي هوند مهيا ٿي نه سگهن ٿا.

آءٌ دست بدعا آهيان شال رب العزت منهنجي انهن سڀني دوستن کي هميشه هميشه منهنجي حفظ و امان ۾ رکي ۽ ذات باري تعاليٰ هن ناچيز کي پڻ پاڻ سڳورن ﷺ جن جي مهابي ۽ پنهنجن انهن سڀني نيڪ ٻانهن جي صدقي-جن جو مذڪور هن ڪتاب جي زينت آهي، صحت ۽ سڪون عطا فرمائي، عزت ۽ آبرو سان انجام بخير ڪري ۽ ايمان جي سلامتيءَ تي پهچائي آڻي! (آمين)

جمشيد روڊ، ڪراچي

- سيد حسام الدين راشدي

۱۲- شوال المڪرم ۱۳۸۶ھ

25- جنوري 1967ع

از ان گذاری یاورد پست تو هم کردن از حکم داور
بیج . که کردن نه پیچ ز حکم فوج . که من اطاع
اسد اطاعه کل شی در ^{۹۹} آن ببلستان وحدت
روح از نفس قالب باز پر وقت و کشتن علوی
فردوس اعدا را شمس ساخت مدفن شریفش
قریه از پورتا قیامت پر نور باد و ذکر مخدوم عربی دیان
فدس سره ان حد نشین محفل روحانی عارف معارف
سجانی صاحب خصائل قدسیه متصف بخصائص فرزانه
مکانه یعنی مخدوم عربی دیان از جمله بزرگواران مآثر اودایا
کبار بوده و در قریه مآ که کنده سکونت داشته همواره
دائر و ای خلوات به عبادت مشغول می بود و دام
به تلاوت قرآن و اذکار ملک سجانی شخصی فراوان
داشته میگویند که در یک مکان صد و چهل حتم قرآن

شیرم

مطر ز ساروش را با بوی
تجلم و قلم صدق و عدل انبیا
دری عالم بعلم آبا و کردار
در این هم بخشش دادند
در عبادت عالم هر رسد ادوار
حرم محمد نفع هر رسد باری

۱ - نسخہ دانشگاہ سند (خاتم)

ملکی سیرت دین مرزع رسید هرگاه بوقت معهود جمعی که از مردود و بر
 کنای آن کشت زار کند اگر داند آن شخص شیشه رفت و بیاوی آن بام
 قیام نمود آن جمعی خوش پی تغییر و جوش پیش وی بیاوند و
 بنجام را اصنام نمودند تا هر یک سر فرو آورده سرودم خیا بند
 ایامی اطاعت کرده و پس کشته میگویند که از آن باز ما دایمی که آن
 قلم بود هیچ کار نمی گذاریم و در پست تویم کردن از حکم
 داور مسیح، که کردن نه پذیر حکم تویم، که من اطاعت الله اطاعت کل
 شی در شده آن بلبل گشتان وحدت روح از نفس قابل باز
 و کلشن علوی فردوس اعلا را شین ساخت مدثر شیفش فریه
 از پورتا قیامت پر نور باد ذکر مخدوم عربی دیانه قدس سره
 آن حدیثین محفل روحانی عارف معارف سبحانی صاحب خصال
 منصف کنیض الصیه فرزانه لیکانه یعنی مخدوم عربی دیانه
 قدس سره از جمله بزرگواران نامدار و اولیاء کبر بوده و در قریه
 کندی سکونت داشته همواره در انزوای خلوات به عبادت
 مشغول می بود و دایم تلاوت قرآن و ذکر ملک سبحانی شلی

دیار سنده رسیدند که بموضع کهران که آمدند درویش نوح که کبر که از جمله بزر
 کوان آن بقعه بود دیدند که کوه سفند را می پراشید و آشنای آن درویش
 بهشتی که در کوه سفند آن وی در آمد گفت که حکم جام تماچی که کوه سفند
 من در نیای ایشان را از اصفای این کلام تعجبی تمام روید او پیش درویش
 بهشتی و از حقیقت این مقوله باز پرسیدند که عجب که خلیفه جام جوید
 و تماچی در دار الحکمت و بی محسوس و مایوس در بند وزندان است
 تو حکم را با و منسوب می سازی درویش گفت که حقیقت حال او را
 نمیدانم اما درویش روزی که از زبان حش و طبر و کباده و نبات این
 کلمات بی شنیدم که حکم جام تماچی است ایشان را از استماع این نباتات
 بهجت و مسرت افزوید امیدوار گشتند پیش درویش بقیه حلال
 خویش انهار نمودند و بوصول این مامول و کببول این مبول ندی
 برخود تورا دادند و از انجا روان گشتند بعد از رویت روز از راه نال
 آمد می نری بلده سامعی آن طرف یا نبشتند چشم بر منور داشت
 و دیدند که نور کوکب سلطنت جام خیره در آوج است و درای حکمتش
 در مروج جام صلاح الدین جام تماچی را همانجا گذاشت و خود در پی

کوه سفند درویش نوح
 جام تماچی
 جام صلاح الدین
 جام خیره

توهم گردن ار حکم داور میج که گردن نه بچند حکم تویج که نه
 اطاع الله اطاع له کل شیء در آیه ان یبیل لکمان وحدت
 قفس قلب باز برداخت و کلشن علوی فردوس اعلی انیمنست
 عوف شمس قریه از یورتا قنات بر نور باد و کریمه و مریدان
 مد شمس سره آن صدر نشین محفل روحانی عارف معانی
 صاحب خصال قدسیه فرزانه یکا نه محمد و عم عربی و یانه رحمة الله
 از جمله بزرگواران نام دار و اولیای کبار بود و در فرقه که
 سکونت داشته همواره در انتر و ای خلوات بعبادات مشغول بود
 و ایام الاوقات بتلاوت قرآن و اذکار ملک جهان مشغول شد
 میگویند که در یک مکان صد جمل ختم قرآن از وجود آورده بود و هر
 آن سلمان ملک درویش به خیمه و او دوی قرآن میخواند
 و به طبیب الهامی فایز قرآنی او امیر مودی مرغ از طیران و آب از
 جریان بازماندی و در مقام ترک و بخت بد رتبه عاید شست که نظیر
 کیمیا اثر وی طلای مهر مای با خرمه و ارز سر ما خالص نغمه برابر بود

نقشب احتقار افتاد اکنون مدفن شریفش در دهر است
 نور ابد معجده ذکر شیخ الشیوخ شیخ فخر بکری قدس سره آن بزرگوار
 نامدار سر دفتر متبحر کبار صاحب توفیق فارسی مضامین شیخ
 نوح کبیر قدس سره از جمله اویسای گرام و شیخ عظام خندرق
 و از فرقہ بقولان درگاه و باریاتگان خلوت علی معتمد است
 دست ارادت از شهاب الحق الدین برهان الصدف و البقیان
 شیخ شهاب الدین سهروردی قدس سره نثره العزیز کوفه کشته
 و در فرسنگه که بکر قدم است سکونت داشته همواره به خلوت و عبادت
 با دو کاروبی دانت مشغول بوده و همیشه انزوای اختیار داشت
 نقلست که هرگاه غوث العالم شیخ بهاء الدین در کربلا علیه الرحمۃ
 در بغداد رسید و زیارت سرمایه تجارت ولایت ارشد و سنگا
 شیخ شهاب الدین رحمه الله شرف کعبه و دست ارادت بگرفت
 و بر حجت و طر فخر کنت شیخ فرمود که مدیر است رشید از آن
 ما در فرسنگه او را البته خواهر دریافت که وی از غایت جلیت
 و سبابت مضار طوبت جمیع اسباب هدایت دارش دست برداراه

حديقة الاولياء

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمو

بيحد تعريف ساراه ۽ شڪر خاص الله تعالى جي ذات پاڪ کي سونهين ٿو. جنهن هدايت ۽ معرفت جو ڏيئو گهنگهور گهٽاءُ، اونداهين راتين ۽ دليين ۾ روشن ڪيو. اوليائن ۽ دوستن جي دليين جا آئينا- الله جي آسري کان سواءِ دنيا وارن جي سهار ۽ لالچ، نفس و حرمت ۽ دنيا جي سڌن جي ميراڻ ۽ ڪاراڻ کان- الله تعالى پنهنجي ذڪر و فڪر، محبت ۽ عبادت جي رندي سان پاڪ صاف ڪيا ۽ الله وارن جون دليون، حدت جي نور سان رڱجي ۽ ريتجي هڪ ٿي ويون.

الله قدوس اهو پاڪ وجود آهي، جنهن معرفت جي هٻڪار پرين باغن مان اوليائن جو روح ۽ دماغ خوشبودار ڪيو ۽ قدرتي جلال جي نور مان اوليائن جو وجود پنهنجي نور سان ڀرپور ۽ روشن ڪيو.

الله اهو پاڪ پروردگار آهي، جنهن ذرن مان هر ذري کي، نباتات مان هر پن کي پنهنجي معرفت جي سج سان چمڪايو ۽ پنهنجي رحمت جي فيض سان انهن کي ترتيب ڏني، يعني اوليائن جي دليين کي سيراب ڪيو. برگ درختان سبز در، نظر هوشيار، هر ورقني دفترست معرفت کردگار

(ترجمو: عقلمند ۽ ڏاهي ماڻهو جي نظر ۾ ساون وڻن جا پن ايئن آهن، جو هر هڪ پن خدا جي معرفت جو دفتر آهي.)

الله تعالى اهو ڪار ساز حڪمت وارو آهي، جو پنهنجي قدرت ۽ حڪمت جي قلم سان آسمان کي تصوير ۽ تحرير جي اوزارن کان سواءِ عجيب و غريب نقش و نگارن، برجن سيارن ۽ ستارن سان "ري ٽئين، ري ٽوئين، تون چيرتون چان" وانگر مٿي سنواري سينگاري بيهاريو آهي. زمين کي به ڪنوار وانگر گلن ڦلن، غنچن پوٽن ۽ وڻن ٿڻن جي نئين لباس سان سينگاري آسمان جهڙو سهڻو بنايو.

آن نقش نگاري کي چوشت مبدع اشيا
آراست بحڪمت زشري تا به ثريا

چون داد بهار کرمش مژده اچيا
صد نقش بدیع از کف خاک آمده پيدا

هر قطره که افشاند بدین صفحه خضرا
گل تکه زر دوخته بر جبهه والا

در گلشن حمدش متحیر شده چو ما
انواع ریاحین بهمه پاک ضمیري

(مطلب ته اهو الله اهڙو نقش نگار چٽيندڙ حڪمت وارو آهي، جڏهن هيءَ دنيا پيدا ڪيائين، ته حڪمت سان تحت الثري کان آسمان تائين دنيا کي عجيب غريب شين سان سينگاريو) ..

جڏهن ان جي ڪرم ۽ رحم واري بهار، شين کي زندهه ڪرڻ جي مبارڪ خوشخبري ڏني، ته زمين جي سيني مان ڪيترن قسمن جون جنسون پيدا ٿي پيون.

جيڪو به قدرتي رحمت جي پاڻيءَ جو ڦڙو ڌرتيءَ تي پيو، ته ان سان هيءَ زمين گلن ۽ پوٽن سان سرسبز ٿي پئي. زمين جي ڪاٺين مان چاندي ۽ سون ظاهر ٿيا.

(ان جي حمد واري باغستان ۾ قسمن ۽ قسمن گلن پوٽن جي هپڪار سان، اسان وانگر سڀئي پاڪ دليين وارا (اولياءَ) به حيران آهن).

الله تعاليٰ جون ايتريون اڻ ڪٽ صفتون آهن، جو گلشن صفت ثنا ۾ مٺڙي ٻولي بوليندڙ، سهڻي زبان سان چهڪندڙ ۽ لائينون لنوندڙ بلبل به، ان جي صفت ساراهه ٻولڻ کان قاصر آهي.

الله تعاليٰ اهڙو خالق ۽ هر شيءِ ۽ ڪائنات پيدا ڪندڙ مالڪ آهي، جو سندس ڪائنات جو، ڪارخانو حيران ڪندڙ، بي عيب ۽ سيرت صورت ۾ خوبصورت ۽ وڻندڙ آهي.

اعجبو به نماي عالم آرا
بيناي نهان و آشڪارا

(مطلب ته اهو الله عجيب انوڪيون شيون پيدا ڪندڙ ۽ جهان سينگاريندڙ آهي. هو هر ڳجهه ۽ ظاهر ڏسندڙ آهي).
 اهو الله تمام وڏي علم وارو آهي، جو پنهي جهانن ۾ ظاهر باطن ۽ ننڍيون وڏيون سڀ شيون ڏسي پسي ٿو. سندس علم سڀني شين تي حاوي ۽ گهڻو ڪندڙ آهي.

آگاهي او ز تلخ تا شور

آگاه ز هر چه در دل مور

(مطلب ته اهو الله تعاليٰ هر مٺي کان ڪڙي تائين ڄاڻندڙ آهي، ايتري قدر جو ماکوڙيءَ جي دل ۾ جو ڪجهه آهي، اهو به ڄاڻي ٿو).
 اهو الله تعاليٰ سڀ شيون پيدا ڪندڙ ڪارساز آهي، جو سندس قدرت ۽ حڪمت سان ڪائنات ۾ جيڪي به عجيب و غريب شيون پيدا ڪيل آهن، انهن شين جي تخليق ۽ حقيقت سمجهڻ ۽ پروڙڻ ۾ عقلمند، مدبر، پيشگويون ڪندڙ فلسفي داناءَ ماڻهو به حيران ۽ اڻ ڄاڻ آهن:
 سبحان من تحيرفي ذاته سواه
 فهم و خرد بکنه، کمالش نبرد راه

(مطلب ته اها ذات پاڪ آهي، ان جي شان ۽ حقيقت ۾ ڪائنات حيران آهي، انساني عقل ۽ شعور سندس ڪمال حقيقت جي واٽ کي نه سمجهي سگهيو آهي).
 ان جي عظيم بارگاه وڏي عظمت ۽ ڪمال واري آهي. ان جي رحمت جا ڪر به ڀرپور ۽ شان وارا آهن.

گهڻا سلام ۽ صلواتون ڪائنات جي ڪارڻي (محمد ﷺ) جي پاڪ روح تي هجن! جنهن لاءِ هيءَ ڪائنات پيدا ٿي آهي. جيڪو رسالت ۽ نبوت جو مالڪ، لولاڪ جو صاحب ۽ ملڪوت ۽ لاهوت جي خزانن جو نگهبان آهي.
 قصر جبروت آستانش، بام ملڪوت شد مڪانش
 ده عقل چراغ منظر او. نه چرخ طراز منبر او
 (جبروت جي محلات ان جو آستانو آهي، ملڪوت جي بلندي به سندس آشيانو آهي. عقل جي ميدان جو چراغ ان جو نظارو آهي، نو آسمان (ست آسمان، عرش ۽ ڪرسي) به ان جي ويهڻ واري منبر جا نقش ونگار آهن).

هن نبي ﷺ جن جون هي سهڻيون صفتون آهن: ستن جدولن يا دريائن جي دائري جو مرڪز، سهڻن نقش ونگارن جو نقطو، نبين ۽ رسولن جو سردار، هدايت جي راه ڏيکاريندڙ هادين جو اڳواڻ، ”آو آدني“ يعني معراج ۾ الله تعاليٰ جو تمام ويجهي کان ديدار ۽ قرب حاصل ڪندڙ، ”ما اوحى“ يعني الله تعاليٰ وحي ذريعي نبي سڳوري کي راز ٻڌايا، انهن الاهي رازن ۽ رمزن جو ڄاڻو، ”ما راي“ يعني الاهي اسرار سچ سمجهي انهن جي حقيقت ڄاڻيندڙ عرفان جي نور جو مظهر، رحمان جي اسرارن جي ڪاڻ، سڀني ماڻهن ۽ امت واسطي رحمت. سندس سهڻيون خصلتون. الله تعاليٰ وٽ پسند ۽ قبول پيل آهن. اهي نبي محمد ﷺ جن آهن. الله تعاليٰ ان جي صدي هيءُ زمين ۽ دنيا ڪائنات پيدا ڪئي، ست ٿي آسمان به سندس برڪت سان ٽنپ ٿوڻي بنا مٿان بيٺا آهن، لاجله ڪُل من الڪون قد خلقتوا ولو اراد لَمَارَدُوا اِلَي الْعَدَمِ

(ان حبيب جي صدي جهان جون سموريون شيون پيدا ڪيون ويون ۽ اها پاڪ ذات باري تعاليٰ (پنهنجي حبيب جي محبت ڪري) ان ڪائنات کي نيسي ڏانهن نه موٽائيندو.)

خاتم اقبال اوست آن ڪر بُمهر قبول
خشڪ وتر ڪائنات داشت بزيِر نڱين

(مطلب ته ان پاڳ بخت واري منڊيءَ جي مهر قبول پيل آهي، سڪل ۽ آلي يعني ڪل ڪائنات سندس منڊيءَ جي ٽڪ يا حڪم هيٺان آهي).
سندن ڀلاري آل ۽ هدايت وارن اصحابن، جيڪي هدايت جا ستارا رهنمائي جا قنديل آهن، انهن تي قيامت تائين الله تعاليٰ جون رحمتون هجن!

اوليائن سڳورن جي تعريف ۽ سندن سهڻين

خصلتن جو بيان

الله تعاليٰ جي حمد ۽ سهڻي نبيءَ تي صلوات کان پوءِ حقير ٻانهو، گناهن سان ڀريل بندو، الله غني سگهاري جي ٻانهن مان ڪمزور ٻانهو (سيد) عبدالقادر پٽ هاشم پٽ محمد الحسيني (الله تعاليٰ مون سان گڏ منهنجي والدين جا به پنهنجي فضل ۽ ڪرم سان گناه معاف ڪري!) چوي ٿو ته،

پاڪ دل ۽ روشن ضمير صاحبن تي مخفي نه رهي، ته تحقيق جي درياءَ جا تارو، توفيق ۽ صدق و صفا جي راه جا پانڌيڙا، دين ۽ هدايت جي وات جا رهنما. الله تعاليٰ جي معرفت ۽ حقيقت جا چاڻو اهل الله يعني اهي الله وارا اولياءَ اهڙي جماعت آهن — جن جي دل الاهي رازن جو خزانو آهي — انهن جون دليون جسماني خواهشن، نفساني وسون کان آزاد ۽ پاڪ آهن. پنهنجون گهرجون ۽ بشري ضرورتن جا ارادا ماڻهن کا چئي ڇڏيا اٿن، الله کان سواءِ ماڻهن کان مطلب ۽ تعلقات ٽوڙي، نفس جي ڪدورت ۽ ڪاراڻ کان پاڪ صاف ٿي چڪا آهن ۽ پنهنجو حال ۽ قال سڀ الله ذوالجلال جي حوالي ڪري ڇڏيو اٿن، مطلب ته: ”سيئي سبحان جي، ڪر حوالي ڪر“ تي عمل پيرا آهن.

اختيار ۽ ارادي جون واڳون، معرفت سبحاني جي ذريعي ٻنهي جهانن جون سعادتون ۽ هميشه جون مرادون، پنهنجي پالڻهار کي سونپي ڇڏيون اٿن. ولايت جي ڪمال جو معراج ۽ بلند درجن کي به الله تعاليٰ جي حوالي ڪري ڇڏيو اٿن. ان ڪري اولياءَ سڳورا جيڪر ڪنهن ماڻهو ۽ شيءِ تي پنهنجي فيض واري نظر وجهن، ته ان ۾ ڪيميائي صفت سمائي ڇڏين ۽ مٽيءَ کي به سون بنايو ڇڏين. آ نهاڪ خاڪ را بنظر ڪيميا ڪنند آيا بود ڪر گوشه چشمي بما ڪنند

(اهي اولياءَ الله مٽيءَ تي فيض واري نظر ڪن، ته ان کي به ڪيميا بنائي ڇڏين. ڇا؟ اهو به ٿي سگهي ٿو ته ڪڏهن هڪ نگاه اسان ڏي ڪن!!)

ڄاڻڻ گهرجي ته اوليائن سڳورن جا به حالتن ۽ رتبَن ۾ الڳ الڳ درجا ۽ قسم آهن.

1- سلوڪ ۽ شريعت جا صاحب: اهو اوليائن جو هڪ قسم آهي. ته جيڪي وجد ۽ ذوق، محبت ۽ شوق جي جذبي تي غلبي جي باوجود، پنهنجي حال تي قابو ۽ ضابطو رکندا آهن. پنهنجي علم ۽ فضل، فيض ۽ ڪرامت جي خزاني واري گهر جي دروازي جو قلف بند ڪري، زبان تي خاموشي، جي مهر هڻي. پنهنجي حال ۽ قال جي ننگباني ڪندا آهن. غيب جي رازن مان ڪو به راز عام تي ظاهر نه ڪندا آهن. جيئن شيخ نظامي اولياءَ فرمايو آهي:

اي نظامي! تاتواني. سر خود پوشيده دار
گرسو را رخنه باشد. آب کي گيرد قرار

(اي نظامي! جيتري قدر ٿي سگهي ته پنهنجو راز ڳجهو رک! جيڪڏهن پاڻيءَ جي دلي کي ڌار يا ننڍي هوندي ته ان ۾ پاڻي ڪيئن بيهندو.) هن قسم جي اوليائن کي سلوڪ جا صاحب يا شريعت جو پابند چوندا آهن.

2- ڪامل مجذوب: هيءَ ٻيو قسم اوليائن جو آهي ته جيڪي

محبت جو شراب وحدت جي شراب خاني مان پي، تجريد جو چوغو پائي، معرفت جي درياءَ مان ٽپي هڻي، موتي ميڙي ”گوهر مقصود“ گر ڪري ڇڏيندا آهن ۽ نه انهن کي پنهنجي وجود جي خبر رهندي آهي، نه بشري صفتن جو به انهن تي ڪو اثر ٿيندو، اهي چڻ هڪ ڦڙو آهن، جيڪي درياءَ ۾ سمائجي هڪ ٿي وڃن ٿا ۽ غير جي قيد و بند کان آزاد ٿي رهن ٿا.

اهي هڪ ذرو يا ڪرڻو آهن، جيڪي ولايت جي سج جي روشنيءَ جي ڪرڻن سان ملي عين يا هڪ بنجي وڃن ٿا. جيتوڻيڪ انهن کي ظاهري مرتبو زياده نه آهي. جو ڪجهه چون ٿا، اهو ڦال جي زبان سان نه، پر حال جي زبان سان چون ٿا.

انهيءَ قسم جي اوليائن جو اڳواڻ، صدق صفا جي باغ جو ميو، حقيقت ۽ معرفت جو ڄاڻو اولياءَ بشر حافي (وفات سن 227 هجري، جنهن ”بسم الله الرحمن الرحيم“ جي عزت ادب ڪرڻ ڪري ولايت جو رتبو جو ماڻيو هو.) آهي، جيڪو چوي ٿو:

”هڪ ڏينهن الله جي بانهن مان هڪ ٻانهو ڏسڻ، جيڪو الله جي محبت ۾ ايترو ته مست مجذوب ۽ عاشق هو، جو پٽ تي بي خود پيو هو، الله جي ادي ۽ قدرت سان ان لاهوت جي سالڪ جي جسم کي ڪيڙا ماکوڙا چنبڙيا، کيس پٽي کائي رهيا هئا. ويجهو وڃي ان مجذوب کي کڻي، پنهنجي جهوليءَ ۾ رکيو. اوچتو کيس آفاقو ٿيو ته مون کي ڏسي چيائين:

”هيءُ ڪهڙو فضول ماڻهو آهي. جيڪو منهنجي ۽ پروردگار جي وچ ۾ آڏو اچي پيو آهي؟ مون کي الله جو قسم آهي، جيڪڏهن منهنجو جسم تيرن تلوارن سان ٽڪرا ٽڪرا ڪيو وڃي، ان ڪري پاڻ منهنجي محبت ۾ واڌارو ٿيندو. اڃا به وڌيڪ آزمائش ۽ تڪليف گهرڻ جو نعرو هڻندس!“

هن قسم جي اوليائن کي ”ڪامل مجذوب“ چوندا آهن.

3. **فِيَا هِي الله اولياء:** هيء اوليائن جو ٽيون قسم آهي تہ، معرفت ۽ هدايت، محبت ۽ عشق جو نور پنهنجي دل ۾ ٻاريو ويٺا آهن. بشري تعلق جا ڪڪ پٺن، ڪنڊا ڪرڙا ساڙي ٻاري، پنهنجي دل جي آئيني کي اڇو اڇرو رکي پنهنجي پاڻ ۾ مستغرق هوندا آهن.

ازلي حڪمت ۽ لاماني قدرت جي مالڪ الله تعاليٰ اهڙي گروهه جي اوليائن، لاءِ فرمايو آهي:

"اوليائي تحت قبائي لايعرفهم غيري" (حديث قدسي) يعني منهنجا دوست اولياء منهنجي چوغي هيٺان آهن، مون کان سواءِ انهن کي ٻيو نٿو سڃاڻي. اهي اولياء، ماڻهن ۽ غير جي نظر کان لڪل هوندا آهن، ان ڪري اهي بيگانگيءَ جو لباس پهري، گلاغيبت جي خاڪ کي پاڻ تي قائم رکندا آهن، ته جيئن ڪو به عام ماڻهو انهن جي اصلي حال کان واقف نه ٿي سگهي ۽ انهن جي پٺيان نه ڊوڙي.

بسر وقت شان خلق ڪسي ره برند

ڪه چون آب حيوان بظلمت درند

("جيئن آب حيات ظلمات جي صورت ۾ مخفي آهي، اهڙيءَ ريت اهڙي آب حيات وانگر لڪل الله وارن وٽ به عام خلق ڪيئن اچي فيضياب ٿي سگهندي.")

مثنوي:

شاه اند، بڪسوت گدايان بيگانہ وشنند آشنايان
برخاک، شگفته بوسستانند درگردد، بهفته آسمانند
از خلق، نشست برکنارند دردل، گسته همچوتارند

(اهي گداگرن جي لباس ۾ بادشاه آهن، واقف ڪارن جي وچ ۾ به بيگانہ آهن. مٽيءَ تي ٿڙيل باغ بوستان آهن، گرد غبار ۽ مٽيءَ ۾ ڄڻ ته مخفي آسمان آهن، خلق کان پاسي تي ڪنارو ڪيو ويٺا آهن، ڄڻ ته گودڙيءَ ۾ لڪل لعل آهن.)
الله تعاليٰ انهن مخفي صفتن وارن صالح بانهن کي پنهنجي خاص ڪرم ۽ فضل سان نوازي سندن زبان ۾ به اهڙو تاثير رکيو آهي، جو زبان مان جو به ڪجهه ڪڍن ها، ته الله تعاليٰ بروقت سندن قول پورو ڪري ٿو. جيئن نبي ﷺ جن جو معجزانه ڪلام ان تي شاهد آهي:

”زب اشغت اغبر مطرود الباب لو اقسم علي الله لابره“

(گهڻا وار تڙيل مٽي هاڻا پيوت ٿيل اهڙا ولي الله آهن، جو ماڻهو انهن جو اهو حال ڏسي، پنهنجي دروازي تي بيهڻ نه ٿا ڏين حالانڪ انهن اوليائن جو الله تعاليٰ وٽ قرب ۽ شان، مرتبو ۽ مان آهي، جيڪڏهن الله جو قسم کڻي ڪا ڳالهه چون، ته الله تعاليٰ اهو ڪم پورو ڪري، انهن جي قسم کي سچو ڪندو.)

هي اهي ٻانها آهن، جن تي الله تعاليٰ جون رحمتون ۽ برڪتون هجن. اهي ئي چوڻڪاري وارا ڪامياب آهن. الله تعاليٰ انهن جو روح ۽ وجود پاڪ ڪري؛
 اي منهنجا الله! انهن پاڪ روح درويشن ۽ انهن جي صدق ۽ محبت جي برڪت سان هن گنهگار جي دل به پنهنجي توفيق ۽ ايمان جي هٻڪار سان ڀرپور فرمائي ۽ منهنجي دل ۽ اکين جي نور کي انهن اوليائن جي هدايت ۽ معرفت واري نور سان روشن ڪر. گمراهي جي واديءَ مان هدايت جي واٽ ڏيکار ۽ تحقيق تون هر شيءِ تي قادر آهين!

- سيد عبدالقادر نثوي

ڪتاب "حديقة الاولياء" لکڻ جو سبب

جيئن حضور پر نور سڀني ماڻهن کان پلاري نبي صلي الله عليه وسلم جن جو ارشاد آهي:

"تنزل الرحمة عند ذكر الصالحين"

(الله تعاليٰ جي نيڪ صالح ٻانهن جي ذڪر ڪرڻ وقت الله تعاليٰ جي رحمت وسي ٿي).

هنن ماڻڪ موتي لعل جهڙن اوليائن بابت سڄي محبت ۽ خلوص دل سان، هنن چنڊ ورقن جي گڏ ڪندڙ ليکڪ جي دل گهريو ته "سنڌ" ملڪ ۾ رهندڙ ڪجهه مشائخ بزرگ اوليائن جو احوال ۽ ڪرامتون گڏ ڪري لکي جامع ڪتاب جوڙيان. سندن وسيلي سان ئي رحمت جا ڪڪر وسن ٿا، ان ڪري انهن اوليائن جي پاڪ روح کان مدد طلب ڪري، وڏي محنت ۽ جاکوڙ سان هن ملڪ جي سچن راوين ۽ قابل اعتماد همعصرن کان، مشائخ بزرگن اوليائن بابت حڪايتون روايتون پيچي گڏ ڪري، پنهنجي تحقيق ۽ ڄاڻ مطابق هڪ سال صرف ڪري 1016 هجري مطابق 1607ع ۾ هيءُ تذڪرو لکي پورو ڪيو، ته جيئن هيءُ پاڪ نفس پلارن اوليائن جو ڪتاب زماني ۾ يادگار رهي.

هن محتاج نيازمند، جيڪو هن اوليائن جي باغ جو مالهي آهي، کي دعا جي گلدستي سان ياد ڪن ۽ پنهنجي پيزار جي جتي ڪٽندڙن جي حلقي ۾ پنهنجو سمجهي ڳڻين!

لک البشاره فاخلع ما عليك فقد

ذکرت ثمة علي مافيك من عوج

(اي محبوب! توکي مبارڪ هجي جو تون پنهنجي اڳئين روش کان رجوع ڪري، پرينءَ جي پيچري تي گامزن ٿيو آهين).

الله تعاليٰ جو حمد ۽ احسان آهي جو دل ۾ جيڪو (سنڌ جي) 'وليائن' بابت ڪتاب لکڻ جو ارادو هو، اهو مختصر ۽ جامع ڪتاب (حديقة الاولياء) خير خوبيءَ سان پورو ٿيو. سهڻن اخلاق وارن ڀائرن ۽ وفادار دوستن ۾ اميد آهي، ته هن ڪتاب پڙهڻ دوران مون حقير ۽ گهڻي ڏوهاريءَ کي خيرجي دعا سان ياد ڪن ۽ دعا کان وساري نه ڇڏين!

قطبن جو قطب ماڻهن ۽ جهان جو غوث

شيخ بهاولدين زڪريا (ملتان)

مرشد بهاولدين زڪريا - قدس سره. مشائخن ۽ اوليائن سڳورن جو سرواڻ، بزرگن جي جماعت (گروه) جو اڳواڻ، وجود جي دائري جو مرڪز، شهود جي سمند جو موتي، لاهوتي اسرار جو خزانو، ملڪوتي انوار جو سرچشمو، غيبي فيض جو ماڳ، لاربي مڪاشفات جي ظاهر ٿيڻ جو هنڌ، سبحان جي معرفت جو ڄاڻو، روحاني حقيقتن جي ولايت ۽ آشياني جو شهباز ۽ ماڻهن ۽ جهان وارن جو فرياد رس آهي.

ماڻڪ موتي لعل جهيڙن خبرن ۽ روايتون آئيندڙ راوين ائين چيو آهي، ته هن بزرگ بهاولدين زڪريا جي ولادت جمعي جي رات تاريخ 27- رمضان المبارڪ سنه 566هجري/ 3- جون 1171ع ۾ ٿي. رمضان المبارڪ جي باقي ٽن ڏينهن ۾ سندس ماءُ ٻار کي ٽچ پيارڻ جي ڪوشش ڪئي. پر ٻار ٽچ نه پيئي، ۽ ائين جيئن پاڻ روزي ۾ هو.

جڏهن پاڻ ستن سالن جو ٿيو ته قرآن مجيد جا ٽيهه ٽي سڀارا بر زبان ياد ڪري ويو، ۽ ظاهري علم ۽ باطني صفائيءَ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. مطلب ته ڪمال ڏاهپ ۽ طبيعت جي رواني سان پندرهن سالن گذرڻ بعد، درس و تدريس ڪرڻ ۽ عام ماڻهن کي علمي فائدو پهچائڻ لڳو.

حضرت مولوي علامه مولانا عبدالرحمان "جامي" (817هـ-898هـ) ڪتاب "نفحات" (الانس-فارسي) ۾ لکيو آهي:

"روزانو تقريباً ستر عالم ۽ فاضل سندس

مدرسي ۾ هن صدق ۽ صفا جي صاحب وٽان

علمي فيض پرائيندا هئا"

ان کان پوءِ جڏهن کيس بيت الله جي زيارت ۽ حج ادا ڪرڻ جو شوق دامنگير ٿيو، ته ان اعليٰ مقصد واسطي پڪو ارادو ڪيائين. ڀلي پار تان حرمين شريفين جو زيارت ۽ حج ڪري، دلي مقصد ۽ مطلب پورو ڪري واپسيءَ ۾ جڏهن بغداد شريف پهتو ته، درگاهه ولايت پناهه هدايت آگاهه

شيخ شهاب الدين سهرورديء (539هـ/1145ع-633هـ/1235ع) رحمه الله عليه جي زيارت جو شرف حاصل ڪيائين. شيخ شهاب الدين، ولايت ۽ عزت واري آسمان جو قطب، معرفت ۽ هدايت جو مرڪز، ماڻهن جي قافلي جو اڳواڻ، الله جو ذاڪر ۽ عرفان صمدي جي ڪاڻ هو.

بهاؤالدين زڪريا، شيخ شهاب الدين سهرورديء جي نظر فيض اثر جي سامهون آيو، ته شيخ شهاب الدين فرمايو:

"مرحبا، ڀلي ڪري آيا! سعادت جو سرمايو ته تو پاڻ آندو آهي. اڄ- جو حضرت رسالت پناه (محمد) صلي الله عليه وسلم اسان کي تنهنجي ڀارت ڪئي آهي. ايئن به فرمايو اٿن "معراج واري رات عرش جي هيٺان هڪ بغير جسر جي رڳو پھراڻ الله تعاليٰ جي ذڪر جي جوش کان رقص ۾ جهوسي رهيو هو. جبريل عليه السلام کان انهيءَ رقص ڪندڙ قميص واري جي ڪيفيت بابت پڇيم، ته جبرئيل سڳوري چيو: هيءُ خاص پھراڻ (لباس) تنهنجي امتين منجهان هڪ امتيءَ جو آهي. جنهن جو نالو شيخ بهاؤالدين هوندو، ان کان پوءِ يڪو لازمي طور تنهنجي نيڪ قدمن جي انتظار ۾ رهيو آهيان، (ته جيئن توکي امانت پهچايان.)"

ان کان پوءِ پنهنجي ارادت جو هٿ بهاؤالدين زڪريا کي ڏنائين ۽ هو ان جو مريد ٿيو. سندس ولايت جو رتبو ۽ فيض ارشاد جو آواز آسمانن جي سطح کان به مٿي پهچي ويو. ان ڏينهن کان پوءِ راه جا طالب ۽ سالڪ، شوق ۽ عشق جا اڃايل ڏورانهيون واديون ۽ ماڳ ۽ منزلون طئي ڪندا، انهي (مرشد) جي درٻار فيض آثار ۾ اچڻ لڳا. کانئس ارادت جو هٿ ۽ خلافت جو خرقو وٺڻ لڳا. فڪر ۽ فيض سان ڀرپور ٿي، پنهنجي پنهنجي وطن ماڳن ۽ مڪانن ڏي موٽڻ لڳا. ايتري قدر جو سنڌ ۽ هند جي سڀني مشائخن مان به گهڻن بزرگن جي ارادت جو سلسلو هن خاندان تائين پهچي ٿو ۽ هتان جا فيض يافته آهن⁽¹⁾.

⁽¹⁾ (بهاؤالدين زڪريا جي وفات تاريخ ستين صفر 661ھ/21- ڊسمبر 1262ع ۾ ٿي. قديم قلعي ملتان ۾ دفن ٿيل آهي. مترجم)

مشائخن جور هبر شيخ صدر الدين قتال (عارف)

ذات واحد سان تعلق رکندڙ منتظمين (صاحب بصيرت) هن ريت بيان ڪيو آهي ته، جنهن وقت سندن پاڪ روح جو پڪي (طائوس) انساني پردي مان ظاهر ٿي جسماني وجود ۾ رونما ٿيو، ته هيءُ شرف ۽ ڪرامت واري سڀ جو گوهر، جلال ۽ جمال جي ڪرم جي برج جو ستارو، عرفان جي باغ جو نئون ميوو ۽ گلدستو ۽ يقين جي گلستان جو بلبل آهي.

جناب امير سادات حسيني (حسين بن عالم بن ابي الحسين ڪزيوي هراتي وفات: 718ھ / 1319ع) پنهنجي ڪتاب "کنز الرموز" ۾ سندس سهڻي ساراهه هن ريت فرمائي آهي:

"اهو وڏو ناميارو عالم پناه، زماني جو فخر ۽

مهندار، دين ۽ دنيا جو سردار، حق جو مقبول پانهو ۽

نو آسمان، هن جي دسترخوان جو ڍڪ (پوش) آهن."

هيءُ محققن جو اڳواڻ، الله جي پهتل پانهن جو سرواڻ، ملت ۽ دين جي روشني شيخ صدر الدين قتال (الله تعاليٰ جي ان تي رحمت هجي!) پير دستگير (بهاؤالدين زڪريا) جو وڏو فرزند هو. والد بزرگوار کان پوءِ هدايت ۽ ارشاد جي مسند تي ويٺو. جهان سندس فيض ۽ سج جهڙي سوجهري سان روشن ٿيو. سندس فيض ۽ ارشاد جو پڙاڏو فرش کان وٺي عرش تائين پهتو.

روايت آهي ته جڏهن شيخ (صدرالدين) جي گهرواري پيٽ سان ٿي. اها گهرواري پاڪ دامن پردي دار عورتن جو ڇٽ، سچ ۽ سخاوت جي صفتن سان سينگاريل هئي. جڏهن سندس فرزند شيخ رڪن الدين (شاه عالم) پيٽ ۾ سرجيو، ته شيخ بزرگوار (شيخ صدرالدين) جنهن مهل به گهر ايندو هو ۽ بيبي سڳوريءَ جي مٿس نظر پوندي هئي، ته پاڻ بنا قصد ۽ ارادي جي اتي بيهندي هئي.

هڪ ڏينهن شيخ صدرالدين پنهنجي گهرواريءَ کان وقت بوقت اتي بيهڻ جو سبب پڇيو؟ بيبي سڳوريءَ چيو ته: "منهنجي پيٽ ۾ ٻار آهي. جنهن وقت تنهنجي جمال با ڪمال تي نظر پوي ٿي ته ٻار پيٽ ۾ چرپر ٿو ڪري، ان

ڪري مون کي اڻڻو ٿي پوي ٿو. تنهنجي انهي تعظيم ڪرڻ ڪري، پوءِ آرام ۽ سڪون ملي ٿو" اهو جواب ٻڌي شيخ فرمايو: "تنهنجي پيٽ جي سڀ ۾ وڏو قيمتي گوهر (موتي) آهي، جيڪو ان شاء الله تعاليٰ زماني جو قطب ٿيندو".

روايت آهي ته جنهن مهل ان پاڪ دامن بيبي سڳوريءَ جي حمل جي مدت پوري ٿي ۽ وڃي سور ٿيڻ لڳا، ته بيبي سڳوري انهيءَ وڃي سور ۾ وفات ڪري وئي. جڏهن اها افسوسناڪ خبر شيخ بزرگوار کي پئي ته هن فرمايو:

"هن پاڪ دامن بيبيءَ کي چئو، ته تنهنجي پيٽ ۾ زماني جو قطب ۽ موتي امانت رکيل آهي. انهيءَ امانت جي امانتدار آهين. جيسين اهو چمڪدار موتي ٻاهر نه ايندو ۽ تون ان جي پرورش پوري نه ڪندي، تيسين تنهنجي حياتي پوري نه ٿيندي يعني تون ڪانه مرندين"

موت جي بستري تي ستل بيبي سڳوريءَ کي جنهن وقت شيخ بزرگوار جو اهو پيغام پهچايائون ته ان ئي وقت الله تعاليٰ جي قدرت سان- جيڪو الله ڳريل هڏن کي به ساهه وجهي جيئرو ڪندو آهي،- بيبي سڳوري ڇرڻ لڳي، سندس روح جو پڪي جيڪو پرواز ڪري ويو هو، اهو ساهه وارو پڪي سندس جسم ۾ موٽي آيو. تنهن کان پوءِ بيبي سڳوريءَ جي پيٽ ۾ جيڪو ٻار امانت رکيل هو، اهو ٻار عالم وجود ۾ آيو. سندس جمال جي نور سان جڳ روشن ٿيو ۽ سندس ماءُ بيبي سڳوري ان جي خدمت ۽ پرورش ۾ مشغول ٿي وئي.⁽¹⁾

⁽¹⁾ شيخ صدرالدين جي ولادت: سن 621 هجري / 1224ع ۽ وفات: سن 709 هجري / 1309ع ۾ ٿي. پنهنجي والد بهاولدين زڪريا سان گڏ قلعي قديم ملتان ۾ دفن ٿيو. هينئر پئي هڪ روضي ۾ اندر مدفون آهن. (مترجم)

قطبن جو قطب شيخ ركن الدين المعروف شاه ركن عالم

سچن راوين کان روايت آهي ته جڏهن آفتاب عالم تاب قطب ولايت شيخ صدرالدين قتال رحمته الله عليه جو وجود هن دنيا مان غروب ٿيو. تڏهن سندس لائق فرزند شيخ ركن الدين پنهنجي پيءُ جي فيض وهدايت، ارادت ۽ ارشاد جي مسند تي ويٺو.

شيخ ركن الدين طريقت جو شهباز، حقيقت جو شينهن، جلالت ۽ بزرگي جي آسمان جو قطب، جبروت جي باغ جي بلبل، لاهوت جي چمن جي ڪوئل، معرفت ۽ يقين جي دائري جو مرڪز آهي. ارادتمندن ۽ اڃايلن کي فيض ۽ برڪت، ارشاد ۽ هدايت سان محبت جي ونڊ ڏيڻ لڳو. ملتان جي سرزمين کي بهشت برين جهڙو پرسڪون ۽ عالم عليين جهڙو بلند بناڻي ڇڏيو. حضرت صدرالدين کي شيخ علم الدين نالي چاچو هو. ان جو ظاهري حال - "علماء امتي کانبياء بني اسرائيل" يعني منهنجي امت جا عالم بني اسرائيل جي نبين جهڙا هوندا (حديث) وانگر هوءَ وڏي علم وارو به هو. هڪ ڏينهن ان جي دل ۾ (پنهنجي ڀائٽي شيخ صدرالدين جي خلاف) حسد، ساڙ ۽ دشمني پيدا ٿي. قطب الاقطاب (شيخ صدر الدين) جي ڪن خادمن کي چيائين ته، "الله تعاليٰ مون کي وڏو علم ڏنو آهي، جو ڪنهن به حسابدان جو فڪر ۽ خيال ان علم جي حد حساب ڄاڻڻ کان قاصر ۽ عاجز آهي. انهيءَ علمي عظمت ڪري لازمي آهي، ته شيخ (رڪن الدين) وڏن جي گادي نشيني جي حقداري نه رکي. (علم ۽ بزرگي ڪري آئون ئي درگاهه ۽ گاديءَ جو حقدار آهيان) جيڪڏهن اها ڳالهه نه مڃيندو ته آئون سفر ڪري دارالخلافت دهلي ڏانهن شڪايت ڪئي ويندس، ته جيئن ڪوٽوڪرو پڌرو ٿئي ۽ حقدار کي حق ملي" درياءُ جي پيڙين جي ناکئن اهڙي طرح خبرون آڏيون آهن، ته شيخ رڪن الدين، چاچي جي اها ڳالهه ٻڌي پهريان ڪاوڙ ۾ ٽپي باهه ٿي ويو. پر پوءِ صبر جي پاڻيءَ سان ان ڪاوڙ جي باهه کي ڇنڊو هڻي وسايو ۽ پاڻ به حق ۽ صداقت کي ظاهر ڪرڻ واسطي دهلي جو سفر اختيار ڪيو. جيئن ته دهلي به وڏن اوليائن جو مسڪن آهي، شيخ بزرگوار اتي پهتو.

سلطان (غياث الدين) تغلق ان ولايت جو والي هو ۽ پنهنجي حڪومت وسيع ڪرڻ تي فخر ۽ ڪوشش ڪري رهيو هو. حضرت شيخ (رڪن الدين) جي اچڻ جو ٻڌي سندس استقبال ڪرڻ لاءِ شهر کان ٻاهر آيو. قدم بوسي ڪري وڏي ادب احترام سان کيس دهلي وٺي آيو ۽ عرض ڪيائين ته: ”شيخ اسان وٽ رهيو“. جئين ته دنيا وارن وٽ رهڻ ۾ اوليائن کي ڏکيائي ٿيندي آهي. ان ڪري شيخ انڪار ڪيو ۽ حضرت نظام الدين اولياء (سن 636 هجري/1239ع - سن 725 هـ/1325ع) جي درگاه تي رهي پيو. گنج مدت ٻئي بزرگ ذڪر انڪار جي مجلس ڪندا رهيا...

”انهن ڏينهن ۾ شيخ حاڪم قريشي جيڪو پريت ۽ محبت وارو ماڻهو هو. شيخ رڪن الدين جي خدمت ۾ آيو ۽ مرید ٿيو.

سلطان تغلق فخر ۽ وڏائي ڪري، ٻئي ڪنهن کي پاڻ جهڙو نه پائيندو هو ۽ حضرت شيخ به تڪبر وڏائي جي ڪرڻ واري سان ”تڪبر وڏائي ڪرڻ صدقو آهي.“ جي قول موجب ان ڏي به ڪوتوڄهه نه ڏنو. ۽ پاڻ بي پرواهي سان رهڻ لڳو. سلطان تغلق انهيءَ سبب ڪري جنهن وقت سندس مجلس ۾ گادي نشينيءَ جي ڳالهه ٿي نڪتي، ته شيخ جي چاچي (علم الدين) جو پاسو ٿي ورتو ۽ شيخ بزرگوار جي باري ۾ ٺٺوليون به ٿي ڪيون. پر حضرت قطب الاقطاب شيخ رڪن الدين- ”بيشڪ اوليائن کي راز رمزون لکائڻ جو امر ڪيو ويو آهي“ — جي ارشاد موجب پاڻ کي ڏسي (صبر شڪر ڪري) اهي ڳالهيون دل ۾ نه ٿي ڪيون.

هڪ ڏينهن حضرت قطب الاقطاب جي ماڻهن کي اظهار ڪندي چيائين ته: ”شيخ ۽ سندس چاچي کي گادي نشيني ملڻ جو معاملو ڏاڍو ڏکيو ۽ اونھون آهي، ان ڪري ٻنهي ۾ گهڻي علمي بحث مباحثو ٿئي، ته ڏسجي گاديءَ سنڀالڻ جي لياقت ۽ فضيلت ڪنهن ۾ آهي ۽ گاديءَ جو حقدار ڪير آهي؟“ راوين هن ريت بيان ڪيو آهي ته حضرت شيخ علمي بحث مباحثي جي ڳالهه ٻڌي چيو ته، هروڀرو گاديءَ جي حقداريءَ تي علمي بحث مباحثو ڏسڻ آهي، ته پوءِ بازار مان هڪ غلام وٺي اچو. اهو غلام صفا اڻ پڙهيل ۽ عمل کان ٻنهي بي خبر هجي. آخرڪار، هڪ غلام، جيڪو ڪيتراڻي ورهيه جهالت ۾ رهيو هو، ان کي وٺي آيا ۽ اهو غلام شيخ بزرگوار جي فيض واري نظر سان

عالم باعمل، مناظر بي بدل، صالح كامل بڻجي پيو. بادشاهه جي روبرو مجلس ۾ شيخ جي چاچي علم الدين ۽ شيخ جي خريد ڪيل غلام جو فيض نظر سان نوازيل هو ۽ ان نئين خليفن جي وچ ۾ علمي بحث مباحثو ۽ مناظرو شروع ٿيو. شيخ جي نئين خليفن پهرين الله تعاليٰ جي حمد و ثنا ڪئي ۽ پيغمبر اڪرم ﷺ جن تي درود پڙهڻ کان پوءِ اهڙو ته فصاحت بلاغت ۽ مٺي آواز ۾ عرفاني بيان شروع ڪيو، جو سڀ حيران ٿي ويا. ان کان پوءِ انهيءَ غلام، شيخ جي چاچي کي مخاطب ٿي چيو: "حضرت شيخ بزرگوار، فيض جي نظر سان مون تي ظاهري ۽ باطني علم جي پالوت ڪئي آهي. هاڻي توکي علمي بحث ڪرڻو آهي، مون، شيخ جي خليفن سان مناظرو ڪر." نيٺ حضرت شيخ جو چاچو ان (شيخ جي نئين غلام خليفن ۽) سان علمي بحث مباحثي ۾ هارائي ويو. مطلب ته ڪنهن به ڳالهه کي پڇي نه سگهيو. اهڙي ريت بادشاهه جي مجلس ۾ سڀني جي سامهون اها ڳالهه ظاهر ٿي وئي، ته گاديءَ جو حقدار شيخ رڪن الدين ئي آهي. انهيءَ دوران سلطان تغلق سنڌ ڏانهن وڃڻ جو پڪو ارادو ڪيو. حضرت شيخ بزرگوار، سلطان کي چيو: "مون کي وطن (ملتان) وڃڻ جو شوق اچي ٿيو آهي، اجازت هجي ته آءٌ به وطن وڃي ڏاڏي (بهاؤ الدين زڪريا ملتاني) جي روضي پاڪ جي زيارت ڪريان."

جڏهن ته گمراه سلطان شراب جي نشي ۽ غرور ۾ پريل هو. شيخ اهل دل جي ڳالهه ٻڌي اڻ ٻڌي ڪري چيو ته: "سنڌ ملڪ جي ماڻهن منهنجي خلاف بغاوت ڪئي آهي ۽ منهنجي خلاف اتي ڪڙا ٿيا آهن. انهن کي سيڪت ۽ سزا ڏئي، پنهنجو فرمانبردار ڪري موٽي اچان! ته پوءِ توکي وطن وڃڻ جي اجازت ڏيندس."

تنهن تي حضرت شيخ ڪاوڙ مان فرمايو: "هر ظالم جي مٿان موت جي تلوار هميشه تنگيل آهي. خون سان ٻڌل تلوار تو تغلق جو ڪم به پوري ڪرڻ لاءِ تيار آهي." سلطان تغلق کي شيخ جي هن لفظن تي ڏاڍي مٺيان لڳي، پرنٽ شيخ کي اجازت ڏيڻ کان سواءِ لشڪر وٺي سنڌ ڏي راهي ٿيو.

سلطان تغلق گهڻي مدت کان پوءِ سنڌ مان مقصد حاصل ڪري، دهلي واپس موٽيو. دهلي ٻاهران پٿر جي خوبصورت محلات جڙيل هئي. دهلي پهچڻ کان اڳ ان محلات ۾ داخل ٿي دم پٽڻ لاءِ رهائش پذير ٿيو. دهلي شهر جا وڏا عملدار، معزز ماڻهو سندس استقبال واسطي اچي ان محلات ۾ گڏ ٿيا. انهيءَ

دوران حضرت شيخ بزرگوار جي مرید شيخ حاکم قریشي پنهنجي مرشد شيخ رکن الدین کي عرض ڪيو، ته الله تعالیٰ جو حکم آهي:

"أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ"⁽¹⁾

ترجمو: الله جو حکم ۽ رسول جو حکم مڃو ۽ جيڪي اوهان مان حاکم هجن، تن جو حکم مڃو.

ان امر موجب سلطان تغلق جي استقبال لاءِ هلڻ گهرجي (ته جيئن توهان جي خلاف بادشاهه کي ڪا غلط فهمي نه ٿئي.) ان ڪري حضرت شيخ ۽ شيخ حاکم قریشي، سلطان تغلق جي استقبال لاءِ ويا ۽ ان سان وڃي مليا. ان ڏينهن سلطان تغلق عام دعوت جو بندوبست ڪيو هو ۽ سڌ به ڏنو هو. جنهن دعوت ۾ وڏا ننڍا امير ۽ غريب اچي شريڪ ٿيا هئا. ماڻهو دستر خوان تي ماني ڪاڻڻ لڳا ته، گمراه سلطان تغلق سڀني دعوتي ماڻهن ڏي منهن ڪري، حضرت بزرگوار شيخ جي خلاف اندر ۾ موجود ساڙ ۽ حسد واري تقرير ڪندي چوڻ لڳو: "ڪن ماڻهن پٽاڪ هڻي پئي چيو ته، بادشاهه خير خوبيءَ سان سفر (سند) تان سلامت نه موٽندو. حالانڪ هن ڳالهه جي خبر ئي ڪانه اٿن، ته بادشاهه ته سلامتي سان موٽي آيو آهي. پاڻ اڃا تائين هتي قيد ۾ قابو لڳا وينا آهن"

بادشاهه جي اها مهشي هاب ڳالهه ٻڌي، شيخ بزرگوار کي ڪاوڙ لڳي. ڇو ته بادشاهه جو اهو اشارو سچو شيخ ڏانهن هو. شيخ مانيءَ مان ڪڍي هٿ ڪڍيا ۽ بنا هٿ ڏوڻ جي محل کان ٻاهر نڪري آيو.

سلطان محمد بن تغلق جيڪو بخت ۽ سعادتمنديءَ جي اخلاق سان سينگاريل هو. ڪوٽرو ڪڍي تڪڙو حضرت شيخ جي هٿن ڏوڏارڻ لاءِ ڊوڙيو ۽ محلات جي دروازي تائين پهتو. شيخ ان کي ڏسي بيهي رهيو ۽ هٿ ڏوتا. محمد بن تغلق جي اهڙي سهڻي سلوڪ جي ڪري کانئس خوش ٿي، هٿن ڏوڏ دوران فرمايو:

"سلطان (غياث الدين) تغلق کي هن ۽ هن جهان ۾ ڏوٽر يعني دنيا ۽ آخرت ۾ خالي هٿئين ڪري ڇڏيم. سلطان محمد (بن تغلق) کي هن ۽ هن جهان ۾ نواзим."

⁽¹⁾ پارو 5، سورت النساء، آيت 59.

ايئن چئي شيخ بزرگوار جلدي محل مان ٻاهر نڪري آيو، انهيءَ دوران، هڪ درويش، صاحب دل، دهليءَ جو رهاڪو، شيخ بزرگوار جي قدمن جي پويان پئي آيو ۽ شيخ کي چوڻ لڳو:

اي شيخ! سلطان تغلق کي اولياءَ "جمال" درويش جي دعا جو سهارو آهي. ان ڪري هو پاڻ کي چڻ هر ڳالهه ۾ هڪ وڏي مضبوط قلعي ۾ محفوظ سمجهي ٿو، تنهن ڪري اوهان لاءِ اهڙا بيهودا ۽ گستاخاڻا لفظ زبان تي آئي ٿو.

حضرت شيخ، درويش جمال واري ڳالهه ٻڌڻ کان پوءِ وٽس جوش ۾ آيو. ڏک ۽ صدمي ۾ پوئتي منهن ورائي به نه ڏنو ۽ فرمايائين: "اول جمال بعد ازان تغلق" مطلب ته پهريان درويش جمال، ان کان پوءِ تغلق جو وارو ايندو:

راوين جو چوڻ آهي، ته ان وقت درويش جمال اڄ شهر ۾ وضو پئي ساريو. اڃا پاڻي پير تي نه هاريو هئائين جو، پنهنجي حياتي ڏوئي (ويجائي) ويٺو يعني گذاري ويو...

انهيءَ وقت الله تعاليٰ جي قدرت ۽ ولي الله جي غيرت جي ڪري، بادشاهه جي پٿر سان جڙيل محل گجگوڙ ۽ نڪاء سان، اک ڇنڀ ۾، ڌڙام ڪري ڊهي پئي ۽ سلطان تغلق ان ۾ دٻجي مري ويو.

حضرت شيخ جي دعا سان الله تعاليٰ جي فرمان: "تَوْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ"⁽¹⁾ ترجمو: تون جنهن کي گهرين ٿو، تنهن کي بادشاهي ڏين ٿو. — جي اصول پٽاندر بادشاهي سلطان محمد بن سلطان تغلق جي حق ۾ لکجي وئي. سنه 725ھ / 1325ع ۾ پاڻ دهلي جي حڪومت جي تخت تي ويٺو ۽ پنهنجي فرمان جاري ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ سڀ ڪم پنهنجي هٿ ۽ قبضي ۾ ڪيا.

هو تمام سخي طبيعت، سليم فطرت ۽ عادل حڪمران ثابت ٿيو. حڪومت جي ڪمن ڪارين ۽ حڪومتي ضابطي ۾ وڏو داناءُ ۽ ڪامل زماني شناس هو. اهڙي طرح "تاريخ همايوني" ۾ آيل آهي. مطلب ته هن واقعي کان پوءِ حضرت شيخ رڪن الدين دهلي کان ملتان موٽيو. سندس چاچو علم الدين ته سلطان غياث الدين تغلق جي وقت ۾ ملتان موٽي آيو هو. جنهن وقت سندس چاچي، حضرت شيخ جي ملتان اچڻ بابت خبر ٻڌي ته چيو: "ملتان جي قلعي جا دروازا بند ڪري ڇڏيو." حضرت قطب الاقطاب شيخ جڏهن اهڙي نموني شهر جا

⁽¹⁾ پارو 3، سورت ال عمران، آيت 26.

دروازا بند ڏنا ته، جوش ۾ اچي فرمائڻ لڳو: " (اسان ٻاهرين جو خير آهي) کين اندوروني باه ساڙيندي ته، جيئن اهڙيون ڳالهيون نه ٿين. " ان ئي وقت پيرجي بددعا جو تير (اثر) نشاني تي لڳي ويو. ان کي حسد ۽ ساڙ جي اندروني باه ساڙڻ لڳي، آبي مان نڪري گهٽ وڌ ڳالهائڻ لڳو. جيئن ئي سندس حياتيءَ جو سچ لهڻ لڳو. جيڪي وٽس وڏن جا ڪتاب هئا، انهن سڀني ڪتابن کي حضرت شيخ جي ساڙ کان باهه ۾ وجهي ساڙي رک ڪري ڇڏيائين ۽ پاڻ پنهنجي حياتي پوري ڪري گذاري ويو.

حضرت شيخ ملتان اچڻ کان پوءِ شهر کي بهشتي باغ بنايو. پنهنجي بزرگن پيءُ ۽ ڏاڏي جي گاديءَ تي ويهي، مريدن، معتقدن ۽ محبتي ۽ اخلاص وارن کي حق ۽ هدايت، محبت ۽ طريقت ڏي سڏڻ لڳو.

روايت آهي، ته هڪ ڏينهن حضرت شيخ جي نظر ڪيميا جو اثر چاچي طرفان وڌڻ جي ساڙيل ڪتابن جي خاڪ واري ڍير تي وڃي پيو، ان بابت پڇا ڪيائين. ماڻهن سڄي ماجرا ٻڌائي (ته اوهان جي ساڙ جي ڪري اهي ڪتاب ساڙايا هئائين ته، متان اوهان کي هٿ لڳن). پاڻ فرمايائين ته هن خاڪ جي ڍير کي ڪڪن سان ڍڪي ڇڏيو. ان کان پوءِ ملتان شهر يا آسپاس ۾ جنهن کي به ڪنهن علم ۽ فن جي ڪتاب جي ضرورت پوندي هئي، ته حضرت شيخ فرمائيندو هو: "پنهنجو هٿ ان ڪڪن سان ڍڪيل خاڪ جي ڍير ۾ وجهي، اهو ضرورت وارو ڪتاب اتان کڻو." شيخ جي ڪرامت سان اهو گهربل ڪتاب اتان ملي ويندو هو. واللہ اعلم بالصواب.

مطلب ته هن فيض واري خاندان جو فيض قيامت تائين جاري رهندو.

الله تعاليٰ سڀني جي وجود کي پاڪ ۽ خوش رکي!⁽¹⁾

⁽¹⁾ (شيخ رڪن الدين (شاه رڪن عالم) جي ولادت 9- رمضان المبارڪ 649ھ-1251ع ۽ وفات: 7- جمادي الاول 735ھ مطابق 1334ع ۾ ٿي. سندس مزار ۽ خوبصورت بلند مقبرو قديم قلعي ملتان ۾ شيخ بهاولدين زڪريا ملتاني جي روضي جي ويجهو زيارتگاه آهي (مترجم)

قرب خداوندي جي آشياني جو شهباز

حضرت عثمان مرونديؓ

شاه اور رنگ خطء ملڪوت
صاحب وجد و تارک مطلق
اشرف الذات هم شريف نسب
مهر ايقان چراغ بينائي
بلبل گلستان عالم ذوق
محرم خلوت حريم وصال
عطر افزا چو روضه رضوان
چون هبابي ز چشم کافور
چيده آورد از رياض عمل
کش نسا زد زبل دست خزان
مشک با آب طينتش سرشت
سرم بينش عيون شهان
نور رخشان ز چار ديوارش
شمع و قنديل و مشعل تابان
ميرسد فوج فوج از هر سو
بر مثال ستارگان پرن
سائلان را پر از گهر دامان
گشته بي شب مدعا حاصل
خسته دشت زمانه بود
اندران پاک محترم حرمني
شودش راحت و فرح روزي
هست محط قوافل آمال
هر کسي در خور عقیده خویش
هر کسي راست بهره در خور ظرف
برد البتہ حصه مقسوم

شاه باز نشيمن لاهوت
اهل دل عارف معارف حق
شاه عثمان شاه باز لقب
بحر عرفان کنوز دانائي
مست خم خانه محبت و شوق
صاحب حال و کامل ابدال
حبذا روضه اش به سيوستان
فيض افزاي گنبدي پر نور
بلک خود باغبان صنع ازل
گل صد برگ تازه تر از جان
گنبدي نه که روضه اي بهشت
خاک آن آستان قبله نشان
فيض فايض ز بام و دربارش
شب چو اجرام در وي افروزان
زائران حريم حرمت او
فرقه فرقه بهم دران موطن
دهد از جود قلزم عمان
هر کسي را بوفتي خواهش دل
هر که با غم هم آشيانه بود
چون ز اخلاص مي نهد قدمي
يا بد از غم نجات و فيروزي
آستانش که هست خلد مثال
برد از خوان جود او کم و بيش
هست دربار او چو قلزم ژرف
کس نگشت از نوال شان محروم

تا قيامت چنين بود روشن شمع تابان او بوجه حسن
نه پذيرد ز صرصر دوران انطفائي بهيچ وقت و اوان
فيض دربار او باسقلال همچنين بود و هم بود لازال
دمبدم رحمت خداوندي باد بر روح شاه مروندي
(شعرن جو ترجمو:)

شاه عثمان (قلندرلعل شهباز) مروندي، شهباز لقب، اشرف ذات ۽ پاڪ نسب آهي، لاهوت جو رهاڪو شهباز، ملڪوتي ملڪ جي تخت جو بادشاهه آهي. اهل دل ۽ حق جي معرفت جو ڄاڻو، وجد جو صاحب، دنيا کان صفا تارڪ آهي، عرفان جو بحر، دانائيءَ جو خزانو، يقين جو چنڊ ۽ ديد جو چراغ آهي. محبت ۽ شوق جي شراب خاني جو سرمست آهي، عالم ذوق جي گلستان جي بلبل آهي، حال جو صاحب، ڪامل ابدال ۽ وصال جي حرم جو رازدان آهي.

سيوهڻ ۾ سندس واه جو سهڻو روضو آهي! بهشت وانگر عطر جي هٻڪار سان ڀرپور آهي، ڪافور جي چشمي وانگر سندس نور سان ڀرپور گنبد فيض وڌائيندڙ آهي. پاڻ ازل جي صنعت جو باغبان آهي، عمل جي باغ مان گل چونڊي آيو آهي. سو پٺن وارو گل ساهه کان به تر ۽ تازو آهي، خزان جو ته اتي گذر ئي ڪونهي.

سندس گنبد نه، پر بهشت جو هڪ باغ آهي، ان جو پاڻي مُشڪ جهڙو خوشبودار آهي، ان جي آستاني جي خاڪ بادشاهن جي اکين جو سرمو آهي، سندس دربار جو فيض ۽ نور چوڏس پکڙيل آهي، سندس درگاهه جي رات به فيض ۽ نور جي ڪري، ستارن مثل چمڪندڙ آهي ۽ شمع و قنديل سان روشن آهي. سندس عزت واريءَ درگاهه جي زيارت واسطي هر طرف کان ٽولن جا ٽولا ايندا رهن ٿا. سندس فيض ۽ برڪت جي سمنڊ مان، سوالي مقصد جا موتي ميڙين ٿا. هر هڪ سواليءَ جو مقصد، سندس دل جي تڙپ ۽ خواهش مطابق پورو ٿئي ٿو. جيڪو به غم سان آشنا آهي ۽ زماني جي ڏک جو ستايل آهي، جڏهن اهو غمگين، سڪ ۽ سچائيءَ سان درگاهه ۾ قدم رکي ٿو، ته ان ئي وقت هو غم کان چوٽڪارو حاصل ڪري ٿو، ۽ ڪاميابيءَ ۽ راحت ماڻي ٿو، سندس درگاهه جنت مثال فرحت گاهه آهي. هر هڪ سائل پنهنجي ظرف ۽

ضمير، عقيدتي ۽ اڪير پٽاندر سندس دسترخوان تان پنهنجو نصيب ۽ پاڳ کائي ٿو. سندس درگاهه اونهي سمنڊ وانگر عميق آهي. ان مان هر ڪو دل موجب پنهنجو پاڳو کڻي ٿو. ڪو شخص، به هن جي سخاوت کان نا اميد نه ٿيو، بلڪ پنهنجي نصيب جو حصو ورتو، قيامت تائين سندس فيض جي شمع سهڻي نموني سان روشن رهي! وقت جو تيز طوفان به ان کي اجهائي نه سگهي، ان جي درگاهه جو فيض جيئن هميشه وانگر آهي، تيئن تا ابد تائين جاري رهي. رحمت خداوندي شاه (عثمان) مروندي جي روح تي هميشه وسندي رهي!

روايت آهي ته پاڻ هن وقت جنهن جاءِ تي دفن ٿيل آهن، هن کان اڳ ۾ اتي بديشه عورتون رهنديون هيون، جنهن وقت حضرت شيخ (عثمان مروندي) براين جي پاڙ پٽڻ ۽ سڌاري واسطي انهي جڳهه تي اچي رهيو، ته پهرين رات سندس فيض ۽ اصلاح جو جلوو: (جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ)⁽¹⁾ "يعني حق آيو ۽ باطل مٽجي ويو" - وانگر هو. ان جو اهڙو اثر ٿيو، جو بدڪار ماڻهو جڏهن بديشه عورتن ڏانهن ويا ٿي، ته ڪو به مرد، ڪنهن عورت تي غلبو حاصل ڪري نه سگهيو. انهن جي قوت ڪمزوريءَ ۾ تبديل ٿي وئي، جڏهن ڏينهن ٿيو، ته هر هڪ ٻئي کي اها ماجرا ٿي ٻڌائي ۽ عجب ۾ پئجي حيران ٿي ويا. نيٺ گهڻي غور و فڪر کان پوءِ سمجهيائون، ته اهو سچو اثر هن فقير (سيد عثمان مروندي) جو آهي، جيڪو پرانهين ولايت کان هتي آيو آهي، پوءِ سڀ مرد ۽ عورتون سندس قدمن تي اچي ڪريا ۽ سندس نظر جي اثر ۽ فيض کان سڀئي سچيءَ دل سان توبه تائب ٿي، ڪڏن ڪرتوتن کان باز رهيا.

روايت آهي ته شيخ ارادو ڪيو ته زمين جو ٽڪرو آبادي ڪرڻ لاءِ حاصل ڪري. پاڻ مزدور وٺي زمين تي پهتا ۽ فرمايائون ته پهريائين حفاظت لاءِ هن زمين جي ٽڪري کي چودياري ڏجي. مزدور پت ڏيڻ ۾ مشغول ٿي ويا، ته پاڻ لٽ کڻي اتي بيٺو رهيو. جڏهن زمين جي ظاهري ڌڻيءَ کي خبر پئي، ته ڪو الله وارو قلندر فقير سٺا زمين تي ڪم پيو ڪرائي. تنهن تي اهو ماڻهو سخت ڪاوڙ ۾ اچي زمين تي پهتو ۽ کيس روڪڻ لڳو. تنهن تي حضرت شيخ ان کي لٽ وهائي ڪڍي ته اهو شخص (قلندر لعل شهباز) جي لٽ لڳڻ ڪري

⁽¹⁾ ڀارو 15، سورت بني اسرائيل، رکوع 9، آيت 81.

مري پيو. سيد، مزدورن کي چيو ته هن ماڻهوءَ کي هن ئي زمين ۾ پوري ڇڏيو. جڏهن ان ماڻهوءَ جي مائٽن کي خبر پئي، ته ان ئي مهل اتي اچي پهتا ۽ انهيءَ ڳالهه جي ڀڃا ڳاڇا ڪرڻ لڳا. سيد فرمايو ته مون ڪنهن به ماڻهوءَ کي نه ماريو آهي، پر ڇتو ڪتو ماريو اٿم، تنهن تي سڀئي ماڻهو هن جي ڳالهه کان انڪار ڪرڻ لڳا، ان تي شيخ فرمايو ته هيءُ جيڪو زمين ۾ پوريل آهي، ڀلي زمين کوٽي ڏسو، انهن ماڻهن زمين کي کوٽي ڏٺو ته برابر اتان مثل ڪتو نڪتو. پوءِ کين يقين ٿيو، ته هيءُ فقير ولايت جو صاحب ڪامل ولي آهي. (والله اعلم بالصواب) سيد تاريخ 21- شعبان 673 هجري 19 - فبروري 1275ع تي هن فاني جهان مان رحلت ڪري ويو.

سندس برڪت پري ”درگاه“ سيوهڻ شهر ۾ آهي، الله تعاليٰ سندس قبر کي روشن ڪري ۽ روح کي راحت بخشي! (آمين)

مرشدن جو مرشد پير پٽو رح

شيخ پٽ سرور سلطان دين
 واصل حق صاحب صدق و صفا
 مخزن گنجينه اسرار حق
 عارف كامل ولي اهل حال
 شاهباز آشيان لامكان
 فارس ميدان عرفان و يقين
 پيشواي اولياء و اذكياء
 مظهر مجموع انوار حق
 سالک مقبول حي ذوالجلال
 در فضاي قرب حق، پيران کنان

شيخ پٽو، دين جو سردار ۽ سلطان آهي. عرفان ۽ يقين جي ميدان جو شهنسوار آهي. حق سان هڪ، صدق و صفا جو صاحب، اولياء ۽ عالمن جو اڳواڻ آهي. حق جي راز جي ڪاڻ ۽ حق جي نور جو مظهر آهي. عارف، كامل ولي، حال جو صاحب ۽ الله تعاليٰ جو مقبول سالک آهي. قرب حق جو اڏامندڙ پکي ۽ لامڪان جي آشياني جو شهباز آهي.

سندس ابتدائي حال ۽ گمنامي مان نڪري خلق ۾ ظاهر ٿي

فيض دين جو احوال

وز زبان ناقلان عاقلان
 هستي کونين را فرموش کرد
 جانب ملک بقايش ره کشود
 لعل وش درسنگ خار جا گرفت
 مخفني از چشم چون درديده نور
 تافتد رو از جميع ماسوا
 در تعبد برگذشت از عابدان
 منزوي در کنج غاري لايزال
 گوهری بوده نهان در جوف کان
 آن شهی سردار ديني سرفراز
 شيخ زکريا يا بهاء الدين امين
 لختي آسودند ازان عالي مقرر
 يافتند آن اهل دل را گوشه گير

شد چنين نقل از ثقات ناقلان
 و چو جرء جام وحدت نوش کرد
 جذب عشق ز مستي در ربود
 درين غار جبل ماوي گرفت
 از خلایق دور با حق در حضور
 با حشيشي گشته قانع از غذا
 در رياضت برده گوي از رياضان
 مخفني بود از خلایق ماه وسال
 کس نبوده مطلع بر حال شان
 اتفاقا شاه عثمان شاه باز
 همره شيخ الشيوخ صدر دين
 باهر آورند ازان مربع گذر
 از صفاي باطن و نور ضمير

از زبان حال هر یک باد دگر
 هریکی حال دگر معلوم کرد
 شیخ پته از سر صدق و یقین
 بعد ازان آن گوهر بحر شهود
 ساخت عالم روشن از انوار خویش
 بر سر آن کوه، مسکن ساخته
 مدفن پاکش شد اکنون آن مقام
 خوش مزاری فیض بخش جان فزا
 قلّه کوهش بگردون برده سر
 نردبان از سنگ و گچ پرداخته
 سلم است یا منبر نور است این
 شب چو اجرام فلک تابان درو
 می نماید هر بچشم ناظران
 روضه نی، بلکه قصری از بهشت
 از بخور عود و عنبر فی المثل
 در سواد صحن او، از هر طرف
 چشم آب روان چون سلسبیل
 زائران آستانش صد هزار
 سرفرازان خداوندان جاه
 سر بیای بارگاهش، می نهند
 هریکی حاصل کند مسئول خویش
 بحر جودش گوهر افشان موج زن
 هر کسی، کز جود او شد، سرفراز
 بهر هر مطلب کسی کانجا رسید
 هر مریضی کز تدائی طبیب
 در حریمش کان بود دارالشفای
 می شود امداد پیرش دستگیر
 می رسد از اهل حاجت هر زمان
 هر هم مقتضی مرام آیند باز

گفت سر خویشتن را سر بر سر
 رتبه قربت ز حق مفهوم کرد
 شد مرید شیخ زکریا امین
 از نقاب اختفا چهره کشود
 کرده ظاهر در جهان آثار خویش
 دل ز میل ماسوا پر داخه
 خوش بیاسوده دران دارالسلام
 دیده دل را از نور و ضیا
 شمس قصرش محاذی با قمر
 مهره مهرش مقل ساخته
 یاکه موج بحر کافور است این
 شمع و قندیل و مشاعل روبرو
 سطح گردونی پر از سیارگان
 کز گلاب و عود و ز عنبر سرشت
 حجله حو راست گوئی آن محل
 سایه و راشجار بینی صف بصف
 کاب او باشد شفا بخش علیل
 می رسد از هر طرف لیل و نهار
 سرو ران صاحب تخت و کلاه
 جبهه را، بر خاک راهش می نهند
 در کنار خود کشد معمول خویش
 می برد هریک نصیبی خویشتن
 تا ابد گشت از خلایق، بی نیاز
 گوهر مقصود در دامن کشید
 آیس و محروم گشت و بی نصیب
 چون ق صدق دل نماید التجا
 بی شکی یابد شفائی دلپذیر
 در حریمش کاروان درکاروان
 زان محمل پر صفائی دل نواز

شد فيض دربارش بود بحر شگرف زان برد هريک نصيبي خود بظرف
تا بود از گنبد گردون نشان تابود معموره کون و مکان
فيض بخش گنبدش پر نور باد آرزوي زائران معمور باد
رحمت ايزد تعالي پي به پي ز آسمان منزل بود بر روح وي

ترجمو: عاقل ناقل راوين کان صحيح روايت آهي، ته، پاڻ عشق ۽ جذب جي مستيءَ ۾ سرشار ٿي، دنيا کي وساري عبادت رياضت ۾ پيو گذاريندو هو. (هينئر جتي سندس مزار آهي) ابتدا ۾ جبل جي ٽڪريءَ جي چُر ۾ لڪل رهندو هو جيئن "لعل" کاڻ ۾ لڪل هوندي آهي، عام ماڻهن کان دور، رب جي دربار ۾ حاضر حضور ۽ عبادت ۾ مسرور رهندو هو. ماڻهن کان ايتري قدر منهن موڙي مخفي رهندو هو، جو وڻن جا پن کائي گذارو ڪندو هو. جيئن موتي، سڀ ۾ لڪل هوندو آهي، ائين ماڻهن کان لڪل رهندو هو، جنهن ڪري ڪو به سندس ڪمال و جمال، حال ۽ قال کان واقف نه هو.

اتفاق سان عثمان (قلندر لعل) شهباز ۽ پير طريقت، صاحب شريعت شيخ بهاؤالدين زڪريا (ملتانِي) گڏ اتان اچي لانگهاڙ ٿيا. انهن بزرگن باطني صفائي ۽ اندر جي نور سان معلوم ڪيو، ته هن غار ۾ اهل دل، گوشه نشين آهي، ان کي چُر مان ڪڍي ملاقي ٿيا، پير پني بزرگ به ڏٺو ته هي حال ۽ ڪمال جا صاحب اولياء آهن، نيٺ پير پنو سڄي دل سان مرشد بهاؤالدين زڪريا جو مريد ٿيو. پوءِ ته سندس فيض چنڊ وانگر چمڪڻ لڳو، جنهن جي چمڪ جهان کي روشن ڪري ڇڏيو. جبل جي ٽڪريءَ تي ويهي، دنيا کان دل ٽوڙي، فيض جا درياءَ وهائڻ لڳو. هينئر جنهن جاءِ تي سندس مزار آهي، اها مزار به فيض بخشيندڙ، دل وارن لاءِ نور سان ڀرپور زيارتگاهه آهي، سندس روضو بهشت جي باغن مان هڪ باغ آهي، جنهن ۾ گل گلابي هڪڪار آهي، سندس سدا بهار روضي جي صحن ۾ وڻن جون قطارون سرس سهڻيون ٿيون سونهن. اتي وهندڙ سلسبيل جهڙو پاڻيءَ جو چشمو به پيائن ۽ بيمارن لاءِ شفا بخش ۽ علاج آهي.

وقت جا وڏي شان شوڪت ۽ مان مرتبي وارا ماڻهو به سندس درگاهه تي اڪيون پير ڪري ادب سان ٿا اچن. هر سوالي دل جي مراد ماڻي ٿو. جيڪي لاعلاج بيمار حڪيمن طبيبن کان نااميد ٿي، درگاهه تي اچن ٿا، ته اهي به شفا

ياب تين ٿا. اهل حاجت ماڻهن جي قافلن جا قافلا سڪ ۽ سوز سان پهچي، دل جي تات ۽ طلب موجب مرادون ماڻين ٿا. سندس فيض سان ڀرپور گنبد ڀر نور آهي، الله تعاليٰ جي رحمت سندس روح تي هميشه وسندي رهي!

حضرت پير پٺو ذات اپلان (؟) سندس نالو حسين بن (راجپار بن ڪاهو بن) لاکو بن سخيرو آهي، سندس والده (جو نالو سلطاني) ڌيءُ مراد بنت شرفو، شيخ "پير پٺي" جي لقب سان مشهور هو. سندس وفات سن 666 هجري-1267ع ۾ ٿي. - پير پٺو ديولي، ڪنيت ابوالخير، لقب شاه عالم ۽ نالو حسين پٽ راجپار پٽ ڪاهو پٽ سخيرو ذات جو اپلان آهي. سندس ماءُ جو نالو سلطاني ڌيءُ شرفو آهي- هيءُ بزرگ ابتدا ۾ - جتي هينئر ٽڪريءَ تي دفن ٿيل آهي- جيئن لعل، ڪاڻ ۾ لڪل هوندي آهي، غار ۾ رهندو هو. شيخ بهاؤالدين زڪريا ملتاني دل جي نور سان، هن جي وجود کي سڃاڻي، گمنامي جي گوشتي مان ڪڍي کيس مريد ڪيو⁽¹⁾.

(1) (قلمي بياض از: سچيڏنو، ملڪيت سنڌي ادبي بورڊ، صفحو 199)

شيخ جمال الدين المعروف شيخ حماد جمالي ٢

شيخ حماد پٽ شيخ رشيد الدين جمال سنڌ جي وڏن اوليائن ڪرامن ۽ صوفين سڳورن مان آهي، منجهس هي سهڻيون صفتون سمايل هيون: پاڻ ڪشف ڪرامت جو صاحب، وڏي مان ۽ مرتبي وارو، طريقت جي توه ۽ طلب وارن جو اڳواڻ، حقيقت جي عارفن جو مهندار، چڱن ڳڻن سان سينگاريل، علمي ۽ عملي ڪمال سان نوازيل، خلوت جي خزاني جو رازدان، وندر ۽ ورونهن جي محفل جو مور، ڄام وحدت جو سرمست، معرفت جي درياءُ جو توبو ۽ الله جو محبوب ٻانهو هو.

ملڪوتي اسرار جو مظهر، انوار لاهوتي جو خزانو، فيضان الاهيءَ جو سج ۽ عالم ملڪوت جو راز به مٿس ظاهر هو. وٽس روزانو سوين هزارين طالب العلم سندس علمي مجلس مان علمي مسئلن جو فيض پرائيندا هئا. پڻ ديني ۽ دنياوي مقصد حاصل ڪندا هئا. سندس برڪت پري درگاه "ساموئيءَ" ۾ هئي. روايت آهي، ته ڄام جوڻي جي دور حڪومت ۾ ڄام تماچي ۽ (سندس پٽ) ڄام صلاح الدين سندس حڪومت ۾ سرڪاري ملازم هئا ۽ شيخ (حماد جمالي) سان تمام گهڻي محبت ۽ عقيدت رکندا هئا، جيئن ته الله وارن جي محبت ۽ خدمت ۾ دين دنيا جي پلائي سربلندي ۽ برڪت آهي. ان ڪري ٻئي (ڄام تماچي ۽ ڄام صلاح الدين) شيخ (حماد جمالي) جي خدمت ڪرڻ کي سعادت ڄاڻيندا هئا ۽ سڄي دل سان خدمت ڪندا هئا. درگاه جي مٽيءَ بهارڻ کي به اکين جو سرمو ڪري سمجهندا هئا.

اتفاق سان ڪن شرير، ڪيني رکندڙن، حسد ۽ ساڙ مان، ڄام جوڻي جا وڃي ڪن پريا، ته (ڄام تماچي ۽ ڄام صلاح الدين) ٻئي شيخ حماد جمالي جي تمام گهڻي خدمت ان ڪري ٿا ڪن، جو ان کي راضي ڪري، ڪرامتن جي صاحب کان دعا گهرائي، ڄام جوڻي کان هيءَ حڪومت پنهنجي قبضي ۾ ڪن. جيئن ڏاهن چيو آهي، ته ڪنهن به واقعي جي ظاهر ٿيڻ کان اڳ ۾ ان ڪم جي تدبير ۽ سوچ ويچار ڪرڻ گهرجي:

نگه ڪن چو سوفار داري به شست

نه وقتي ڪه پر تاب ڪردي ز دست

(انهيءَ وقت ڏس، (غور ڪر) جڏهن تون تير نشاني تي رکين. باقي انهيءَ وقت نه ڏس، جڏهن تو تير هٿ مان اڇلائي ڇڏيو هجي.)

ڄام جوڻو هيءَ ڳالهه ٻڌي، شڪ کي پڪ سمجهڻ لڳو، انهن کان بچاءَ لاءِ غور و فڪر ڪرڻ لڳو. گهڻي سوچ و بچار کان پوءِ هن عافيت انهيءَ ۾ سمجهي ۽ فيصلو ڪري، ڄام تماچي ۽ ڄام صلاح الدين کي مرڪز تختگاه دهلي موڪلي ڇڏيو ۽ انهيءَ جو ڪنهن کي به اطلاع نه ڏنو، اهي ٻئي بي گناهه (دهلي) قيد ۾ موڪلي، پاڻ بي ڪٽڪو ٿي، حڪومت جي تخت تي ويهي خوشيون ڪرڻ لڳو. جيتوڻيڪ تقدير جي لکڻي کان غافل هو ته:

(وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرُّ لَكُمْ^(۱))

ترجمو: شايد اوهين ڪنهن شيءِ کي پسند ڪريو ۽ اها اوهان لاءِ بيجڙي هجي! گڏج وقت ائين گذريو. اوچتو ولايت جي صاحب (حماد جمالي) کي پنهنجا بهاريدار، خدمتگار (ڄام تماچي ۽ صلاح الدين) ياد پيا ۽ انهن جو حال پڇيائين، پر ڪنهن کي به انهن بابت خبر ڪانه هئي. نيٺ پنهنجو خادم خبر چار لهڻ لاءِ انهن جي جاءِ تي موڪليو. گهر وارن عجز ۽ نياز، بيقراري ۽ پریشانيءَ سان انهن جي قيد ٿيڻ جو احوال شيخ جي خدمت ۾ پيش ڪيو. بزرگ جڏهن هيءَ ڳالهه ٻڌي ته، سخت جوش ۾ اچي ويو، پراڻي عبادتگاهه ۾ اچي هيءَ سنڌي بيت پڙهڻ لڳو:

جوڻو، مت اوڻو، ڄام تماچي آءُ

سباجهي باجهه پئي، توسين نٿو، راءِ

هن مان ڄام تماچي جي ملڻ جو شوق ۽ ان جي اچڻ جي طلب سمايل آهي.

جڏهن هيءَ ڳالهه ڄام جوڻي جي ڪن پئي. سوار ٿي ولايت پناهه

(شيخ حماد) جي درگاهه تي آيو ۽ طالبن جي جماعت سان گڏ اچي ويٺو.

دستور موجب، شيخ حماد سدائين منهن تي چادر وجهي، حجري ۾

ويٺو هوندو هو، طالبن جي جماعت ڪانئس مدرسي جي ٻاهران گڏ ٿي، گنگو

۽ ڪشف ذريعي ظاهري توڙي باطني علم پرائيندا هئا.

^(۱) پارو 2، سورة البقره، آيت 216

اتي ڄام جوڻي بي ادبي ۽ گستاخيءَ جا لفظ ڪڍيا ۽ چيو ته،
درويشن بزرگن کي حڪومت جي معاملن سان ڪهڙو واسطو ۽ ان ۾ ڇا وڃي؟
شيخ حماد هن گفتي تي جوش ۾ اچي چوڻ لڳو:

"هن زمين جو وارث آءُ آهيان. هن زمين جو هيءُ خطو اسان جي حوالي
ڪيل آهي، اسان هن دنيا جو ڳورو بار هن ڪُتي جي ڪنڌ ۾ وجهي ڇڏيو
آهي." (هيءُ اشارو ڄام تماچي ڏانهن هو.)

ڄام جوڻو هيءُ ڳالهه ٻڌي دلگير ٿي هليو ويو.

انهيءَ رات هن بزرگ حماد جمالي خواب ذريعي ڄام تماچيءَ کي
دهليءَ جي قيد خاني مان ٻاهر اچڻ ۽ پنهنجي وطن سنڌ پهچڻ جو حڪم ڏنو.
رات جو پهر اڃا باقي هو، ته ڄام تماچيءَ بشارت واري خواب مان سجاڳ
ٿيو. خوشخبريءَ واري خواب مان کيس قيد خاني مان چوٽڪاري جو يقين ٿي
ويو. ائين ڏسندي ئي سندس هٿن پيرن مان زنجير ٽٽي ويا ۽ لوهه لهي پيا ۽
جیل جي بند دروازن جا تالا حضرت جي ڪرامت سان ازخود لهندا ويا، ۽ پاڻ
شهر کان ٻاهر نڪري آيا.

صبح جو سوير هيءُ خبر دهلي جي حڪمران کي ٻڌايائون ۽ تنهن تي
ان تازه دم شهنشوار سپاهي سندن گرفتاريءَ لاءِ پويان گهوڙن کي ڊوڙايو. اهي
گهوڙي سوار سپاهي به واءُ مينهن ڪندا، انهن جي پٺيان ڳولا لاءِ نڪتا ۽ پري
کان ويندي انهن کي ڏسي سڃاتائون. جڏهن سپاهي انهن جي ويجهو پهتا ته،
اوجھو اهڙو طوفان لڳو جو هر طرف اوندهه اندوڪار چانئجي وئي ۽ ڪير به
ڪنهن کي سڃاڻپ ۾ نه پيو اچي. سڀني سپاهين جون دليون دهلجي ويون.
گهوڙا به هيڏي هوڏي ڊوڙندا رهيا. جڏهن طوفان جهڪو ٿيو، ته سپاهي واپس
ساڳيو دهلي جي آسپاس اچي پهتا هئا.

هوڏانهن (ڄام تماچي ۽ ڄام صلاح الدين) سنڌ ملڪ ڏي چئي ڏينهن
۾، خير و عافيت سان نڪري روانا ٿي ويا هئا. گس ۾ هر منزل تي قدرتي طور
مٿن آسمان مان کاڌو پيتو پئي لٿو. ائين هلندي منزلون طئي ڪندي، سنڌ
ملڪ ۾ اچي رسيا.

جڏهن ڪيبرن جي شهر وٽ آيا، ته اتي، درويش نوح ڪيبرائيءَ کي
ڏٺائون، جيڪو هن تر جو ڪامل ولي هو ۽ اتي پڪريون بيٺي چارياڻين. ائين

ڪندي هڪ ماڻهو پڪرين جي ڏن ۾ لنگهي آيو. ان اوڀري ماڻهوءَ کي ڏسي، درويش نوح کيبرائي چوڻ لڳو: "تون ڄام تماچيءَ جي حڪم سان ڏن مان نڪري وڃ".

هنن ٻنهي کي درويش جي هيءَ ڳالهه ٻڌي ڏاڍو عجب نڳو ۽ درويش وٽ اچي ڪانئس مٿينءَ ڳالهه جي اصل حقيقت پڇڻ لڳا ته: "عجب آهي جو سنڌ جو بادشاهه ته ڄام جوڻو آهي ۽ تماچي ته تخت گاهه دهليءَ جي قيد بند ۾ هو، ان جو حڪم ڪيئن هلندو؟"

درويش (نوح کيبرائي) چيو ته، مون کي ٻي ته خبر ڪانهي، باقي ٻن ٽن ڏينهن کان جيتن جڻين، پکي پڪڻ ۽ وڻن ٽٽڻ مان اهو غيبي آواز پيو ٻڌان ته: "حڪم حڪم ڄام تماچي است". مطلب ته سنڌ جي بادشاهي ڄام تماچي کي ملي آهي.⁽¹⁾

جوڻو وڃين جهوري ماريو،

ڄام تماچي شهرين ڇاڙهيو.⁽²⁾

درويش جي اها خوشخبريءَ واري ڳالهه ٻڌي تمام گھڻو خوش ۽ اميدوار ٿيا ۽ درويش کي پنهنجي ڏکڻ واري ماجرا ٻڌايائون. پاڻ تي پاس مقرر ڪري اڳتي روانا ٿيا.

ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ ساموئي شهر وٽ دريا جي هن طرف پهتا، پر ڏٺائون، ته ڄام جوڻي جي حڪومت جو ستارو اڃا چمڪندڙ آهي ۽ ان جي بادشاهي جو درياءُ موج ۾ آهي.

ان ڪري ڄام صلاح الدين، ڄام تماچيءَ کي اتي ويهاري، پاڻ ٻيڙيءَ ۾ چڙهي، درياءُ اُڪري "ساموئي" پهتو. حضرت (حماد جمالي) جي درگاهه بارگاهه ۾ پهچي، قدم بوسي شڪرگاري ادا ڪري ۽ قيد مان آزاد ٿيڻ، طوفان لڳڻ، قدرتي ماني پاڻي ملڻ ۽ پڪرار (بزرگ نوح کيبرائي) طرفان بادشاهي جي خوشخبري جو سربستو احوال عرض ڪري ٻڌايو ۽ ڄام تماچيءَ جي باري ۾ صلاح مصلحت ۽ مشورو گهريو.

⁽¹⁾ چون ٿا، ته درويش نوح کيبرائي ان وقت هيءَ سنڌي بيت به جهونگارو:

⁽²⁾ بزرگ نوح کيبرائي جو مقبرو اڃا تائين ساڳئي هنڌ حيدرآباد هالا روڊ جي وچ تي موجود آهي ۽ خلق جي زيارتگاهه آهي. (فارسي ايڊيٽر)

شيخ حماد جمالي پنهنجي مصلي مان ڏاڳي جي تند ڪڍي کيس ڏني، ته هيءَ تند ڪاٺيءَ جي چوٽيءَ ۾ ٻڌي، ڄام تماچيءَ جي مٿي وٽ بلند ڪري ڪوڙ. شيخ جي امر موجب ايئن ڪيو ويو. جيئن ته الله تعاليٰ جو هيءُ حڪم ۽ صفت واضح آهي:

"تَوْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ"^(۱)

(جنهن کي گهرين تنهن کي بادشاهي ڏين ۽ جنهن کان وٺين تنهن کان بادشاهي ڪسين.)

هزارين جهنڊا فضا ۾ بلند ٿي ويا ۽ هاتفي آواز بلند ٿيو ته: "دور دور خلافت ڄام تماچيءَ است" مطلب ته هي دور ڄام تماچي جي حڪومت جو آهي. اهو آواز سڄي شهر ۾ گونجڻ لڳو.

ڄام جوڻي انهيءَ طرف پنهنجي اک کولي ۽ کيس بي پناهه حشمت وارو لشڪر نظر آيو ۽ مقابلي جي طاقت ۽ توانائي ساري نه سگهيو ۽ پاسيرو ٿي ويو. اهڙي ريت ڄام جوڻي جي سلطنت جي پڄاڻي ٿي.

نيٺ ڄام تماچيءَ بادشاهي جي تاب ۽ دٻڊبي سان دريا پارڪري "ساموئي شهر" ۾ آيو. پهريان شيخ حماد جمالي جي زيارت ڪرڻ لاءِ شيخ جي درگاه تي آيو. وڏي ادب ۽ احترام سان قدم بوسي ڪري، بزرگ جي خدمت بجا آندي. ان کان پوءِ بادشاهي جي تخت تي اچي ويٺو ۽ دٻڊبي سان فرمان جاري ڪري حڪومت ڪرڻ لڳو.

ڪار نه اين گنبد گردان ڪند،

هرچ ڪند همت مردان ڪڪند.

("اهي ڪم، (قرندڙ) آسمان نٿو ڪري، پر جيڪي به ڪم ٿين ٿا،

سي مردن (شخصيتن/درويشن) جي همت سان ٿين ٿا.")

حمایت از کهن دامن درویش

زصد سد سکندر قوتش بیش

ترجمو: (درويش جي پراڻي دامن جي حمايت ۽ مدد وٺڻ واري طاقت، سکندر

جي سَوَ بندن جي طاقت کان به وڌيڪ آهي.)

^(۱) پارو 3، سورت ال عمران، آيت 26.

پيشڪ: سڀني درويشن ۽ خدا پرست عارفن، جي غيبي طاقت ۽ مدد سان مشڪل ڪشائي ٿي ٿي. پنهنجي فڪر، تدبير ۽ بازوئن جي طاقت ۾ اڪثر ڪوتاهه رهجي وڃي ٿو.

حاصل ڪلام ته ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ڄام تماچي، شيخ (حماد) جي خدمت ۾ آيو. ٻارنهن سودرهم نذرانو پيش ڪري، عرض ڪيو ته: "بادشاهي اوهان جي دعا سان ملي آهي، ان ڪري حڪومت جون حدون به اوهان مقرر ڪري ڏيو." حضرت شيخ حماد فرمايو: "هتان (ساموئي) کان "ڪندڪلاهي" تائين ۽ هن طرف کان" ڪندي اُباره "تائين حد آهي. اهي سڀ (علائقا) تنهنجي حڪم ۾ هوندا".

وڌيڪ فرمايائون ته، "سڀ زمين ماڻهن ۾ ورهائي ڇڏ ۽ انهن ماڻهن کان، جيڪا ڍل ملي، ساموئي جي جبل تي مسجد جوڙا، ان مسجد جو نالو 'مڪلي' رکيو وڃي".

ان کان پوءِ شيخ حماد، ڄام تماچي کان پڇيو ته: "هينئر مثل ماڻهن کي ڪٿي پوريندا آهن؟" ڄام جواب ڏنو ته: "پير آر وٽ جيڪو پير پني جي ويجهو آهي." شيخ فرمايو: "اڄ ڏينهن کان پوءِ هن ساموئي جبل تي مڪليءَ جي آس پاس ماڻهو دفن ڪيا وڃن".

ڄام تماچيءَ شيخ جي امر موجب، سڀ زمين ماڻهن کي ورهائي ڏني مسجد به جوڙائي، جنهن جو نالو "مسجد" مڪلي" رکيو. جيڪا مسجد اڃا تائين (هينئر خستہ حالت ۾) موجود آهي. ان کان پوءِ ماڻهو پنهنجن ماڻهن عزيزن جا جنازه اُتي (مڪلي) تي دفن ڪن ٿا. هينئر هن بزرگ شيخ (حماد جمالي) جي مزار پرانوار به هن (مڪلي) ٽڪريءَ تي موجود آهي.

شيخ جيئو ولد شيخ نعمت الله رح (مکليء جو ڌيئو)

صدر زمن و مدار دوران
 نو باو۽ باغ استقامت
 گنجينء جوهر تجلبي
 سر دفتر واصلان خالق
 سباح محيط وجد و حالات
 خورشيد جمال شيخ جيه
 سر چشم آب زندگاني
 از شيخ بهاء الدين و دنيا
 پيرايه ده بهار اميد
 مشكين ز دمَش دماغ توفيق
 پيموده قضا ره رضائش
 بر فرق عمامه اجابت
 بر تارک آسمان قدم زن
 يكتاي ڌري ز بحر تفرید
 بر خاک رهش کلاه سايان
 دريوزه گر در دعائش
 کز فيض سرشته آب و خاکش
 کز خلد برين دهد نشاني
 سر مست ز ديدنش نظارا
 گلهاي اميد ازان هزاري
 بريچيده ازان گلي بدامان
 کز آب و هواي فيض رسته
 محروس ز آفت خزاني
 همواره چنين بود نوا ساز

آن سرور افتخار دوران
 گلدسته گلبن کرامت
 آئينء مظهر تجلبي
 روشن دل عارف حقائق
 گلدسته گلشن کرامات
 مرات خصائل رضي
 خضر دويم و مسيح ثاني
 نيکو خلفي به تخت والا
 صبح نفش ز فيض جاويد
 تابان ز رخس، چراغ توفيق
 صاحب نفسي که وفق رايش
 صد برگ دعائش از انابت
 درکشور نيستي علم زن
 شاهنش ملک ترک و تجريد
 از صدق عقیده خيل رايان
 شاهان جهان همه گدايش
 خوش روح فزا مزار پاکش
 آراسته گشته آستاني
 فيض از در و بامش آشکارا
 بشگفت چمن چمن بهاري
 هرکس به نهال صدق و ايتان
 اين گلبن تازه اي شگفته
 سر سبز بماند جاوداني
 مرغ چمنش ز پرده راز

ترجمو: هيءُ بزرگ پنهنجي دور جي سرفراز اوليائن جو فخر ۽
ڪرامت ۽ استقامت جو صاحب هو. نوراني تجليءَ جو صاف شفاف آئينو ۽
خزانو هو.

روشن دل، حقيقتن جو عارف ۽ الله تعاليٰ جي ڪامل ولسن مان
نشانبر هو. ڪرامتن، وجد ۽ حال جو شائق هو. سهڻين صفتن سان سنواريل،
مڪليءَ جو حقيقي ڏيئو- شيخ جيئو آهي، گويا حيات جاودانيءَ جو خضرثاني
۽ بيمارن ڏکويلن لاءِ مسيح لاثاني هو.

(شيخ جيئو ولد شيخ نعمت الله) شيخ بهاولدين زڪريا (ملتانِي)
جي اولاد مان، ولايت جي تخت جو جاءِ نشين آهي. سندس نوراني چهرو تجلِ
پيو ڏيندو هو. قضا ۽ رضا تي راضي، ڏکڻ سکن ۾ خوش، تارڪ دنيا، دنيا
جي نيستي ۽ بي ثباتيءَ جو گويا جهنڊو کوڙيو ويٺو هوندو هو. تجريد، ترڪ
دنيا جي ملڪ جو بي تاج بادشاهه هو، ولايت جي بحر جو بي مثال موتي هو. ان
ڪري ڪانئس شاهه ۽ گدا هميشه دعائن جا طلبگار رهندا هئا. سندس پاڪ
مزار روح کي راحت بخشيندڙ فيض جو سرچشمو آهي. گويا سندس درگاهه
بهشت جون سڪون ٿي لاهي. سندس فيض قوهارا ڪيو پيو وهي ۽ اهو نظارو
ڏسڻ وٽان آهي، سندس ڪرامتن ۽ فيض جو باغ به سرسبز گلن ۽ ميون سان
پُرپور آهي. هر هڪ ماڻهو پنهنجي صدق صفائي ۽ ضرورت آهر ان فيض جي
باغ مان گلن جون جهوليون پري رهيو آهي.

سندس فيض جو هيءُ باغ سدا سرسبز ۽ شاداب رهي. خزان کان
محفوظ رهي. سندس چمن ۾ ڇهڪندڙ چيهه، بلبل ۽ ٻيا پرواز ڪندڙ پکي
لاٿيون لوندن رهن!

(پير محمد حسين) شاه مراد رح (شيرازي)

خجسته لقا و مبارک نهاد
گل گلشن مرتضي و بتول
محل فيوضات غيبي دلش
شنا ساي آسرار روحانيان
جليس در بارگاه وصال
ز خود نيست باحق هم هست بود
حريق شرار تجلاي عشق
خداوند کشف و کرامات بود
شده جانب وصل حق، راهبر
سوي مقصد دين رهش برکشود
ز مرات دل زنگ غفلت زدای
ز مرات دل زنگ غم منجلي است
صفاي درش مایه صد فتوح
فزائنده روشني در نظر
رسد در مزارش به ليل و نهار
در آغوش وصلت عروس مراد
گلي کام دل را بسر بر نهد
کلید کشاينده کارها ست
سحابي ز باران رحمت ببار
ز فيض عميمش رسان بهره

ملک سیرت آن پیر سید مراد
فر و زان چراغي ز آل رسول
سرا پرده قرب حق منزلش
سر حلقه جمع قدوسيان
انیس سرا پرده وجد و حال
ز خمخانه شوق سرمست بود
غریق فرو رفته دریای عشق
حقایق شناس مقالات بود
بسی طالبان را ز فیض نظر
بسی را بارشاد تلقین نمود
زهی آستانش مسرت فزاي
مزار شریفش که درمکلي است
فضاي سرایش فرح بخش روح
غبار مزارش چو کحل البصر
ز ارباب حاجت هزاران هزار
کشد هر کسي در خور اعتقاد
کسي کو پيای درش سر نهد
در آستانش که بس دلکشا ست
خدایا برین خاک پاک مزار
برین مستمندي دل آواره

ترجمو: پير مراد (محمد حسين شاه شيرازي) سیرت ۽ صورت ۾
نيڪ نام ۽ پلارو بزرگ آهي. آل رسول ﷺ جو روشن چشم و چراغ، حضرت
علي المرتضي رضي الله عنه ۽ بيبي فاطمه خاتون جنت بتول رضي الله عنها جي
گلشن جو گل آهي.

سندس منزل حق جو قرب آهي. سندس دل غيبي راز ۽ فيض کان رازدان آهي. پاڪبازن جي جماعت جو اڳواڻ ۽ روحاني اسرار جو واقف ڪار آهي، وجد ۽ حال جي رمزن غمزن سان روح رهاڻ ڪندڙ، بارگاهه الاهي جي وصال جو مجلسي آهي، شراب حقيقي جي شوق کان سرمست هو. پاڻ نفس ماري، حق جي عشق سان سرشار ٿي ويو. عشق جي درياءَ جو توبو ۽ عشق جي آڙاه جو شعلو آهي.

حقيقت شناس ڳالهين ۽ ڪشف ڪرامتن جو صاحب هو. گهڻن ئي حق جي طالبن واسطي فيض جي نظر سان وصال حقيقي جي راهه جو رهبر ۽ سونهن هو. گهڻن کي ارشاد ۽ تلقين سان راهه راست ٿي آندو ۽ دين جي واٽ واري منزل مقصود تي پهچايو. سندس درگاهه واه جو سڪون ۽ فرحت واري آهي، ۽ ڪٽيل دلين جي آئيني لاءِ صفائيءَ جو (صيل) رندو آهي.

شاهه مراد جي مزار شريف مڪلي ٽڪريءَ ۽ قبرستان ۾ آهي. مزار دل جي آئيني کي صاف ڪري، ڏکڻ ڏوجهرن جي ڪٽ دور ڪري ٿي. اتي جي فضا روح پرور آهي ۽ فتح ۽ ڪاميابي واسطي اڪسير آهي. جيئن اکين واري سرمي پائڻ سان اکين جي نظر تيز ٿئي ٿي. اهڙي ريت سندس مزار جي مٽي به (دل جي) اکين جي روشني وڌائي ٿي.

سندس مزار تي هزارين ماڻهو ڏينهن رات حاضر ٿين ٿا. هر هڪ پنهنجي پنهنجي قسمت، محبت ۽ عقيدت موجب بامراد بڻجي وڃي ٿو. جيڪو به محبت جي وڪ ڪٿي هتي اچي ٿو، اهو دل جو مقصد حاصل ڪري مرادون ماڻي ٿو.

سندس درگاهه جي دروازي جي چانئڻ دل کي وڻندڙ ۽ سهڻي آهي. ڄڻ ته مشڪلاتن کولڻ جي ڪنجي آهي. اي الله! هن مزار جي پاڪ مٽيءَ تي رحمت جو مينهن وساءِ ۽ هر هڪ مراد وند کي محبت ۽ طب پٽاندر ڀاڱو عطا ڪر! (شاهه مراد شيرازي ٺٽويءَ جي وفات: 893ھ / مطابق 1487ع ۾ ٿي.)

سيد علي (ثاني) شيراي^ح

(سيد علي ثاني پٽ سيد جلال پٽ سيد علي اول وڏو شيرازي)

برهان ممالڪ هدايت
بیدار دلي وليءَ مطلق
سر دفتر سيدان شيراز
فرخ ثمری ز نخل زهرا
داناى حقایق نهانى
بینای رموز هر دو عالم
آسرار جلال حق تعالی
هر مخزن گنج لایزالى
عیسی دم و یوسف ملاحت
میبود همیشه گوهر افشان
زو بهره صد کرام بودی
میداشت دلي چو بحر ذخار
در حاصل جمله بحر و کان بود
هرگز ننگنده چين در ابرو
باقیمت يك شب برابر
خوانهای نعم بران کشیدی
میداد صلاي میهمانی
خلان وفاز هر کناري
از شوق بخدمتش شتابان
وز بحر کف ید کریمش
برگشته ازان حریم صائب
کوشیده در انقضای حاجات
بگذشته ز هجرت محمد
بر بست بملک جاودانی
مانند بهشت مرغواری
در گنبد او چو ذره رقاص
رخشان ز صفا چو خرگه حور

آن والي کشور ولايت
صاحب دل عارف محقق
سيد علي آن بفضل ممتاز
گلدسته بستان طاهرا
کشاف دقائق معاني
مرآت جمال اسم اعظم
از آئينه دلش هویدا
هم مظهر صورت تجلي
دریا دل و قلزم سماحت
دست کرمش چو ابر نیسان
فیض کرمش که عام بودی
در راه خدا به بذل و ایشار
گرخود هم گنج شایگان بود
میداد همه بتازگی رو
بودش بنظر هزار جوهر
صد گونه سماء نزل چیدی
بنشسته به بزم میزبانی
اخوان صفا ز هر دیاری
هر روز برسم میهمانان
هر یک ز افاضه نعیمش
بر چیده جواهر مطالب
دائم پی ابتغای مرضات
هشتاد و یکی سنین نه صد
کو رخت ازین سرای فانی
آسوده بخوشرین مزاری
خورشید ز روی شوق اخلاص
خوش گنبد فیض بخش پر نور

از باغ طرب گلي شگفته
 کز شبنم فيض رخ پشته
 نزهتگه چشم اهل بينش
 پيرايء باغ آفرينش
 تا هست نفوس پاک در خاک
 هستند مسبحان افلاک
 بادا ز درود پاک بازارن
 معمور ز فيض خود نوازن

ترجمو: اهو ولايت جي ملڪ جو والي، هدايت جي ملڪن جو دليل، صاحب دل، عارف محقق، زنده دل ۽ ولي کامل هو. سيد علي، فضل ۽ کمالات ۾ ممتاز ۽ شيرازي سيدن جو سرواڻ هو. اط (۽ ياسين) جي باغ جو گلدستو آهي. خاتون جنت فاطمة الزهري جي کجين جو ثمر آهي، عميق ۽ مشڪل معنائن جو کولينڊڙ، حقيقي راز پروڙيندڙ آهي. اسم اعظم جي آئيني جو اولڙو، ٻنهي جهانن جي رمزن جو ڄاڻو آهي. سندس دل جي آئيني مان الاهي اسرار پيا جرڪن، سندس صورت تجلا ڏيندڙ ۽ قدرتي خزاني جي کاڻ آهي.

درياء دل سخاوت جو سمند هو، حسن ۽ جمال ۾ حضرت يوسف عليه السلام وانگر ۽ دعا شفا ۾ حضرت عيسيٰ عليه السلام جهڙو روحاني حاذق هو.

سندس سخاوت جو هٿ وسندڙ ڪڪر وانگر موتي ورهائيندڙ هو. سندس فيض ۽ سخاوت عام آهي. ان مان هر هڪ پنهنجو پنهنجو پاڻو ٽي ورتو. الله تعاليٰ جي راه ۾ سخاوت ۽ ايتار ائين ڪندو هو، ڄڻ ته سندس دل چوليون هڻندڙ درياءُ آهي، جيڪر وٽس بادشاهن جا سڀ خزانا ۽ دنيا جون سموريون ڪاڻيون هجن ها، ته به خوشيءَ سان ڪلندي خدا جي واٽ ۾ لٽائي ڇڏي ها ۽ پيشانيءَ ۾ خالي گهنڊ به نه وجهي ها! هزارين هيرن جواهرن جي قيمت سندس نظر ۾ پتل کان به گهڻي گهٽ هئي.

مهمان نوازيءَ ۾ به پنهنجو مٿ پاڻ هو. مهمانن کي ڪارائي خوش پيو ٿيندو هو. هر مهمان سندس ڪشادي دسترخوان تان پنهنجو نصيب کائيندو هو. هميشه

الله تعاليٰ جي راضي ۽ حاجتمندن جي مشڪلاتن دور ڪرڻ ۾ پيو وقت گذاريندو هو (سيد علي ثاني شيرازي) هن فاني جهان مان موڪلائي. سن

981 هجري 1573ع ۾ هميشه واري دنيا ڏي هليو ويو.

سندس مزار پراڻوار بهشت وانگر گل و گلزار جو نمونو آهي. سندس مقبرو به فيض بخشيندڙ نظاري وارو آهي. سندس قبو ۽ مزار ڏسي، اهل دل محبت وارن جون دليون ٽپن، ته هن خاک پاک ۾ الله وارو آرامي آهي. مٿس الله تعاليٰ جون رحمتون هجن ۽ ايندڙ ويندڙ زيارتين لاءِ فيض جون بارشون وسنديون رهن!

سيد نظام پٽ سيد ناصر پير نظام^ح

سيد نظام پٽ سيد ناصر بکري قدس سره هيءُ بزرگ نبوي خاندان مان ڀلارو سيد ٿي گذريو آهي. صدق و صفا جو صاحب. بزرگي ۽ ڀلائيءَ جي رتبي تي پهتل سيد نظام پٽ سيد ناصر بکري. حال ۽ حال جو صاحب، واصل بالله ۽ کامل ولي هو. جيئن اڪثر اولياءَ راڳ ويراڳ ۾ سرور حاصل ڪري منزل حقيقي تي پهچڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. تيئن هيءُ ڀلارو به راڳ ويراڳ ۾ سرور حاصل ڪندو. وجد ۽ حال ۾ اچي ويندو هو.

سندس وصال بابت روايت آهي ته جيئن الله تعاليٰ جو حڪم آهي:

(ارْجِعِي اِلَيَّ رَبِّكَ رَاضِيَةً مَرْضِيَةً)⁽¹⁾

ترجمو: تون پنهنجي پالڻهار ڏي موٽي هل (تو ان کان راضي ٿيل آهين اهو توکان) راضي ٿيل آهي.

سو ان امر ربي موجب جڏهن سندس خاڪي پڇري مان روح پرواز ڪري ويو. غسل ۽ ڪفن ڏيڻ کان پوءِ چيائون ته سندس جنازي کي ڪئون. گهڻي ڪوشش ڪيائون. پر سندس جنازو زمين تان نه کڻي سگهيا. ان ڪري سڀ کانڏي حيران پريشان ٿي پيا، ته هن ڳالهه ۾ ڪهڙو راز ۽ حڪمت آهي؟ ائين ڪندي سندس پٽ نالي رڪن الدين کي پنهنجي پيءُ جي وصيت ياد آئي ۽ چوڻ لڳو: حضرت والد صاحب پنهنجي حياتي وارن ڏينهن ۾ فرمايو هو ته: ”جڏهن آءٌ گذاري وڃان، ته بانسري واري کي چئجو، ته سر سوندره وڃائي، نه ته منهنجو جنازو هر گز نه کڻي سگهندو.“ سندس پٽ جي واتان هي عجيب وصيت واري ڳالهه ٻڌي، بانسري نواز کي گهرائي چيائون ته: ”سر سوندره وڃاءُ“

چون ٿا ته ته بانسري واري سر سوندره وڃائڻ شروع ڪيو. گهڙي کان پوءِ الله تعاليٰ جي قدرت سان سندس جنازو زمين کان مٿي کڻي ويو. جنازي کي ڪڍڻ لاءِ هٿ وڌائون، پر ان کي هٿ پڇي نه سگهيا ۽ جنازو مٿي هوا ۾ هلڻ لڳو. ڪانڌي ان جنازي جي هيٺان زمين تي هلندا ويا، هينئر جنهن زمين ۾ دفن ٿيل آهي، اتي سندس جنازو اچي لٿو. واللّٰه اعلم بالصواب

سيد نظام جون اهڙيون گهڻيون ڪرامتون آهن. هينئر سندس مزار ۽ مدفن روهڙي ۾ آهي.

⁽¹⁾ سڀارو 30، سورت الفجر، آيت 28.

شيخ نوح بکري^{رح}

ذکر شيخ نوح بکري قدس سره مرشدن جو مرشد شيخ نوح بکري عظيم مشائخن مان ناليوارو، روحاني توفيق ۽ تحقيق جو صاحب، وڏن اوليائن مان بزرگ ٿي گذريو آهي. هو الله تعاليٰ جو قبول پيل ٻانهو ۽ مولا جي محبت ۾ مستغرق متوالو هو. شيخ شهاب الدين سهروردي (ابو الحفص عمر بن محمد البکري، 539ھ-632) جو مريد هو. هو ”فرشته“ يعني پراڻي بکر ۾ رهندو هو. ذکر فکر، ورد وظائف ۽ عبادت ۾ مشغول، هميشه گوش نشيني ۾ گذاريندو هو.

روايت آهي، ته جڏهن غوث العالم شيخ بهاؤالدين زکريا (ملتان) بغداد شريف پهتو ۽ ڪامل مرشد شيخ شهاب الدين (سهروردي) جي زيارت جو شرف حاصل ڪيو ۽ ان جو مريد ٿي واپس وطن (ملتان) وڃڻ جي اجازت ۽ موڪل پئي ورتائين، تڏهن مرشد شيخ (شهاب الدين سهروردي) کيس فرمايو ته:

”اسان جي مريدن مان هڪ هدايت وارو مريد (شيخ نوح بکري) سنڌ جي فرشته (بکر) شهر ۾ آهي، انهيءَ وٽ ضرور وڃجان. ڇاڪاڻ ته هو هدايت وارو اڳيئي هو، رڳو مهميزي مام جي طلب هئي. مطلب ته هن ڏيو، وٽ ۽ تيل پنهنجو آندو. اسان رڳو سندس ڏيئي کي ٻاري روشن ڪيو.“

اتفاق سان شيخ (بهاؤالدين زکريا ملتان) جڏهن فرشته (بکر) شهر ۾ پهتو. ٻڌائين ته شيخ (نوح بکري) هن دنيا مان وفات ڪري ويو آهي. ان ڪري شيخ بهاؤالدين زکريا حسرت مان واپس ملتان موٽي ويو. هيئنر شيخ (نوح بکري) جو مدفن بکر جي قلعي ۾ آهي.

مخدوم حسام الدين ملتاني^٢

مخدوم حسام الدين ملتاني تقوي ۽ پرهيزگاريءَ جي ميدان جو شهنسوار، دين ۽ هدايت جي طريقي جو مهندار، الله تعاليٰ جي معرفت جو ماهر، دين ۽ يقين وارو بزرگ هو.

چون ٿا ته دين اسلام جي ظاهري عبادتن ۽ عمل تي عامل ۽ گهڻي ڪوشش ڪندو هو. پوري حياتيءَ شريعت جي پيروي کان هڪ وار جيترو به نه هڻيو. سندس مرید خادم به شريعت جا پوري ريت عامل ڪامل هوندا هئا.

ايتري قدر چون ٿا ته جڏهن پاڻ سفر تي هوندو هو ۽ جنهن ڳوٺ ۽ شهر کان گذرندو هو ۽ شهر جي ٻاهران هي پڇا ڪندو هو ته هن شهر ۾ ڪتاب ”شريعة الاسلام“ (از: ركن الاسلام امام زاده محمد بن ابوبڪر چوغئي) هوندو يا نه؟ جيڪڏهن کيس ٻڌائبو هو ته هيءُ ديني ڪتاب هتي آهي، پوءِ انهيءَ شهر ۾ وڃي ترسندو هو، نه ته انهيءَ شهر کان ٻريهارو هليو ويندو هو ۽ چونڌو هو:

”هن شهر جا ماڻهو شريعت اسلام کان بي خبر آهن، ان ڪري اهڙي شهر ۾ ڪيئن رهجي؟“

روايت آهي ته هڪ ڏينهن ملتان جي درگاه ۽ درسگاه ۾ استاد وٽ ديني علم پڙهڻ ۾ مشغول هو. اتفاق سان ان مدرسي جي استاد جي اولاد مان هڪ ڇوڪرو مدرسي ۾ اتي اچي نڪتو ۽ پنهنجي ڏاڏي جي ڪمري ۾ اچي ويٺو. ڇوڪري جي پير ۾ چانديءَ جو ڪڙو پاتل هو. جيئن ته مخدوم (حسام الدين) شريعت جو سخت پابند ۽ اهل دل ڪامل ولي هو. ان ڪري استاد جي ان پوٽي ۽ ڇوڪري جي پير ۾ چانديءَ جو زيور پائڻ کيس ڏکيو لڳو ۽ اهڙو ڏک پنهنجي استاد سان به ڪيو. استاد آهستي ڪري ڇوڪري جي پير مان زيور لاهي پنهنجي پير ۾ ڪري رکيو. ان ڪري ڇوڪرو ٻاراڻي عادت موجب روئڻ لڳو. تنهن تي ان عالم استاد گهريو ته ٻار کي ڇپ ڪرائڻ لاءِ ڪو بهانو ڪجي، ته جيئن ٻار خاموش ٿي وڃي. ائين ڪري پنهنجو هٿ مٿي ڪيو ۽ چيو

ته چانديء جو زيور ڪانء ڪٿي ويو ۽ ٻار ڇڏي ويو ۽ استاد عالم، شاگردن جي پڙهائيءَ ۾ مشغول ٿي ويو.

چون ٿا ته ان ڏينهن کان پوءِ مخدوم حسام الدين انهيءَ مدرسي ۾ علم پڙهڻ ڇڏي ڏنو ۽ استاد وٽ نه آيو. مخدوم کان استاد وٽ نه اچڻ جو سبب پڇيائون. فرمايائين ته: ”استاد جو ٻار کي ريجھائڻ لاءِ ايئن چوڻ ته چانديءَ جو زيور ڪانء ڪٿي ويو، ڪٿي ٻار کي پرڇاڻڻ لاءِ هو، پر اهو لفظ (ڪوڙ ڳالهائڻ) چوڻ شريعت جي خلاف هو. ان ڪري هيئن دل نه ٿي گھري، ته اهڙي استاد وٽ رهي ان کان علم پڙهان!“

روايت آهي ته هڪ ڏينهن سياري جي مند ۾ سخت سيءُ پئي پيو. عورتون ۽ مرد سيءُ لاهڻ لاءِ باهه ڳولڻ لڳا. مخدوم جنهن شهر ۾ هو، اتي اوجھو ڳوٺ کي اچي باهه لڳي، سڄي شهر مان باهه جا ’الا پٽڪڻ لڳا مخدوم سيءُ ۽ ٿڌ کان بچڻ بجاءِ سيءُ ۾ ٽڙڪندو، شهر کان ٻاهر تڪو تڪو ميل کن پري هليو ويو. جڏهن باهه وسائي وئي ۽ خير ٿيو ته مخدوم شهر ۾ موٽي آيو. مخدوم کان ان جو سبب پڇيائون ته فرمايائين: ”سياري ۾ انسان جا عضوا سيءُ کان بچڻ لاءِ باهه طلبيندا ۽ عضوا سيڪي سڪون وٺندا آهن، جيئن ته هن وقت باهه ماڻهن جا گھر ٿي ساڙيا، ڏس ته متان منهنجا عضوا هن باهه مان سيءُ کان بچڻ جو ڪو فائدو وٺن ۽ قيامت جي ڏينهن ان ملامت ۾ گرفتار نه ٿي پوان“

روايت آهي ته هڪ ڏينهن مخدوم سواري پاڙي تي ڪري ان تي چڙهيو، واٽ تي کڏون ڪوٺا ۽ اوجھڙ وارو رستو آيو پئي، ته سواريءَ تان لهي سواريءَ کي خالي ڪاهيو پنڌ پئي هليو، وري سنئين واٽ تي سوار ٿئي ٿيو. اوجھڙو ڏٺائين ته سندس چادر ۾ ڪجهه درهم پيسا پڌل آهن، ان ئي وقت سواريءَ تان ٽپ ڏئي لٿو ۽ غم ۽ پريشانيءَ ۾ ڏند ڪرڻ لڳو. ماڻهن ان ڪيفيت جو سبب پڇيو ته چوڻ لڳو: ”جانور جي ڏٺيءَ کي مون رڳو پنهنجي جان جو ڪرايو ٻولايو ۽ ڏٺو هو ۽ هنن درهمن پيسن جي وزن کڻڻ جو ڪرايو ته منهنجي ذمي رهجي ويو.“

چون ٿا ته جيستائين جانور جي مالڪ کي انهن درهمن جي وزن کڻڻ جي اجرت نه ڏنائين ته، تيسين اڳتي نه هليو.

بگذاشته ائثال تعلق بمراحل
 بگذاشته سبکسار رسيد ند بمنزل
 پاک آمده هم پاک برفتند بمنزل
 سالم زخطر رخت کشيدند بمنزل

مطلب ته (جن گرا بار اچلاهي حقيقي منزلن سان واسطو رکيو، اهي
 هلڪي بار واري شخص کان وڌي وڃي منزل تي رسيا، پاک آيا ۽ پاک ٿي
 منزل ڏي ويا، خطرن کان سلامت رهي، سامان منزل تائين پهچايائون.)
 هيئنر سندس مزار پيرانوار سندس ئي نالي حسام پور شهر ملتان جي
 آسپاس زيارتگاهه آهي.

مخدوم بلالؒ

ذڪر مخدوم بلال (باغباني) مخدوم بلال طريقت جو سالڪ، حقيقت جي درياءَ جو ناڪو، شريعت جي رمزن جو واقف، معرفت جي حقيقت جو ڄاڻو، وحدت جي سمنڊ جو ٽوپو، عشق ۽ حال وارو، عارف باللہ ۽ حق جي وصال جو صاحب ولي هو.

ذڪر فڪر، وجد ۽ حال جي جذبي ذوق شوق ۾ سندس وڏو رتبو آهي. ظاهري علم سان گڏ، دل جي صفائي ۽ باطني علم جو ماهر هو. سندس دل جي دنيا وحدت جي وصال سان شاد، فيض ۽ برڪت سان آباد هئي، روايت آهي، ته راتين جون راتيون پاڻي سان ڀريل ڪونار ۾ ويهي، الله تعاليٰ جي ذڪر ۾ اهڙو ته مشغول ٿي ويندو هو، جو ذڪر جي جوش ۾ ۽ حال جي جذبي ۽ غلبي کان پاڻي جانده وانگر چڪر هڻڻ لڳندو هو، سندس وجود ان ذڪر واري واديءَ ۾ گم ٿي ويندو هو. جوش واري ڦرندڙ پاڻيءَ کان سواءِ ڪجهه به ڏسڻ ۾ نه ايندو هو ۽ پاڻيءَ مان ذڪر جو آواز پيو ٻڌڻ ۾ ايندو هو. مخدوم صبح جو چوندو هو ته پاڻي درياءَ ۾ هاري اچو. هن عجيب حالت جي خبر حويلي جي پاڪن کان سواءِ ڪنهن کي خبر نه هوندي هئي.

روايت آهي ته مخدوم هڪ ڏينهن ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿيو وڃي رهيو هو. جيئن نياڳن مهاڻن جي عادت آهي، سو اوچتو هڪ مهاڻو گار گند بڪڻ لڳو. ان مهاڻي جون گاريون ٻڏي، مخدوم جي دل ڏڪاري ٿي. ٻيڙيائي ماڻهن (مسافرن) جي چوڻ سان به گارين کان بس نه ٿي ڪيائين ۽ پنهنجي مهاڻي ڪار جاري رکيائين.

مخدوم بلال پنهنجي ٽوپي لاهي فرمايو ته، ”هي ٽوپي مهاڻي جي مٿي تي رکو.“ مهاڻي جي مٿي تي مخدوم جي ٽوپي رکڻ سان مهاڻو قال الله ۽ قال رسول الله يعني الله ۽ رسول جي ڳالهين ۾ مشغول ٿي ويو. جيستائين ٽوپي مٿي تي هئس، تيسين چڱين ڳالهين کان سواءِ ڪجهه به نه ٿي ڳالهايو، جيسين ٻيڙي وڃي ڪناري لڳي ۽ پٽن تي پهتي. ٻيڙي تان لهڻ کان پوءِ مهاڻي جي مٿي تان ٽوپي لٽائون، ته، ساڳيو مهاڻو جهڙو هو، تهڙو بنجي گارين ۽ بڪ شڪ ۾ جنبي ويو.

قرآن مجيد ۾ ارشاد رباني آهي:

”ارْجِعِي اِلَيَّ رَاضِيَةً مُرْضِيَةً.“⁽¹⁾

ترجمو: تون پنهنجي پالڻهار ڏانهن موٽي هل، تون ان کان راضي ٿيل آهين، اهو توکان راضي ٿيل آهي. هن امر ربي موجب سندس ساه جو بلبل پکي هن دنيا مان سائينءَ جو سڏ سڻي، بهشت جي باغ ۾ اڏامي ويو ۽ وڃي جنت جا وڻ وسايائين. سندس وفات جي تاريخ آهي: 30 صفر 931ھ - 17 دسمبر 1524ع. سندس مزار باغبان ڳوٺ (ضلعي دادو) ۾ آهي.⁽²⁾

قاضي القضاة قاضي ڌڻو سيوهاڻي پٽ قاضي شريف الدين مشهور مخدوم راهو

هيءُ بزرگ شيخ محمود جي اولاد مان وڏن اوليائن منجهان آهي. صحيح راوين کان نقل ٿيل آهي، ته هيءُ وڏي علم وارو، دانشمند ۽ كشف جو صاحب هو. گهڻن اوليائن جي صحبت ۾ رهيو ۽ انهن اوليائن جي نظر فيض اثر مان علم ۽ فيض پرايو.

پهريان ڪو وقت پنهنجي پيءُ جي خدمت ۾ علم ۽ هنر سکيو. ان کان پوءِ مخدوم بلال باغباني جي خدمت ۾ رهي، علم تفسير ۽ حديث جي تحصيل ڪيائين. پيو گهڻو علم مخدوم محمود فخر پوٽي ۽ عبدالعزيز هروي کان پڻ پرايائين. قرآن شريف جا ارڙنهن تفسير منڍ کان وٺي آخر تائين مطالعي هيٺ آئي، انهن جون معنائون ۽ عجيب نڪتا ياد ڪيائين. منقول ۽ معقول علم ۾ مهارت حاصل ڪري، علم جفر ۽ ٻين عجيب علمن مان وڏو حصو هٿ ڪيو هئائين. سندس حافظو به اهڙو قوي هو، جو اڪثر ڪتاب ياد پڙهي ويندو هو. عربيءَ سان گڏ ترڪي ۽ هندي ٻولين جو به ماهر هو. چون ٿا ته ميرزا شاه حسن ارغون به هن کان علم پرايو هو. ان ڪري سندس تمام گهڻي عزت ڪندو هو. کيس استاد ۽ امام چونڊو هو. قاضي ڌڻو باغبان ڳوٺ ۾ دفن ٿيل آهي.⁽³⁾

⁽¹⁾ سڀيارو 30، سورت الفجر، آيت 28.

⁽²⁾ اصل قلبي نسخي ۾ سال وفات لکيل ڪونهي. ه نسخي ۾ سن 907 هجري لکيل آهي. جيڪو غلط سال آهي. تاريخ سنڌ ۾ مير معصوم بکري سندس وفات جو سال 929 هجري 1522ع لکيو آهي. متن ۾ هيءُ تاريخ ۽ سال ب نسخي تان ورتل آهي. (مترجم)

⁽³⁾ ه ۽ ح نسخي ۾ آهي ته قاضي سال 907 ه ۾ وفات ڪئي ۽ سيوستان ۾ مدفون آهي. تاريخ سنڌ جو مصنف مير معصوم بکري به وٽس سبق پڙهيو هو. هن مان ظاهر آهي ته قاضي ڌڻي جي وفات جو سال 970 هجري/1562ع آهي ۽ 907 ه ڪاتب جي سهو آهي. مير معصوم ان جو سال وفات نه لکيو آهي. (فارسي ايڊيٽر: سيد حسام الدين راشدي)

مخدوم اسحاق جا فرزند درويش احمد ۽ محمد

هي ٻئي پيٽر درويش احمد ۽ درويش محمد مخدوم اسحاق (پتي هالائي) جا فرزند آهن.

ٻئي پيٽر معرفت جي درياءَ جا موتي، محبت جي برج جا ستارا، ملڪوت ۽ لاهوت جي راز جا ڄاڻو، دين جا عارف، يقين جي رستي جا سالڪ، اصل باللہ، ڪامل اڪمل ۽ اهل دل اوليائن مان مشهور ٿي گذريا آهن. هاله ڪنڊيءَ جا رهاڪو هئا.

مخدوم محمد: مخدوم محمد ظاهري علم جي تحصيل ڪماليت جي درجي تي پهچائي، باطن جي صفائيءَ ۾ ڏاڍي ڪوشش ڪئي هئائين. فيض جو سرچشمو، ڪشف ۽ ولايت جو صاحب هو.

چون ٿا، ته اڪثر وقت خلوت ۽ مراقبي جي حالت ۾ عالم ملڪوت جو سير ڪندو هو ۽ هو ولايت جي مٿاهين منزل کي به تصوف جي ادنيٰ منزل سمجهندو هو. اڪثر الله تعاليٰ جي مخلوق جي مشڪل حل ڪرائڻ ۽ انهن جي اهم معاملات ۾ آساني پيدا ڪرڻ لاءِ حاڪمن وٽ وڃي، انهن ماڻهن جون حاجتون پوريون ڪرائيندو هو.

مخدوم احمد: مخدوم احمد هميشه گوشه گمناميءَ ۾ گذاريندو هو. پروردگار جي ذڪر ۾ مشغول رهندو هو ۽ قبوليت جي درجي تي پهتل هو، حال ۽ ڪشف جو صاحب هو. ڪڏهن ڪڏهن ذڪر ۽ سماع جي مجلس ۾ ويندو هو، ته مٿس وجد ۽ حال طاري ٿي ويندو هو.

روايت آهي ته هڪ زميندار سندس مريد هو. اتفاق سان ان جو پٽ مومتار بيماري ۾ وڃي ويو. ڪنهن به دوا درمل اثر نه ٿي ڪيو. تنهن تي اهو زميندار مخدوم احمد جي خدمت ۾ آيو ۽ پنهنجو ڏڪارو حال کيس ٻڌايو ۽ نهايت نيزاريءَ ۽ بيقراييءَ سان عرض ڪيو ته: "دعا سان منهنجي ويران ۽ اونداهي گهر کي روشن ڪريو."

مخدوم احمد پاڻ ۽ ٻين الله وارن کي ساڻ ڪري، وٽس دعا ڪرڻ لاءِ آيو، سماع ۽ وجد ۾ مشغول ٿي ويا. ميزبان هنن جي دعوت لاءِ ڳئون ڪهي، مانيءَ جي بندوبست ڪرڻ ۾ لڳي ويو. جڏهن کاڌو تيار ٿيو، ته قضا سان سندس بيمار پٽ به

ڪڍي اڪيون ٻوٽيون، پر چوڪري جي ماءُ ۽ پيءُ ڏک پي صبر ڪيو ۽ مهمانن جي تواضع خاطر مخدوم احمد ۽ الله وارن جي آڏو کاڌو کڻي آيا ۽ مخدوم کان ماني هلائڻ جي اجازت گهريائون. مخدوم فرمايو ته: ”هڪ ٽانءُ ۾ ٻه ٻه چڻا گڏجي ويهي ماني کائڻ.“ مخدوم اڪيلو رهجي ويو. پاڻ رڪن بهرا (؟) نالي خادم کي چيو ته: ”هن دعوت ڪندڙ زميندار ماڻهوءَ جي پٽ کي وٺي اچ، ته ٻه چڻا ٿيون ۽ مون سان گڏجي ماني کائي.“ جيئن ته قضا الاهي سان انهيءَ وقت چوڪرو فوت ٿي ويو هو، پر دعوت تيءَ مخدوم جي تشريف آوريءَ جو خيال رکي، اها ڳالهه ظاهر نه ڪئي هئي، دعوت تيءَ خادم کي چيو ته: ”سندس پٽ جي حالت بگڙي جوڳي آهي، اچي ڪونه سگهندو.“ مخدوم به فرمايو ته: ”انهيءَ کان سواءِ ماني ڪونه کائيندس.“

نيٺ اهو خادم ان فوت ٿيل چوڪري جي مٿان ويو ۽ ڏٺو ته الله تعاليٰ جي قدرت ۽ مخدوم احمد جي پيغام تي چوڪرو يڪدم جيئرو ٿي اٿي ويهي رهيو ۽ مخدوم جي خدمت ۾ حاضر ٿي، ساڻس گڏجي ماني کاڌائين. چوڪري وڌيڪ ٻڌايو: ”منهنجو روح قبض ڪري چوٿين آسمان تي ڪڍي ويا هئا، جتان مخدوم دل سان دعا گهري، هتي موٽائي آندو آهي.“

نقل آهي، ته مخدوم کي زمين جو ٽڪرو مريدن مان نذر ٿي مليو. اچ تائين ”مصلًا“ نالي سان اهو زمين جو ٽڪرو مشهور آهي، اتفاق سان هڪ زميندار ”منب“ نالي جي زمين به ان سان لڳ هئي. اهو بد بخت، مخدوم جي زمين کي ٿورو ٿورو سيريندو، پنهنجي پاسي ڪندو ٿي ويو. نيٺ اها ماجرآ مخدوم کي ٻڌايائون. مخدوم ان زميندار کي پاڙيسري جي زمين ڦٽائڻ کان تنبيهه ڪئي، پر هن کي ڪوبه اثر نه ٿيو. خدا جي قدرت! ان کي پنيءَ ۾ ڳڙ نڪتو ۽ سور کان دانھون ڪري مري ويو. مخدوم جي اها ڪرامت اڃا تائين هلي اچي، جو سندس ان زمين جي آبادي جي سنڀال لاءِ وڏو نانگ چوڪي ڏيندو آهي، ڪنهن کي طاقت ڪانهي، جو ان پنيءَ مان گاه جو سلو چوري ڪري.

نقل آهي، ته هڪ باشرع عالم سڳورو پري کان مخدوم جي ولايت ۽ ڪرامت ٻڌي زيارت ڪرڻ آيو هو، جڏهن هاله ڪنڊيءَ پهتو ۽ اتي جي ماڻهن کان ٻڌائين ته مخدوم سماع جي طرف گهڻو مائل آهي ۽ پنهنجو وقت وجد ۽ حال ۾ ٿو گذاري. اها ڳالهه ٻڌي، ان باشرع عالم جو مخدوم جي زيارت تان روح ڪڇي ويو.

اتفاق سان هڪ ڏينهن واٽ ويندي اهو باشرع عالم مخدوم کي منهن پئجي ويو، مخدوم ان باشرع عالم سان تمام خلوص ۽ محبت سان

مليو. کانئس حال احوال ورتو ۽ آخر ۾ خنده پيشانيءَ سان عالم سڳوري کي چيو: ”تو جيڪي منهنجي سماع، وجد ۽ حال بابت ٻڌو آهي، اهو سماع ناهي، جيڪو شريعت ۾ منع آهي، پر هيءُ حلقو ماتم ڪده ۽ تعزيت جو حلقو آهي، ڪنهن ڏينهن اچي ڏسي وڃ.“

اهڙي طرح اهو عالم سڳورو هڪ ڏينهن مخدوم جي سماع، وجد ۽ حال واري حلقي ۾ حاضر ٿيو، ته سندس طبيعت تي دلپذير سماع جي ڪري، اهڙي عجيب وجد جي حالت طاري ٿي وئي، جو آهوزاري ڪرڻ، نچڻ ۽ نعرا هڻڻ لڳو. انهيءَ وجد ۽ مستيءَ ۾ سندس نماز جو وقت قضا ٿي ويو. جڏهن سماع جو حلقو ۽ دلي جذبو پورو ٿيو ۽ کانئس ماڻهن پڇيو: ”پهريان ته سماع، وجد ۽ حال جي حلقي کان انڪار ٿي ڪيو. هينئر جنهن وقت ان ۾ شريڪ ٿئين، ته نماز جو ڌيان به نه رهيو؟“

ان تي جواب ۾ باشرع عالم چوڻ لڳو: ”اصل ۾ عجيب مستي ۽ ڪيفيت طاري ٿي وئي، جو مون تي عالم بالا جون راهون کُلي پيون ۽ مون ڏٺو ته مخدوم جي پيشاني عرش کي چُهِي رهي آهي. هن مشاهدي ۽ حال کان پوءِ منهنجو هوش نه رهيو.“

چون ٿا، ته ان ڏينهن کان پوءِ اهو عالم سڳورو اهل ڪشف ۽ حال جو صاحب ٿي ويو.

روايت آهي، ته مخدوم جي استاد عبدالرشيد، مخدوم کي فرمايو ته: ”پورن ٻارهن مهينن کان پوءِ هڪ اهل درد مجذوب شخص توکي ملندو. ان جي ڏسڻ سان توتي خوف طاري ٿيندو، پر انشاءِ الله تعاليٰ عاقبت خير سان ٿيندي.“

چون ٿا، ته هڪ سال کان پوءِ هڪ مجذوب شخص وٽس آيو ۽ کيس چوڻ لڳو ته مون لاءِ پنج مانئون ڪڍي اچ. مخدوم پنهنجي خادم کي چيو ته مجذوب لاءِ مانين جو بندوبست ڪر. ان ڪري خادم پنج مانئون ڪڍي آيو. مجذوب مانين کائڻ کان پوءِ تنبيهه ۽ اعتراض طور چيو ته: ”مخدوم! مون ماني آڻڻ لاءِ توکي چيو هو، پر تو ظاهرِي طور اسان جي انهيءَ ڪم کان شرم ڪيو ۽ ڪراهِت ڪئي ۽ تون پاڻ ويهي رهين ۽ ٻئي کي حڪم ڪئي، ته مانئون ڪڍي اچ. ان ڪري هتان جتي پڇشو اٿئي، ته پڇي وڃ، نه ته تنهنجي لاءِ جڳائي نه ٿيندي.“ مجذوب جي هيءَ ڳالهه ٻڌي مخدوم جي دل دهلجي وئي ۽ خوف طاري

ٿي ويو. هو اٿي عبادت واري جاء ۾ آيو، ته اتي به کيس هر طرف کان مجذوب شينهن تي سوار نظر پئي آيو. جنهن تي مٿس ويتر دهشت وڌي وئي، پوءِ نوبت اتي وڃي پهتي، جو تنهائيءَ، ۽ ماڻهن ۾ گهر توڙي ٻاهر مطلب ته هر هنڌ کيس مجذوب جي شڪل نظر ٿي آئي ۽ هڪ گهڙي لاءِ به شڪل غائب نه پئي ٿي. جنهن ڪري ويتر غمگين ٿي پيو. مخدوم کان ورد وظيفا ذڪر اذڪار وسري ويا ۽ ڪجهه ڏينهن ايئن گذري ويا ته هڪ ڏينهن سندس پيائڻيو درويش زڪريا جيڪو ڪامل ولي هو صبح جو سوير وٽس آيو ۽ کيس چوڻ لڳو ته: ”رات مون خواب ۾ رسول الله صلي الله عليه سلم جن کي ڏٺو آهي.“

پاڻ ان مجذوب کي فرمائي رهيا آهن ته: ”مخدوم اسان جي شريعت جو ادب ۽ احترام رکي ٿو، تو وري ان سان دشمني لائي ڏني آهي، هينئر وڃ ان سان صلح صفائي ڪر.“ ان کان پوءِ پاڻ ۾ صلح صفائي ڪيائون.

روايت آهي، ته هڪ چاڪي مخدوم جو سڄو پڇو مريد ۽ جماعت جو خدمتگار هو. اتفاق سان ان جو گهاٽي وارو اڻ سخت بيمار ٿيو ۽ ڪم کان لاچار ٿي پيو. تنهن تي چاڪيءَ اچي مخدوم کي منٿ ڪئي ۽ عرض ڪري گهر دعوت ڏئي وٺي آيو. مخدوم دستر خوان تي ويٺي ماني کاڌي، ته اڻ جو ساهه به ان وقت وڃي ڏئي تعاليٰ کي پرتو. مخدوم جي نظر به اڻ تي پئي، ته اڻ مري ويو آهي، مخدوم اڻ جي ويجهو وڃي، اڻ جي ڪن ۾ ڪجهه چيو. خدا جي قدرت! مخدوم جي ڪرامت سان اهو اڻ ان ئي وقت جيئرو ٿي پيو. هيءَ روايت، وٽائن، ماڻهن ۾، سچ وانگر روشن ۽ مشهور آهي.

روايت آهي، ته عبدالله نالي هاله ڪنڊيءَ جو ويٺل سندس سڄو معتقد ۽ ڪامل مريد هو. ان پنهنجي پٽ جي شاديءَ لاءِ دٻان جي ڳوٺ مان نفيل وڃائيندڙ فقير کان سندس نياڻيءَ جو رشتو ڪيو. ”دٻان“ جو ڳوٺ درويش ”راجا سيه دل“ جو ڳوٺ هو. نفيل وڃائيندڙ جي ماڻهن مان ڪنهن درويش راجا سيه کي وڃي منٿ ڪئي، ته اها نياڻي منهنجي پٽ کي وٺرائي ڏيو. ان ماڻهو درويش جي ادب ۽ ڊپ وڃان ڪئي هائوڪار ڪئي ۽ اڳيون رشتو توڙي ڇڏيو. جڏهن اها خبر (هاله ڪنڊي واري عبدالله) کي پئي، ته اهو ايئن پٽ جي رشتي تڻ ڪري سخت پريشان ٿيو ۽ مخدوم احمد کي آهه و زاري ۽ انڪساري ڪري چيو ته، هلي اها منهنجي ماڻي برقرار ڪرايو.

مخدوم پنهنجي مريد (عبدالله سان گڏ) هاله ڪنڊيءَ مان هلي، درويش ”راجا سيه دل“ جي ”دلان“ ڳوٺ ۾ آيو. ته ان ماڻهو اها خبر وڃي درويش کي ٻڌائي. درويش اچي، مخدوم سان مليو، پر چيو ته: ”لوح محفوظ ۾ ائين لکيل آهي، هاڻي ڪجهه ڪونه ٿيندو،“ مخدوم احمد کي جوش اچي ويو ۽ اتي هٿ جون ٻه آڱريون مٿي ڪيون ۽ درويش کي چيو ته: ”هاڻي لوح محفوظ ۾ نظر ڪري ڏس.“ ”راجا درويش ڏٺو ته، سندس ڳوٺ دلان واري ماڻهوءَ جي پٽ جو نالو ميتجي ويو ۽ هاله ڪنڊي واري عبدالله جي پٽ جو نالو لکيو پيو آهي.

تنهن تي درويش راجا سيه دل چيو ته: ”مخدوم جي خادم (عبدالله) جي پٽ سان جلدي شادي ڪرايو، ته خير ٿئي، متان معاملو وڌي نه وڃي!“

روايت آهي ته دشت ۽ تل جو رهاڪو درويش هارون مگريو هڪ ڏينهن مخدوم جي ملاقات ڪرڻ لاءِ هاله ڪنڊي آيو. (شايد رمضان المبارڪ جو مهينو هو) ان ڪري روزي کولڻ مهل مخدوم احمد، درويش هارون مگريي کان پڇيو ته: ”ڇا ڪائيندؤ، ته اهو ڪاڏو آڻجي.“ ”درويش هارون مگريو“ (شايد محذوب الحال) ۽ موسم کان واقف نه هو. ان وقت سخت سيارو هو ۽ درويش تازو پلو طلبيو، حالانڪه سياري ۾ درياءَ ۾ پلو نه ايندو آهي.

جيئن ته درويش جو شوق تازي پلي ڪاڻڻ تي هو، سو مخدوم، الله تعاليٰ جي درٻار ۾ گريه زاري ۽ دعا لاءِ طلبگار ٿيو، اڪ ڇنڀ ۾ مخلوق جي خالق ”ڪن فيڪون“ جي حڪم سان تازو پلو پيدا ڪيو ۽ مخدوم جي حجري وٽ ظاهر ٿيو. مخدوم خادم کي چيو ته: ”درويش ۽ الله جي دروازي جي فقيرن جي خواهش تي تازو پلو ظاهر ٿيو آهي، ان پلي کي چڱيءَ طرح تري ٺاهي درويش کي ڏيو.“

خادم حڪم جي بجا آوري ڪري، پلو تيار ڪري درويش وٽ ڪڍي آيو ۽ درويش پلو کائي رڃ ڪيو ۽ الله تعاليٰ جو شڪرانو بجا آندو.

روايت آهي ته مخدوم محمد نالي مخدوم احمد جو پيءُ هو. ڪنهن ڪم سانگي ننگر نٿي ويو. ان وقت ڄام ننڍي (نظام الدين سمو وفات 914ھ / 1507ع) جي حڪومت هئي. مخدوم محمد جي اچڻ جو ٻڌي ڄام ننڍي کيس چيو ته ”تنهنجي پيءُ مخدوم احمد جي ڏاڍي تعريف ٻڌي اٿم ان جي زيارت جو به گهڻو شوق اٿم. تنهن ڪري جيسين اهو نه ايندو، تيسين تون هتي مون وٽ رهي پئغو“ ان تي مخدوم محمد چيو: ”اي ڄام! مخدوم احمد کي نه مون سان غرض آهي ۽ نه وري تنهنجي پرواهه اٿس.“ ظاهري طور هيءُ گنتگو

هوا ذريعي مخدوم احمد کي (هالين) وڃي پهتي ۽ مخدوم احمد بنا دير (ڪرامت طور) انهي دم اچي ڄام جي مجلس ۾ وارد ٿيو. ڄام سندس زيارت ڪري ڏاڍي محبت ۽ عقيدت مندانہ خدمت ڪئي ۽ دعا لاءِ عرض ڪيو، ان تي مخدوم احمد رڳو چيو ”ان شاء الله تعاليٰ“ (جيڪڏهن الله تعاليٰ گهريو). اهو ٻڌي ڄام چيو ته: ”هيسٽائين گهڻن ماڻهن کي دعا لاءِ چيو اٿم، انهن دعا جي مقبوليت لاءِ ڳالهائون ته گهڻيون ڪيون، پر مخدوم احمد انشاء الله تعاليٰ کان سواءِ هڪ لفظ به زبان تي نه آندو آهي، ان ڪري يقين آهي ته مقصد ۽ ڪم پورا ٿيندا.“ مخدوم احمد، ڄام ننڍي کان موڪلائي پنهنجي پيءُ مخدوم محمد کي چيو: ”اڄ ته جيئن آيو آهيان، تيئن زمين کي سوڙهو ڪري هلي، پنهنجي هالن واري مسجد ۾ ٽپهري نماز جماعت سان پڙهون.“

مخدوم محمد ورائيو ته: ”توهان مرضي جا مالڪ آهيو. باقي آءُ ته پنڌ ۽ محنت جي تڪليف جو ثواب هٿان ڪونه ڇڏيندس.“

مخدوم احمد انهيءَ ڏينهن وڃڻن نماز جماعت سان هاله ڪنڊيءَ مسجد ۾ وڃي پڙهي ۽ مخدوم محمد به اها ٽپهري نماز پنهنجي مسجد ۾ ادا ڪئي.

روايت آهي ته مخدوم احمد آخري عمر واري وقت ۾ نيرون ڪوٽ آيو، جتي سماع جي مجلس دوران ذڪر ۽ وجد ۾ مشغول رهيو. اتفاق سان انهيءَ موقعي تي ذاڪر اهڙي ته سوز و گداز ۽ مٺي آواز سان سنڌي بيت ڳايو، جو ان جي ٻڌڻ سان مٿس اهڙو اثر ۽ حالت ٿي، جو روح هن جي خاڪي پيچري مان پرواز ڪري هليو ويو⁽¹⁾. مخدوم احمد جو جنازو هاله ڪنڊيءَ ڪشي آڻي دفن ڪيائون. سندس وفات جو سال 934ھ - 1527 آهي.

اهو زمانو مرزا شاه حسن ارغون جي دور حڪومت جو هو. سندس جنازو ڪشي ايندڙ ڪانڌين جو چوڻ آهي ته، جنهن وقت سندس جنازو ڪشي پئي آيا، ته هن جي جنازي مان جهري ذڪر جو آواز پسي آيو، جڏهن جنازو هيٺ رکيائون ٿي، ته ذڪر بند ٿي پئي ويو، الله تعاليٰ سندس قبر نور سان روشن ڪري!

⁽¹⁾ چون ٿا ته ذاڪر هيءُ سنڌي بيت سوز سان پڙهيو، جنهن جي ٻڌڻ سان مخدوم احمد پساه پرين، جي حوالي ڪيو.

پڪي اعتبار وارن کان ايئن ٻڌل آهي، اهو بيت هيءُ هو:

سڏسجائي پرين، جو، وانگي جي نه ورن،

ڪوڙي دعويٰ دوست جي، ڪهاڙي کي ڪن.

بحوال ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“ زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، 1980ع، ڇاپو ٻيو، صفحو 202 (مترجم).

مرشدن جو مرشد شيخ هوتي لاکو

شيخ هوتي لاکو وڏن مشائخن جو مهندار. وقت جي ولين جي قافلي جو سالار. روحاني محفل جو مور. اسرار رباني جو راز دان. مقدس باغ جو پکي. موليٰ جي عارفن مان عارف. صدق و صفا جي مسلڪ جو سالڪ ۽ قال و حال جي صاحبن مان هڪ هو. عبادت ڪندي رات جو اکين مان نير پيا وهندا هئس ۽ ڏينهن جو وري ذکر فڪر ۾ مشغول رهندو هو.

چون ٿا اڪثر مٿي کان پيرن تائين شرعي لباس پهريندو هو. تير ڪمان هٿ ۾ ڪڻندو هو ۽ خانقاهن ۾ وجد ۽ سماع جي جذبي قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو.

روايت آهي، ته هڪ ڏينهن هيءُ ڪامل ولي پنهنجي چاچي سان گڏ ملتان شريف ڏانهن مرشد جي زيارت لاءِ سفر تي سنڀريو. کيس معلوم ٿيو، ته وات تي هڪ تمام وڏو نانگ ٿورهي. جيڪو به مسافر ان نانگ جي ور ٿو چڙهي، ته ان کي ناس ڪري ٿو ڇڏي. سندس چاچي اها ڳالهه سڀني کي ٻڌائيندي چيو ته: ”اهڙي مصيبت کان ٿارو ڪرڻ چڱو آهي.“

ائين ڪندي پاڻيءَ جي حوض تي پهتا، ته شيخ (هوتي لاکي) پنهنجي چاچي کي چيو: ”اوهان پاڻيءَ سان وضو ڪريو ۽ وهنجو. آءٌ جيسين انهيءَ آفت کي ڏسان.“ اوچتو هن ڏٺو ته نانگ تمام ٿلهو ۽ ڊگهو ٿڌ ڪڍي، ڪر ڪنيو بيٺو هو. ڪامل ولي ان خطرناڪ نانگ تي ڪرامت ۽ ولايت جي نظر وڌي، ته خدا جي قدرت سان نانگ اتي ئي ڏيري ٿي ڪري پيو.

سندس چاچو ان جي پٺيان جاچ لاءِ ويو ۽ نانگ تي نظر پيس، ته دهلجي ويو. تنهن تي شيخ هوتي لاکي چاچي کي چيو ته، ڊپ ڊاءُ نه ڪر. نانگ جو ڪم پورو ٿي ويو آهي، وڃ پٺن کي اها ماجرا ٻڌاءِ. سندس چاچي ڏٺو ته واقعي نانگ مري چڪو هو.

روايت آهي، ته هڪ ڏينهن شيخ هوتي پنهنجي مريدن سان گڏ جهنگ ۾ ويٺي ذکر اذڪار جي مجلس ڪئي، ته اوچتو پري کان هڪ ماڻهو ڌوڙري جو ٿانءُ کڻي اچي لاڳهائو ٿيو. شيخ هوتيءَ جي نظر ان ماڻهوءَ تي پئي، ته کيس پاڻ

وت سڏيائين. اهو ڏوئري وارو ماڻهو، شيخ وٽ آيو ۽ ڏوئرو اچي سندس سامهون رکيو. شيخ جي اشاري تي مريدن ان ماڻهو کان پڇيو ته: ”ڏوئرو گهڻي ۾ وڪڻين؟“ اهو شخص وليءَ جي فيض ۽ سخا کي سمجهي ويو ۽ چوڻ لڳو: ”سٺ ڊيگيون کپن“ فقير چيو ته: ”ڏوئري جو ملهه تمام گهڻو ڳرو آهي، ڪجهه گهٽ ڪر.“ مگر ان شخص چيو ته: ”کوڏي به گهٽ ڪونه ڪندس.“

ان کان پوءِ شيخ هڻي مريدن کي فرمايو: ”ڏوئرو وٺي ورهائي ڪاڻو، الله تعاليٰ مالڪ الملڪ زمين آسمان جي خزانن جو ڌڻي آهي. هو پنهنجن دوستن کي سڀ ڪجهه عطا ڪندو آهي.“ پوءِ شيخ هڻي ان ماڻهوءَ کي سڏي ڀر ۾ ويهاري چيو: ”فلاڻي هنڌ وڃي زمين ڪوٽ، اتان خزانو ڀريندو، مگر ان مان سٺ ڳڻن جي ملهه جيترا پيسا کڻ، باقي پوري ڇڏ. وڌيڪ ڪنڊين ته نقصان رسندي.“ ان ماڻهوءَ حڪم جي تعميل ڪئي. ڏٺائين ته برابر چانديءَ جي درهمن جو ڪوهه ڀريو پيو آهي، ان شخص پنهنجو حصو کنيو ۽ وڌيڪ درهمن کي پوري ڇڏيو.

روايت آهي، ته ابتدا ۾ جڏهن اڃا سندس شان جو سچ پردي جي ڪڪر ۾ ڍڪيل هو. قلندراڻي نموني جهر جهنگ ۾ پيو هلندو هو، ته هڪ ڏينهن ڪنهن شهر ۾ اچي رهيو ۽ انهيءَ شهر جي رئيس جو پٽ ڪيتري وقت کان ڪنهن ڏورانهين هنڌ قيد ٿيل هو. رئيس پنهنجي جگرگوشي (پٽ) کي هر هنڌ ڳولڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، پر سندس دل جي مراد پوري نه ٿي، پٽ جي فراق ۾ رات ڏينهن پئي رنو ۽ اکين مان نير وهائيندو رهيو.

گهڻن ڏينهن گذرڻ بعد کيس خبر پئي ته، سندس پٽ فلاڻي ڪوٽ ۾ قيد آهي ۽ هڪ مهيني جي پنڌ تي پري آهي. کيس ايترو حوصلو نه پيو ٿئي، جو ايتري پنڌ تان پٽ کي ڇڏائي اچي. تنهن ڪري دعا جي مدد واسطي الله وارن جي هڪ جماعت جي دعوت ڪيائين، ته من هنن ڀلارن جي برڪت ۽ دعا سان فرزند جو چوٽڪارو ٿئي، شيخ هڻي به انهن ڀلارن وٽان اچي لنگهيو ۽ حقيقت حال پڇيائين. سڄي حقيقت ٻڌي، پنهنجي خادم کي چيو ته، هنن کان پنهنجي لاءِ ماني وٺي اچ. پر ان جماعت کيس حقارت جي نظر سان ڏٺو ۽ ماني نه ڏنائون. شيخ خوش ۾ اچي چيو:

”هيءُ ڪاڏو توهان کي تڏهن حلال ٿيندو، جڏهن دعوتِيءَ جي پٽ کي هڪدم هن ئي مهل آڻي حاضر ڪريو جيڪڏهن توهان کان ائين ٿي نه سگهي ته، مون ڏيواني تي ڇڏيو، آءٌ توهانن ڪريان.“

سيئي حيران ٿي ويا ۽ اهو ڪم شيخ جي حوالي ڪيائون. ان هڪدم چوڪري کي ٻانهن کان وٺي، ڪڍي مجلس ۾ حاضر ڪيو.

معلوم ٿيو ته، چوڪرو انهيءَ ملڪ ۾ تيل وٺڻ لاءِ بازار وڃي رهيو هو، پر شيخ، الله تعاليٰ جي قدرت سان، اتان کيس هتي پهچائي ڇڏيو. ماڻهو انهيءَ واقعي تي اچرج ۾ پئجي ويا. سڀ الله وارا جماعتي سندس خدمت ڪرڻ ۽ معافي گهرڻ لڳا. چون ٿا ته انهي وقت کان وٺي سندس مشهوريءَ جو غلغلو (هَل) ملڪ ۾ ٿيو.

روايت آهي، ته جڏهن رو- جو پڪيڙو سندس بدن کان جدا ٿيو، ته سندس جنازي نماز تي اڪابر علماءِ قرآن جا مفسر ۽ الله وارا شريڪ هئا.

هڪ صاحب حال، اهل دل بزرگ جو چوڻ آهي ته: آءٌ جنازي نماز ۾ پهرين صف ۾ هئس، ڏنم ته مون سان لڳ ساڄي پاسي شيخ هوڻي پنهنجي جنازي نماز ۾ بيٺو آهي، مون حيرت مان کانئس پڇيو ته، "تون پنهنجي جنازي ۾ بيٺو آهين؟" پاڻ فرمايائين: "هن تي عجب نه ڪر. اسان کي زندهه سمجهه، جو محبت جي تلوار سان شهيد ٿيل هميشه ابدي زندگي ماڻيندا آهن ۽ پوءِ پاڻ قرآن مجيد جي آيت تلاوت ڪيائين: (وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يَقْتُلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ^{۱۱۱}) "۽ جيڪي الله جي رستي ۾ ماري وڃن ٿا تن کي مئل نه چئو بلڪ (اهي) جيئرا آهن، پر اوهين نه ٿا سمجهو."

هينئر سندس پر نور گنبذ دشت جي ڪنڊ مورياڻي ڳوٺ ۾ آهي.

^{۱۱۱} پارو 2، سوت البقرة، آيت 154.

شيخ هوتي لاکي جي پتن احمد ۽ محمد جو احوال

احمد ۽ محمد ٻئي پائر مٿئين شيخ هوتيءَ جا پٽ، سنڌ جي وڏن اوليائن مان ٿي گذريا آهن.

1: شيخ محمد: هيءُ ڪامل ولي، عابد زاهد، اهل دل سالڪ ۽ قرآن مجيد جو حافظ هو. هميشه عبادت رياضت ۽ مجاهدي ۾ مشغول رهندو هو. رات ڏينهن ذڪر اوراد پڙهندي گذاريندو هو. هڪ گهڙي به عبادت کان خالي نه ويهندو هو.

2: شيخ احمد: قرب جي مقام ۽ حق جي وصال ۾ وڏي رتبي وارو هو. باطني شغل ۽ ڪمال قرب ڪري، ظاهري عبادتن سان گهٽ واسطو رکندو هو. ولي ڪامل، اهل دل حال جو صاحب ۽ مستجاب الدعوات هو. سندس دعا جو تير ڪڏهن به نه گئو، پر قبوليت جي نشاني تي پورو لڳندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ذڪر ۽ سماع جي حلقي ۾ اچي ويهندو هو، ته مٿس وجد ۽ حال جي ڪيفيت طاري ٿي ويندي هئي.

گهڻو ڪري ٻئي پائر — سج ۽ چنڊ وانگر روشن — گڏ ويهندا هئا. حاجتمندن جي ٽولن جا ٽولا وٺن زيارت لاءِ ايندا هئا ۽ پنهنجا مقصد دعا جي وسيلي حاصل ڪندا هئا.

روايت آهي، ته بزرگ احمد جي زماني ۾ مينهن ڪونه وٺو، ملڪ ۾ ڏڪار جهڙي صورتحال پيدا ٿي پئي، وڻ ٽڻ پڪي پڪڻ ۽ جيت جٽيا پاڻي ڦڙي لاءِ واجهائڻ لڳا. زمين سُڪي ٺوٺ ٿي ويئي ۽ انهيءَ مان سائو سلو ۽ گاهه پنو به ڪونه ٿي ڦٽو. ماڻهن جو رزق ۽ روزگار تنگ ٿي پيو. هر طرف ڏڪار جي رڙو رڙ ٻڌڻ ۾ پئي آهي:

نه در باغ سبز، نه در ڪوه شخ،

ملخ بوستان خورد و مردم ملخ

(باغن بستانن ۾ ڪا ساوڪ نه رهي، نه وري جبلن وٽن ۾ ڪا سائي تاري ڏسڻ ۾ آئي. مڪڙن باغ ڪاڻي ڇٽ ڪري ڇڏيا ۽ ماڻهن وري بک کان مڪڙ پئي کاڌا.)

اهڙي ڏکي صورتحال ۾ ماڻهو صدق ۽ يقين جي صاحب ۽ زماني جي اڳواڻ (بزرگ احمد) ڏي دعا لاءِ رجوع ٿيا. ان وقت الله وارن جي جماعت ذڪر ۽ سماع

جي مجلس ۾ مست هئي. بزرگ احمد به ان روحاني محفل ۾ ذکر ۾ مستغرق ۽ مشغول هو. اتفاق سان هڪ ٻيو مشهور الله وارو درويش رڪن الدين پٽ ڏٺو به ان مجلس ۾ اوجھتو شينهن وانگر اچي نڪتو. ماڻهو شينهن ولي کي ڏسي، سندس رعب تاب پسي، ڀورن وانگر هيڏانهن هوڏانهن ٽڙي پڪڙي ويا.

جيئن ته بزرگ احمد ذکر فڪر ۾ مستغرق هو، ان ڪري کيس انهيءَ ڳالهه جو پرو ڪونه پيو. جنهن مهل مٿس اها استغراقي ڪيفيت ختم ٿي، ته ماڻهن کان افراتفري جو سبب پڇيو. ماڻهن اوجھتو ايندڙ شينهن ولي جي آمد ۽ رعب تاب جو احوال ٻڌايو.

تنهن تي بزرگ احمد ٻيهر ذکر ۽ سماع جي مجلس سينگارڻ جو امر فرمايو ۽ چيو ته، ”جيڪر ڪو مڙس آهي، ته هينئر اسان جي روحاني مجلس ۾ اچي.“ چون ٿا ته شينهن ولي رڪن الدين پٽ ڏٺي، اهو سمورو جوش و خروش وارو احوال پري کان وٺي ٻڌو. پر بزرگ احمد جي ڏيا ۽ حشمت جي ڪري مجلس جي ويجهو نه آيو ۽ پري کان چوڻ لڳو: ”مينهن تي مقرر ملاڪ ميڪائيل سڳوري کان ٻڌو اٿم، ته هن سال مينهن ڪونه وسندو. ڪڪرن مان پاڻيءَ جو ڦڙو به زمين تي نه پوندو.“

ماڻهو اها ڳالهه ٻڌي وٽر نااميد ٿي پيا. اها ماجرا اچي بزرگ احمد کي ٻڌايائون. بزرگ گهڙي کن رکي چيو ته: ”هاڻو، ان جيڪو تقدير جي عمل ڪندڙن کان ٻڌو هو، چئي ٻڌايو. پر بيءَ مجلس ۾ تقدير بابت جيڪو مينهن وسائڻ جو فيصلو ٿيو هو، هيءُ درويش ان مجلس ۾ موجود ڪونه هو، هينئر وڏي دل رکو. الله تعاليٰ جو شڪر صبح شام بجا آڻيو. جوان مالڪ، ماڻهن، پکي، پکڙ ۽ جيتن جڻين جي صدقي مينهن وسائڻ جو حڪم فرمايو آهي.“ چون ٿا ته الله تعاليٰ جي قدرت سان هن آيت سڳوريءَ موجب مينهن وسڻ شروع ڪيو: (وَيُنْزِلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا)^(۱)

ترجمو: ”۽ (الله) اهو آهي جو (ماڻهن جي) نا اميد ٿيڻ کان پوءِ مينهن هيٺ موڪليندو آهي.“

مطلب ته جل ٿل مينهن وڻو. ٺوٺ زمين سرسبز سائي ٿي پئي. گاهه جام ڦٽو. پوکون ۽ آباديون ٿيون، انسان خوشحال ۽ حيوان تازا ٿيا. ڏيهه مان ڏڪار ويو ۽ هر طرف سُڪار ٿيو.

^(۱) پارو، 25، سورت الشوري، آيت 28.

روايت آهي، ته هيءُ بزرگ هڪ رات جهنگ ۾ مراقبي ۾ مشغول هو، سندس پير ۾ باهه پري رهي هئي. سندس مريدن مان هڪ مريد ستو پيو هو. هيءُ بزرگ مراقبي جي موج ۾ مست هو. ذڪر ۽ وجد جي ڪري سندس پٽڪي ۾ ڪا چڻنگ پئي ۽ باهه ڏکڻ لڳي. خدا جي قدرت سان سندس پٽڪي جي تند ڪي به باهه جو تئو نه آيو. گچ مهل کان پوءِ جڏهن مراقبي مان واندو ٿيو ۽ مٿي تي هٿ هنيو، ته پٽڪي جي وچ تي باهه جو شعلو پري رهيو هو، پر کيس تئو به ڪونه آيو.

ڪسا نيڪ در وجد مستغرق اند،
شب وروز در عين حفظ حقد،
نگهدار از آب و آتش خليل،
چو تابوت موسيٰ بغرقاب نيل،
چو طفلي بدست شناور درست،
نه ترسد اگر دجله پهناور است

(جيڪي ماڻهو رات ڏينهن الله تعاليٰ جي ذڪر و فڪر ۾ مستغرق آهن، ته اهي الله تعاليٰ جي حفاظت ۾ آهن. جيئن ابراهيم خليل الله باهه جي آڙاهه کان ۽ موسيٰ ڪليم الله پيٽي ۾ پيل هوندي نيل نديءَ ۾ به محفوظ رهيو. دجله درياءُ به وڏو ويڪرو آهي، پر پار به تارو جي هٿ ۾ هرگز نه ڊڄندو ۽ وڃي پار پوندو.)

بزرگ احمد جي مزار پنهنجي پيءُ (شيخ هوتي لاکي) جي پير ۾ مورياڻي جي قبرستان ۾ آهي.

درويش حسن مقري^{رح}

درويش حسن مؤذن جي لقب سان مشهور "پاڻوٺ" ڳوٺ جو رهاڪو هو. هيءُ درويش عارف ۽ حال جو صاحب هو. الله تعاليٰ جي محبت ۾ مستغرق، قرب ۽ شوق جي شراب ۾ سرمست، ذوق ۽ محبت جي درياءُ جو پياسو، عارف سبحاني ۽ بلال ثاني هو.

چون ٿا، ته هيءُ بزرگ اصل وادو هو. سندس دل الاهي سج جي نور سان روشن هئي. دل کي دنيا جي خفن کان پاڪ ڪيو هئائين. دل جي ڦرهيءَ کي ذاتي ذڪر سان صاف ڪري سينگاريو هئائين. وحدت ۾ مستغرق ۽ شاد هو.

نامراد نفس اماره کي به مجاهدي ۽ رياضت جي مشقت سان سڌو ڪيو هئائين. هميشه مڪاشفي جي بحر ۾ مستغرق رهندو هو. حيرت ۽ حيرانيءَ جي ولايت جي واٽ وٺيو پيو هلندو هو.

وضو ڪرڻ لاءِ هڪ الڳ جاءِ هوندي هئس. جڏهن به ان وضو خاني ۾ وضو ڪرڻ لاءِ ويندو هو، ته بيخود ٿي ويندو هو ۽ مشاهدي جي عالم ۾ وڃي رسندو هو. ڪو وقت انهيءَ ڪيفيت ۾ گذاريندو هو ۽ ٻاهر پير نه ڪيندو هو.

روايت آهي، ته هڪ ڏينهن سندس هڪ مائٽ، جو ڊکڻ هو، وٽس ملاقات لاءِ آيو. اتفاق سان درويش وضو خاني ۾ وضو ڪرڻ لاءِ ويل هو، جيسين ان ماڻهوءَ کي پيو ڪو ماڻهو ملي ۽ ان کان درويش حسن جو پڇي، ان دوران هن اندر وڃي ڏٺو ته درويش جا عضوا جدا جدا ٽڪر ٽڪر ٿيا پيا آهن، ۽ وري درويش اک چنپ ۾ ساڳي اصلي صورت وٺي، ٻاهر مصليٰ تي اچي ويٺو. ان ڏسندڙ شخص ڊکڻ کي هيءُ حال ڏسي دهشت وٺي وئي. درويش ان ماڻهوءَ کي نصيحت ڪندي خبردار ڪيو ته: ”بئي پيري ايئن گستاخي ۽ ٽڪڙ ڪري اندر وضو واري جاءِ ۾ نه اچجانءِ ۽ اهڙي جرئت ۽ ابھرائي نه ڪجانءِ.“

روايت آهي، ته هڪ ڏينهن ولايت ۽ ڪرامتن جو صاحب هيءُ درويش ٻيپري نماز وقت ڪوٽرو هٿ ۾ کڻي وضو خاني ۾ ويو. وضوءَ لاءِ پاڻي هٿن تي هارڻ ٿي گهريائين، ته هوڏانهن بانگي نماز لاءِ بانگ ڏيڻ شروع ڪئي. بانگ ٻڌڻ سان درويش بيحال ۽ بيخود ٿي ويو. باقي سڄو ڏينهن ۽ رات ٻي ڏينهن جي ٻيپري تائين بيهوش پيو هو. ڪنهن به ماڻهوءَ کي هن کان پڇڻ جي جرئت نه ٿي.

ٻئي ڏينهن جڏهن بانگي ساڳئي ٻيپري نماز جي بانگ ڏيڻ شروع ڪئي، تڏهن درويش هوش ۾ اچي پڇيو:

"شايد اڃا بانگي بانگ پوري نه ڪئي آهي؟"

روايت آهي، ته هڪ ڏينهن مخدوم مراد پٽ مخدوم صدرالدين (راهوتي) سندس زيارت ڪرڻ لاءِ آيو. سواريءَ جي ڊڳي کي ٻاهر ٻڌي، هن جي حاضريءَ ۾ آيو. ته خادم پڌايس ته ستن ڏينهن کان درويش وضو خاني ۾ ويل آهي، اهو ٻڌي هو حيران ٿيو، ايتري ۾ درويش حسن به وضوءَ واري جاءِ مان ٻاهر نڪري آيو، اچي مخدوم مراد سان مليو. مخدوم گستاخي ۽ تنبيهه جي انداز ۾ چيس ته: "اي درويش! هفتو وضو خاني ۾ رهيو آهين. هفتي جون چاليهه فرض نمازون ٿينديون. ڇا انهن فرض نمازن مان هڪ وقت به نماز ادا ڪئي اٿئي؟" درويش مشڪي چيو: "اي مخدوم! تون وڃي پنهنجي ڊڳي جي خبر لهه. هن ڳالهه ۾ ڇو پيو آهين؟ ۽ مخدوم کي به درويش جي ڳالهه ٻڌي وهه ٿي بيٺو، سو مخدوم پنهنجي سواري ڏسڻ لاءِ جيئن ٻاهر نڪتو، ڏٺائين ته سندس سواري وارو ڏاند گم آهي. گهڻي ڳولا کان پوءِ مخدوم پنهنجو ڏاند ڳولي پنهنجي گهر هليو ويو."⁽¹⁾

روايت آهي ته هڪ ڏينهن ڪو مسافر درويش جي خدمت ۾ آيو. درويش ان کان حال احوال پڇڻ لڳو، ته خادم عرض ڪيو: هيءُ مسافر قرآن مجيد جو حافظ آهي. اهو حافظ قرآن جڏهن درويش جي سامهون اچي ويٺو، درويش پڇيس، ته قرآن شريف جا ٽيهه سڀارا پوريءَ طرح ياد ڪيا اٿئي؟ حافظ چيو ته هائو.

تنهن تي درويش چيس ته: "الله جو قرآن پڙهندي، تنهنجي دل ۾ عشق جي تير جو نشتر ڪونه چڙيو آهي؟"

پوءِ درويش، حافظ تي اهڙو توجهه وڌو، جنهن جي ڪري عشق الاهي جا مٿس دروازا کلي پيا ۽ وحدت جي درياءَ ۾ غرق ٿي ويو. اهل دل ۽ حال جو صاحب بنجي ويو.

سنه (؟) (ڏهين صدي هجريءَ) ۾ الله جي امر سان درويش حسن مقري جي روح جو پڪيڙو، هن فاني دنيا مان اڏامي، وڃي هميشه واري بهشت ۾ رهاڪو ٿيو. سندس مزار پاٿوڻ ڳوٺ ۾ آهي.

⁽¹⁾ (مٿي ذڪر ڪيل روايت ۾ مخدوم مراد پٽ مخدوم صدرالدين راهوتي جو نالو آيل آهي. صدرالدين راهوتي هالا پرڳڻي جي ڳوٺ جانيه جو رهاڪو هو. هميشه وعظ ڪندو هو. جنهن ۾ ڏاڍو اثر هوندو هو. مخدوم مراد ان جو پٽ وڏو عالم ۽ پرهيزگار هو. قاضي منور، مخدوم مراد جي اولاد مان آهي. تحفة الكرام فارسي جلد 3 ص 151-152 (فارسي ايڊيٽر: سيد حسام الدين راشدي)

مخدوم ساهڙ لنجار ۲

ذڪر مخدوم ساهڙ لنجار قدس سره مخدوم ساهڙ لنجار ڪامل ولي، فرشته صفت، حق تعاليٰ جي ذاڪرن جو اڳواڻ، خدا پرستن جو سرواڻ، صاحبِ صدق و صفا، اوراد ۽ اذڪار جو صاحب ۽ وقت جي نيڪ صالحن ۾ ناميارو بزرگ هو.

سمورو وقت ورد و وظائف ۽ عبادت ۾ گذاريندو هو. رات ڏينهن ۾ گهڙي به پروردگار جي ذڪر کان واندو نه ويهندو هو پلڪ پهر به رياضت ۽ مجاهدي کان هنڌ تي آرام ۽ راحت نه وٺندو هو:

”خوش عمر ڪ شدد صرف بدين گونہ باذڪار“

مطلب ته اها حياتي ڪهڙي ته پلي ۽ سڃاڻي آهي، جيڪا هن طرح الله تعاليٰ جي ذڪر فڪر ۾ گهاري وڃي.

سندس مبارڪ مجلس ۾ ته ڪڏهن به دنيا جي ڌنڌي ۽ ڪار وهنوار بابت گفتگو ۽ ڪچهري نه ٿيندي هئي. ذڪر جي مرتبي ۽ روحاني منزل ۾ مٿاهون درجو هئس. ڪرامت جو صاحب ۽ سندس دعا مقبول هئي. هو ذڪر ۽ تلقين اهڙي ماڻهو کي ڏيندو هو، جنهن ۾ روحاني لياقت ڏسندو هو. جنهن کي تلقين ڪندو ۽ فيض ڏيندو هو، ته اهو سندس نظر فيض اثر کان ولايت جي مرتبي تي پهچي ويندو هو ۽ حال جو صاحب ٿي ويندو هو.

روايت آهي، ته مخدوم جي وقت ۾ بلوچن ۽ لنجارن ۾ زمين تان جهيڙو ٿي پيو، جيتوڻيڪ بلوچ ۽ لنجار ويجهو پاڙيسري ڀائرن وانگر هئا. پر جهيڙو ايترو وڏي ويو جو ڪنهن به طرح پاڻ ۾ نه ٺهي سگهيا. ٻئي ڌريون وڃي حاڪم وٽ دانهين ٿيون. سرڪار وٽان فيصلو لاءِ امين طور ”سيد بادو“ مٽيارين وارو موڪليو ويو، ته وڃي سرزمين ڏسي فيصلو ڪري. انهيءَ وچ ۾ بلوچن هڪ اٺ سيد کي رشوت طور ڏنو، جنهنڪري ان بلوچن جي حق ۾ فيصلو ڏنو. جڏهن اها زمين جي جهڳڙي ۽ رشوت واري سڄي ڳالهه مخدوم کي معلوم ٿي، ته ڪجهه ڏينهن کان پوءِ مخدوم مٽيارين ۾ آيو، اتفاق سان گس ۾ اهو رشوت وارو اٺ نار ۾ وهي رهيو هو ۽ پنيءَ ۾ پاڻي پئي وهي، اهو

ڏسي مخدوم چيو: ”عجب آهي جو سيد گمان ڪيو آهي، ته هيءُ اٺ سندس زمين آباد ڪندو ۽ هو ان جو کٽيو ڪائيندو. هيهاٽ هيهاٽ! (افسوس مقصد کان پري ٿيو!)“

انهيءَ وقت اٺ دانهن ڪري، زمين تي ڪري پيو ۽ مري ويو. روايت آهي، ته هڪ دفعي مخدوم ساهڙ مٽيارين جي شهر ۾ اچي رهيو، ته ڪابه رات ۽ ڪوبه ڏينهن ننڊ آرام ڪرڻ لاءِ هنڌ تي پير ڊگها ڪري نه سٽو، ڪانئس ان جو سبب پڇيائون، ته پاڻ فرمايائين: ”هن شهر ۾ چوٽرف ساداتن جون حويليون ۽ سيدن جا گهر آهن، تنهن ڪري ادب کان پير ڊگها ڪرڻ ڏکيا ٿا لڳن ۽ بي ادبي ٿي پوندي.“

روايت آهي، ته سندس پوک ۾ مروئن جو ڌڻ اچي نقصان ڪري ويندو هو. ڪڙمي اها دانهن وٽس ڪڍي آيا. انهن مان هڪ ڪڙميءَ کي چيائين ته: ”انهن جانورن کي وڃي منهنجو نياپو ڏي، ته اسان جي پوک ويجهو نه اچو. جهنگ، جبل ۽ زمين ۾ گهڻو ئي گاه پٺو سائو آهي، اتي وڃي گذارو ڪريو.“ اهو ڪڙمي امر موجب پوک ۾ وڃي ويٺو. جڏهن مروئن آيا، ته ان مخدوم جو پري کان انهن کي پيغام ٻڌايو، ته انهن جانورن به خاموش بيهي مخدوم جو نياپو ٻڌو، ڪنڌ هيٺ ڪري، مٿو ۽ پڇ لوڏي تابعداريءَ جو اظهار ڪيائون ۽ واپس جهنگ ڏي هليا ويا. ان کان پوءِ هو ڪڏهن به انهيءَ پوک ۾ نه آيا.

تو هم گردن از حڪم داور مپيچ

ڪه گردن نه پيچد حڪم تو هيچ

(تون به الله تعاليٰ جي حڪم کان ڪنڌ يا منهن نه موڙ، ته ڪابه شيءِ

تنهنجي حڪم کان منهن نه موڙيندي.)

”من اطاع الله اطاع كل شيء“ يعني: جيڪو به الله تعاليٰ جي اطاعت

۽ تابعداري ڪندو ته، هر شيءِ ان جي فرمان ۾ رهندي.

14- ماه رجب سنه 980 هـ 20- نومبر 1572ع ۾ وحدت جي باغ جي بلبيل

جو روح پرواز ڪري وڃي جنت الفردوس ۾ پهتو. سندس مزار اُنڙپور ڳوٺ (سن شهر

جي ويجهو ضلعي دادو) ۾ آهي ۽ قيامت تائين نور سان ڀرپور آباد رهي!

مخدوم عربي دياڻو

روحاني محفل جو صدر، معرفت جو رهبر، قدسي وصفن سان سينگاريل ۽ اڪابر اوليائن ۾ يگانو مخدوم عربي ديانو هال ڪنڊي (هالا) جو رهاڪو ۽ هميشه ذڪر ۽ عبادت ۾ مشغول رهندو هو. خاص ڪري قرآن مجيد سان عشق هوندو هوس.

چون ٿا هڪ هنڌ قرآن مجيد جا هڪ سو چاليهه (140) ختما پورا ڪيا هئائين، جنهن وقت دائودي سر ۽ سهڻي لهجي ۾ دل جي سوز ۽ گداز سان قرآن مجيد پڙهندو هو، تڏهن پکي اڏامڻ ۽ پاڻي وهڻ کان بيهي ويندو هو.

دنيا جي ترڪ تعلقات ۾ پنهنجو مٿ پاڻ هو. ايتري قدر جو چانديءَ ۽ سون جا پيسا ۽ ڪوڙا ڏوڪڙ وٽس برابر هوندا هئا. ڪنهن کان به سوکڙي پاڪڙي نه وٺندو هو.

چون ٿا، ته هڪ ڏينهن مخدوم اسماعيل سومري ڪجهه اشرفيون سندس خدمت ۾ موڪليون، پر هرگز قبول نه ڪيائين ۽ واپس موڪلي چيائين ته: "پنهنجي شهر جي حقدارن ۾ ورهائي ڏيو."

روايت آهي، ته مخدوم هڪ ڏينهن پنهنجي عبادت گاهه ۾ ويٺو هو، ته اوچتو سندس هٿ سمنڊ جي گج ۾ ڀرجي پيو ۽ انهيءَ مان پاڻيءَ جا ڪجهه ڦڙا هيٺ ٿيا، هڪ حال محرم خادم نهايت عاجزيءَ سان هن راز جي حقيقت پڇي. پهريائين ته مخدوم انڪار ڪيو، پر جيئن ته خادم رازدان هو، گهڻي عاجزي تي ڪئي، ان ڪري کيس ٻڌايائين ته:

"منهنجو پٽ بايزيد، حجاز جي سرزمين ۾ منهنجن معتقدن جي هڪ ٽولي سان گڏ ٻيڙيءَ ۾ سمنڊ جي سفر ۾ آهي. اوچتو ٻيڙيءَ کي طوفان اچي وڪوڙيو. ٻيڙي ٻڏڻ تي هئي. ماڻهن وٺي دانهون ڪيون ۽ مون کي سڏيائون ۽ منهنجي پٽ بايزيد کي سفارشي بنائي، باس باسيائون. تنهن ڪري هٿ هڻي ٻيڙيءَ کي طوفان مان ڪڍي ڪناري تي پهچايم."

چون ٿا ته گج وقت کان پوءِ اهي ماڻهو باس ڪئي، اچي سندس خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ احوال عرض ڪيائون ته، جڏهن ٻيڙيءَ مان آسرو پليو سون،

تڏهن هڪڙي غيبي هٿ اسان جي پيڙيءَ کي اچي اُڪاريو. تاريخ ۽ مهينو پيڻيائون، ته پيڙيءَ ڀر تيڻ جي تاريخ ۽ مهينو به ساڳيو هو.

روايت آهي، ته هڪ شخص ٻئي ماڻهوءَ جو نياپو ۽ ڪوڙا سلام اچي مخدوم کي ڏنا. مخدوم ڪشف ذريعي معلوم ڪري فرمايو ته:

”الله تعاليٰ دوستن کي هن جهان ۾ ڪشف جي نعمت سان نوازيو آهي. پنج سو سالن جيتري پرايهين پنڌ واري زمين جا حالات به انهن کي هٿ جي تريءَ وانگر معلوم هوندا آهن، ڪو به ذرو انهن کان لڪل ۽ ڳجهو نه هوندو آهي.“

اهو شخص اها ڪشف واري ڳالهه ٻڌي، ڏاڍو شرمسار ٿيو ۽ هليو ويو.

مخدوم عربي دياڻو سن 980ھ 1572ع ۾ هن دنيا مان موڪلائي ويو. هاله ڪنڊيءَ (هالا پراڻا) ۾ دفن ٿيل آهي.

مخدوم نوح سرورؑ

مخدوم نوح سرورؑ ولد نعمت الله (هالا ڪنڊي) سنڌ جي اوليائن سڳورن مان آهي. هي ولايت جو پير، ارشاد ۽ هدايت جو مير، وحدت ۽ معرفت جو ماهر، دين ۽ سلوڪ جو ڄاڻو، اهل الله جي ڪاروان جو سونهون ۽ ڏاڪرن جو رهبر هو.

سندن نسب جو سلسلو حضرت امير المؤمنين ابوبڪر صديق رضي الله تعالى عنه تائين پهچي ٿو.

سندن زندگيءَ جي ڪتاب جا صفحا، عبادت ۽ مجاهدي سان ڇٽيل، سينگاريل ۽ لکيل هئا. ماڻهن کي الله تعالى جي ذڪر جي جوهر سان خوب سينگاريندو هو، طالبن کي جلي ۽ خفي ذڪر جي تلقين ڪندو هو ۽ ڪين هدايت ۽ ارشاد جي واٽ ڏسيندو هو. گهڻا ئي مريد ۽ معتقد سندن فيض ۽ برڪت سان منزل حقيقي تي پهتل آهن.

هر شخص سان سندن دل جي حال ۽ خيال آهر گفتگو ڪري، ان موقعي مناسب سان قرآن مجيد جون آيتون پڙهندو هو ۽ آيتن جي معنيٰ ٻڌائيندو هو. قرآن مجيد جي آيتن سڳورن جي معنيٰ مطلب ۽ تفسير اهڙو ته حقيقي ۽ عجيب بيان ڪندو هو، جو وقت جا وڏا وڏا عالم، قاري ۽ مفسر به حيران رهجي ويندا هئا، جيتوڻيڪ پاڻ مدرسن ۾ نه پڙهيا هئا ۽ ظاهري علم به نه پرايو هئائون.

هميشه خلق کي خالق جي واٽ ڏسيندو رهندو هو ۽ ڪين وعظ ۽ نصيحت ڪندو هو، الله تعالى جو ذڪر ۽ اوليائن مشائخن جا حالات اهڙيءَ طرح بيان ڪندو هو، جو سندن گفتگو مان ماڻهو ڏاڍا متاثر ٿيندا هئا. مطلب ته ماڻهن کي الله تعالى کان سواءِ مخلوق سان ناتو ٽوڙي، خالق ۽ مالڪ حقيقي سان ڳانڍاپي جوڙڻ جي واٽ ڏسيندو هو، ان ڪري ماڻهو نفس ۽ دنيا کان تعلق ڇڻي، الله تعالى جي ذات بابرڪات جي ذڪر سان لئون لڳائيندا هئا.

روايت آهي، ته ڪين هن دنيا ۾ آئي ست ڏينهن گذريا ته، پاڙي مان ٻانگي نماز جي ٻانگ ڏني. ٻانگ پوري ٿي ته، پاڻ چئي زبان سان هي لفظ پڙهياڻون:

”نعم لا اله الا الله ولا نعبد الا اياه مخلصين له الدين“

(هائو، هڪ الله کان سواءِ ڪوبه عبادت جو لائق نه آهي ۽ اسان خاص تنهنجي ئي عبادت ڪريون ٿا).
سڀني حاضرين اهو جملو ٻڌو.

سڄي راويءَ کان روايت آهي، ته هن مخدوم صاحب جي زبان مان ٻڌو، ته چوڏهن سالن جي عمر ۾ مون کي مشرق مغرب جي امام اميرالمؤمنين حضرت علي بن ابي طالب رضي الله تعالى عنه کان فيض ۽ ذڪر جي تقيل ملي.
مخدوم نوح سرور رحمۃ الله عليه، اميرالمؤمنين امام المتقين رفيق شفيق ابوبڪر صديق رضي الله تعالى عنه جي وسيلي سان حضرت رسالت پناه محمد صلي الله عليه وسلم جي خدمت ۾ پهتو ۽ ارادت جو هٿ ورتو. حضور ﷺ کيس علم لدنيءَ جا ست سبق پڙهايا.

هڪ ٻئي راويءَ کان هن ريت روايت آهي، ته نبي ﷺ ڦرهيءَ تي ست ستون لکي کيس ڏنيون. پهرئين ست حضور جن پڙهايس. باقي ڇهه ستون خضر عليه السلام ۽ عيسيٰ عليه السلام وٽ پڙهيا. (ان ڪري مٿس علم ۽ فيض جا دروازا کلي پيا.)

هڪ معتبر راويءَ کان روايت آهي ته، جڏهن مخدوم نوح سرور ۱۰ ارڙهن سالن جي عمر ۾، هڪ ڏينهن مخدوم عربيءَ سان گڏ خانقاه ۾ مراقبي ۾ مشغول هو. مخدوم عربيءَ قرآن مجيد جي تلاوت ڪري رهيو هو، هو ستاويهن سيپاري تي پهتو هو ته، هن مخدوم نوح سرورءَ کي عالم بالا جو شوق دامنگير ٿيو، پر مخدوم عربيءَ جي قرآن مجيد ٻڌڻ جي ادب جو خيال رکي، ظاهري جسم اتي ڇڏي، پاڻ آسمان جي سير تي هليا ويا. عالم افلاڪ جو مشاهدو ماڻي، پاڪ روحن سان وڃي ملاقات ڪيائون.... مخدوم عربي اڃا ختمو پورو نه ڪيو هو، ته موتي آيا.

فقير بهاؤالدين گودڙي کان روايت آهي ته، هڪ ڏينهن شهر نئي ۾ مخدوم نوح سرور، سيد علي شيرازيءَ جي فرزند ميان سيد جلال سان ويٺا هئا، مخدوم صاحب جن فرمايو ته: ”حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه ۽ حضرت علي المرتضيٰ رضي الله عنه اچي لاڳهائو ٿيا. حضرت علي المرتضيٰ رضه ٽڪڙو ۽ حضرت ابوبڪر صديق آهستي پئي آيو. ٻنهي مون کي چيو. ”ات جو توکي محمد رسول الله ﷺ جن سڏين ٿا.“ حڪم موجب انهن سان گڏ روانو ٿيس.

گچ پنڌ کان پوءِ ائين ڏسڻ ۾ آيو، جڏهن ته لکي جبل تي چڙهي رهيو هوس. جڏهن بنهي جهانن جي سردار محمد ﷺ جي مجلس ۾ پهتس، ۽ ڏٺو ته حضرت عيسيٰ عليه السلام ويٺو آهي. اوچتو مون کي هڪ لکيل ڦرهيءَ هٿ ۾ ملي، ان تي حضرت عيسيٰ عليه السلام کان سبق ورتو. ڪنڌ مٿي ڪيم، ته رسول الله ﷺ تي نظر پئي ۽ ادب سان رسول الله ﷺ ڏي توجهه ڪري نئين سر سبق پڙهيم.

رسول الله ﷺ جي مجلس ۾ پهچڻ وقت ابوبڪر صديق رضي الله تعالى عنه کان ٻڌم ته، هيءُ عرض ڪيائين: ”يا رسول الله! صلي الله عليه وسلم هيءُ (مخدوم نوح سرور) منهنجي اولاد مان آهي.“

مخدوم نوح سرور فرمايو، ته هن ملڪ جا ماڻهو چون ٿا ته، فلاڻي حضرت خضر عليه السلام کان تعليم ورتي آهي، پر الله تعالىٰ جي مهرباني سان حضرت خضر عليه السلام گهڻا پيرا مون کي چيو آهي، ته ”تون امام ٿي ۽ ته تنهنجي پٺيان نماز پڙهان“، پر مون فقير عرض ڪيو ته: ”توهان کي نبي ٿا چون، توهان اڳيان پيش امام ٿيو.“

مخدوم فرمايو ته، الله تعالىٰ جي مهربانيءَ سان مون کي رسول الله ﷺ سان پهريون دفعو هن ريت ملاقات ٿي، جو پاڻ سڳورن اچي فرمايو: ”هٿ ڏي،“ فقير عرض ڪيو ته: ”وضو ڪو نه اٿم“ ۽ رسول الله ﷺ فرمايو: ”مؤمن جو هٿ پاڪ آهي، هٿ ڏي.“

مولانا رڪن الدين هزاره ڳوٺ جو ويٺل هو، ۽ حضور ﷺ جن جي مجلس ۾ ويندڙ هو، چون ٿا ته سندس مسجد ۾ رسول الله ﷺ جن جي زيارت جي جاءِ مقرر هئي، جتي هو، حضور ﷺ جو ديدار ڪندو هو.

مخدوم نوح سرور به حضور ۾ ويندڙ هو، ان کان پڇيائون ته: ”مولانا رڪن الدين جي مسجد ۾ حضور جن جي زيارت لاءِ جاءِ مقرر آهي، اوهان پنهنجي لاءِ ان باري ۾ ٻڌايو؟“ مخدوم نوح سرور چيو ته: حضور ﷺ ايترا پيرا مهرباني ڪري زيارت ڪرائي آهي، جو مسجد ۾ ڪا ذري جيتري جاءِ خالي ڪانهي، جتي حضور عليه الصلوة والسلام جن جو ديدار نه ٿيو هجي، ان ڪري حضور ﷺ جن جي زيارت جي لاءِ مقرر جاءِ ڪيئن ٻڌايان؟“

مخدوم نوح سرور فرمايو ته: ”الله تعالىٰ جي لطف سان ماڻهو مون کي ”لطف الله“ وڏي ڏاڏي جي نالي سان سڏين ٿا، ان ڪري هيءُ وڏي روحاني دولت ملي آهي. نه ته آءُ ان جو لائق نه آهيان.“

مخدوم نوح سرور رح فرمايو ته ”بلوغت جي حد کي نه رسيو هوس، جو ستر هزار حجابن کان گذري ويو هوس. بلوغت کان پوءِ الله تعاليٰ- موتو قبل انتموتوا (مرث کان اڳ مري وجو) وارو رتبو حاصل ڪيو آهي.“

وڌيڪ فرمايو ته: ”مون قرآن مجيد سورت البقرة جي شروعات کان وٺي، ڏهه سيپارا پڙهيا. سورت الكهف کان آخر تائين پڙهيم. وچ وارا پنج سيپارا ڪونه پڙهيس، پر الله تعاليٰ مون کي سڄي قرآن مجيد جي معنيٰ ۽ تفسير جو علم عطا ڪيو آهي.“

هن تذڪري (حديقة الاولياء) ۾ مخدوم نوح سرور بابت چند نقل لکيا اٿم، جيٽوئيڪ عبارت معتبر نه آهي، پر مضمون معتبر ۽ ڀروسي جوڳو آهي. اميد ته چڱن وٽ عذر قبول پوندو ۽ معافي ملندي، ”حضرت مخدوم نوح صبح جي وقت خميس جي ڏينهن 27- تاريخ ماه ذوالقعد سن 998 هجري 17- سيپٽمبر 1590ع ۾ وصال ڪيو. (انهيءَ دور ۾ سندن مدفن هالا پراڻا (هال ڪنڊي) ۾ هو. پر درياءَ جي پاڻڻ سبب، هن وقت سندن مدفن ۽ درگاهه هالن نون ۾ آهي.“

هن فقير سندس وصال جي تاريخ هن جملي مان ڪڍي آهي:
”شيخي بنوح بود“ مطلب ته نوح منهنجو مرشد هو.

998ھ

درويش وهيو چانيهوء

درويش وهيو چانيهوء زماني جي مشائخن مان هو. وڏو اولياء، صاحب حال ۽ سهڻين صفتن سان سينگاريل هو. هو حقيقت ۽ معرفت جو عارف، وحدت جي درياءَ جو ٿوبو، محبت جي ميدان جو شهسوار، وحدت جي آڪيري جو شهباز، مجذوب، اوليائن جي ڪاروان جو سالار، حضور پر نور ﷺ جن جو پيارو، قدسي ۽ الاهي اسرارن جو رازدان، عارف يزداني ۽ عشق رسول ۾ اويس ثاني هو.

حضور ﷺ جن جي مجلس ۾ ويندڙ، عشق ۽ محبت، شوق جي غلبي ۾ وڏي رتبي وارو درويش هو. نبي سڳوري جن جي خاندان اهلبيت اطهار سان کين وڏي محبت هوندي هئي ۽ سيدن جو خاص احترام بجا آڻيندو هو.

بنهي جهانن جي سردار محمد ﷺ جن جو نالو مبارڪ ٻڌي سندس حالت تبديل ٿي ويندي هئي، مٿس عشق رسول جي شوق ۽ غلبي ڪري، عجيب حالت ۽ كيفيت طاري ٿي ويندي هئي، هميشه شريعت محمديءَ تي دل و جان سان پابند رهندو هو. ڇاڪاڻ ته شريعت الله تعاليٰ جي محبت جو وسيلو آهي، قرآن مجيد جي هن آيت تي عمل هوندو هوس:

”قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ“

”(اي محبوب!) چئو ته جيڪڏهن اوهين الله کي دوست رکندا آهيو (محبت رکو ٿا) ته منهنجي تابعداري ڪريو، ته الله به اوهان کي دوست رکندو (محبت ڪندو).“

شريعت کي رواج ڏيارڻ ۽ بدعتن جي پاڙ پٽڻ سندس زندگيءَ جو اصلي مقصد هو، سنت نبويءَ جي خلاف هڪ وار جيتري ڳالهه به سهي نه سگهندو هو. ايستائين آرام نه ڪندو هو، جيستائين ان جي اصلاح جي تدبير نه ڪندو هو. پوءِ اهو غير شرعي ڪم ٿورو هجي يا گهڻو، بهرحال ان کي نه ڇڏيندو هو. پوءِ اهو ڪم ڪٿي ڪيترو به پري ڇو نه هجي.

ان وقت جا حاڪم به سندس انهن شرعي ڪمن ۾ هر طرح جي مدد ڪندا هئا. ”امر بالمعروف“ (نيڪيءَ جو حڪم ڪرڻ) ۽ ”نهي عن المنكر“ (برائيءَ کان روڪڻ) جا ادب بجا آڻيندا هئا.

هن درويش ۾ الله تعاليٰ اهڙي ته حشمت رکي هئي جو وڏا ماڻهو به سندس اطاعت اڳيان سر تسليم ڪندا هئا. سندس شرعي حڪمن جي تعميل ۾ فرمانبرداري ڪندا هئا، ان ڪري سندس وقت ۾ ڪو به ڪم اسلامي احڪامن جي برخلاف نه ٿي سگهيو. ظلم ۽ بدعت جا آثار ختم ٿي ويا هئا.

هميشه سيدن سڳورن جي تعظيم ۽ تڪريم بجا آڻڻ ۾ خوشي محسوس ڪندو هو. انهن جو تمام گهڻو ادب ڪندو هو، ايتري قدر جو ڪو سيد پاڙي ۾ يا ڪچهريءَ ۾ ايندو هو ته ان کي سڀني کان مٿي ويهاري ڏنو. ۽ انساني تعلقات ۽ تڪلفات کي اهميت ڏيڻ، وڏ ماڻهپي ۽ پاڻ پائڻ کان سندس زندگي بلڪل آزاد هئي. سندس مجلس ۾ ڪو به تڪلف نه هوندو هو ۽ ريا کي پسند نه ڪندو هو، هميشه زمين تي هيٺ ويهندو هو ۽ پٺ تي سمهندو هو.

در گرد دل از غبار رفته

گردش بستاره وار رسته

(دل جي دروازي کي مٽيءَ سان بهاري ڏنائين، اها خاک ۽ مٽي پردي وانگر ڄميل هئي.)

سون ۽ چاندي سندس نظر ۾ ڪجهه به نه هئا، کيس جيڪو ڪجهه خدا ڪارڻ ملندو هو، سو بروقت حاضرين مجلس ۽ ضرورت وارن ۾ ورهائي ڇڏيندو هو. درويش جو هڪ خادم جنهن جو نالو لڌو هو، سندس نظر جي فيض ۽ اثر سان ولايت جي درجي تي پهتل هو. اهو ٻڌائي ٿو ته:

اوائلي ڏينهن جي ڳالهه آهي، مون کي دل ۾ اچي خيال پيو ته: ”الله تعاليٰ پنهنجي مهربانيءَ سان ڪو دور، مينهن يا ڳئون ڏياري ته ان جو کير پيان ۽ الله تعاليٰ جو شڪر بجا آڻيان“ اها تمنا دل ۾ رکي درويش (وهي چانهي) وٽ دعا لاءِ عرض ڪيم. درويش فرمايو:

”سبحان الله! اڳئين وقت جا ماڻهو دين جا طالب بڻجي، الله وارن وٽ ايندا هئا، ان ذريعي شريعت جي پيروي جي ڪوشش ڪندا هئا، سچيءَ دل ۽ يقين سان ايمان جي سلامتي طلبيندا ۽ شيطان جي شر کان پناهه گهرندا هئا، اڄ هيءَ زمانو آيو آهي جو سڀ ماڻهو الله وارن وٽ دنيا ۽ مال متاع جا طالب بڻجي اچن ٿا. دنيا جي مال متاع ۽ ساز سامان جي محبت کي پنهنجو مقصد بنائي ڇڏيو اٿن.“

درويش جي اها حقيقت واري روح پرور ڳالهه ٻڌي شرمساريءَ کان دل تان اهوڪير وارو خيال لاهي تڪڙو واپس ٿيس. اڃا ٿورو پنڌ مس ڪيم، ته درویش هڪ خادم کي ست درهم (چانديءَ جا سڪا) ڏئي موڪليو، جنهن اهي درهم مون کي اچي ڏنا، ته دل شڪستو ۽ نااميد نه ٿي، هنن درهمن سان دل جو ارادو پورو ٿيندو. جڏهن درياءَ جي ڪناري تي پهتس ۽ ٻيڙيءَ تي چڙهي سوار ٿيس. چيم ته ناڪئي کي پتڻ جا پيسا ڏيان، اڃا ڳنڍ ڪوليم ته اهي ست ئي چانديءَ جا درهم سرخ دينار (سون جا سڪا) ٿيا پيا آهن. وِتر گهڻو خوش ٿيس. ڳوٺ اچي انهن سونن سڪن مان ڍور مينهون يا ڳئون ورتي. اڃا تائين انهن ڍورن جو بنياد اسان وٽ آهي ۽ انهن جو ڪير پيون ٿا.

درويش ڇتو اهل دل ۽ ولایت جو صاحب هو، مشائخن جي خدمت جو رتل ۽ درویش (وهي چانهي) جي نظر جو فيض يافته هو. اهو نقل ٿو ڪري ته، هڪڙي ڏينهن آءٌ ”ڪلهان“ ڳوٺ کان پنهنجي منزل ڏي پئي ويس، جيئن ته ڦورن جي ڦرلٽ جي ڪري وات ڏاڍي خطرناڪ هئي. ان ڪري هن پرخاطر رستي کان بچاءَ واسطي الله وارن جي دامن وٺڻ ضروري آهي. انهيءَ تر ۾ مخدوم آدم ٿيڻو رهندو هو، اسان غائبانه مدد طلبي ته:

”اي مخدوم! اگهر ڳوٺ تائين هن پر خطر وات کان پناهه ۾ رکجانءِ، ته جيئن ڦورو ۽ ظالمن کان صحيح سلامت ڳوٺ پهچون!“

ان کان پوءِ پنهنجي وات ورتي سون. اوچتو وات تي رهڙن ڦورن جو ٽولو اچي ڪڙڪيو، جنهن اسان کي ڦرڻ جي ڪوشش ڪئي. اسان دانهن ڪئي ته: ”اي درویش فریاد رس!“

راوي چوي ٿو، ته هي پنهنجن اکين سان ڏٺم ته، ان ئي وقت درویش اچي سامهون بيٺو ۽ اهي رهڙن ڦورو ان ئي مهل وٺي ڀڳا ۽ پاڻ درویش اتان غائب ٿي ويو. ڦورن کان سلامت رهڻ تي شڪرانو بجاءِ اندم، پنهنجي وات ورتي ۽ صحيح سلامت درویش وٽ اچي پهتس.

اتفاق سان انهن ڏينهن ۾ سيد عبدالله (بکر وارو) اتي ظالم ڦورن هٿان شهيد ٿي ويو هو. جڏهن اها خبر به درویش کي چئي ٻڌايم، ته مون ڏي ڏسي مرڪي چيائين: ”مولانا! تون به شهيد ٿيڻ کي ويجهو هئين! پر غائبانه مدد ڪري بچي وئين!“

روايت آهي، ته صدمو نهڙيو پاڻ کي وقت جو عارف بزرگ ڪري پائيندو هو، گهڻا ماڻهو به سندس معتقد هئا، هڪڙي ڏينهن حضرت پيغمبر ﷺ جي باري ۾ اُن ازلي بد بخت ۽ نياڳي بي ادبي (گستاخيءَ) جا لفظ چيا، جڏهن اها خبر درويش (وهيي چانيهي) کي پيئي، ته سندس آرام ۽ قرار ڦٽي ويو ۽ سندس دل کي سخت صدمو رسيو.

صدمو نهڙئي کي به درويش جي جلال ۽ سخت ڪاوڙ جي خبر پئجي ويئي، ته شرمسار ٿيو ۽ ان کي پرچائڻ لاءِ سوکڙيون پاڪڙيون کڻي سندس خدمت ۾ پئي آيو، جنهن مهل سندس درگاه تي آيو ۽ قدمبوسيءَ جي اجازت طلبيائين ۽ درويش کي به اها ڳالهه معلوم ٿي، ته وِتر سخت ناراض ٿيو ۽ جوش ۾ اچي چيو ته: ”نياڳي کي چئو ته هتان ئي واپس ٿئي ۽ اسان جي سامهون نه اچي، تو جڏهن حضورنبي ڪريم ﷺ جن جي شان ۾ بي ادبيءَ جا لفظ زبان مان پئي ڪيا، ته توکي نانگ نه کاڌو!“

درويش جا اهي جلال وارا لفظ ٻڌي، صدمو نهڙئي تي خوف طاري ٿي ويو ۽ ڪنڀن لڳو، ان ئي مهل واپس گهر ڏي موٽيو. چون ٿا ته واپس موٽندي کيس ڪڪ پڻ، ڪندا ڪرڙا، مطلب ته هر شيءِ نانگ ڏسڻ ۾ پئي آئي. شام جي وقت گهر پهچي سواريءَ تان لٿو، ته ان کي نانگ ڏنگي وڌو ۽ انهيءَ رات مري ويو.

مولانا عباس، درويش (وهيي چانيهي) جي ويجهن خادمن مان هو، اهو چئي ٿو ته درويش کي زمين جو ٽڪرو هو، ان ۾ ڪڻڪ پوکيل هئي، جڏهن سنگ نڪري، داڻا ظاهر ٿيا ۽ آيون ٿيڻ لڳا، خدا جي قدرت سان اهڙو ڪو سخت سيءُ ۽ پارو پيو، جو ڪچو اُن سڀ سڙي ويو، باقي خالي ٻيٽر (ٻاٻڙ) سنگ بيٺا رهيا. انهيءَ ڳالهه جو ڪڙمين کي ڏاڍو صدمو رسيو جو سندن ٻچن جو آجڪو سيءُ پاري ساڙي ڇڏيو هو.

درويش کي حقيقت حال ٻڌايائون، درويش چيو ته: ”آءُ پاڻ هلي پوک ڏسندس پوءِ ٻڌائجو.“ درويش پوک تي وڃي ڏٺو، ته ڪڙمين جي ڳالهه سچي هئي. درويش چيو ته: ”ٻنيءَ ۾ گهڻو اناج ٿئي ها؟“ عرض ڪيو ويو ته، پاڻ ڏٺي تعاليٰ ڄاڻندڙ آهي، پر ظاهري طور پوک ۾ داڻو به ڪونه بچيو آهي، درويش پڇيو ته: ”پلا پَر سال گهڻو اُن ٿيو هو؟“ عرض ڪيائون ته اڻ خراب ٿيا هئا. درويش فرمايو: انشاءِ الله هن سال به اوترو ئي اُن ٿيندو.“

پاري سڙيل سنگ لڻي ڳاهي ٺاهي تيار ڪيائون، پر الله تعاليٰ جي قدرت سان ان ماڻهيائون، ته برابر اڻ خراب ڪڻڪ ٿي، جيئن درويش زبان سان چيو هو.

روايت آهي، ته هڪ ڏينهن درويش نصرپور جي سيدن جي مسجد ۾ آيو. دائود نالي هڪ واڍو گهڻي وقت کان سيدن جي پاڙي ۾ رهندو هو، اهو دائود واڍو به ان مسجد ۾ درويش جي زيارت لاءِ سندس خدمت ۾ آيو. ائين مجلس ۾ ڪن ماڻهن ان واڍي کي نصيحت ڪندي چيو ته: ”سيدن جي پاڙي ۾ رهين ٿو، نماز دين جو ٽپ آهي، اها نماز به ڪونه ٿو پڙهين، نماز ۾ سستي چڱي ڪانهي.“ اها ڳالهه مجلس ۾ ٻڌي واڍو ڏاڍو ڦڪو ۽ ڏڪارو ٿيو ۽ سيدن جي باري ۾ گستاخي ڪندي چوڻ لڳو ته: ”سيدن جي گهرن کي باه ڏئي ساڙيان.“ جڏهن درويش اها بي ادبيءَ واري ڳالهه واڍي واتان ٻڌي ته کيس جوش اچي ويو. سيدن جي گستاخي برداشت نه ڪري سگهيو، ساداتن به چيو ته سائين مڙئي خير آهي، ان جي چوڻ سان ڪجهه نه ٿيندو. پر درويش زبان حال سان فرمايو ته: ”هن بي ادب جي سزا اها آهي ته هن کي جيئرو ڪوه ۾ پوريو وڃي!“

ٻه ٽي ڏينهن مس گذريا، ته نصرپور جي هڪ هندوءَ ڪوه کڻايو هو، جيئن ته هيءُ مشهور ڪاريگر واڍو هو. ان کي ڪاٺ جي چڪ ٺاهڻ لاءِ گهرايو ويو، واڍو ڪاٺ جو چڪ ٺاهي ٻن ٽن ماڻهن سان ڪوه ۾ چڪ لاهڻ لاءِ اندر لٿو، ته خدا جي قدرت سان واڍي تي ڪوه جي پٽ ۽ پير اچي ڪري ۽ هو جيئرو ڪوه ۾ پورجي ويو، سندس ڪم وارا همراھ سلامت ڪوه مان نڪري آيا. پر اهو واڍو اتبي ٿي دٻجي مري ويو ۽ بعد ۾ سندس لاش کي ڪوه مان کوٽي ڪڍي، قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

درويش جون هن قسم جون گهڻيون حيران ڪندڙ ڪرامتون مشهور آهن، پر اختصار ڪري اتي بس ڪجي ٿي.

درويش وهيو چانيهه تاريخ 21- رجب سن 1001 هجري 21- اپريل 1593ع ۾ هن فاني دنيا مان وصال ڪري ويو. سندس وفات جي تاريخ عربي جملي مان هن ريت نڪري ٿي:

”مات في عشق“ 1001 هجري - يعني عشق ۾ وفات ڪري ويو.

ان جو فارسي ترجمو هيءُ آهي.

”درعشق جان سپرده“ 1001 هجري

ان مان به ساڳيو سال نڪري ٿو.⁽¹⁾

⁽¹⁾ هيءُ قبرستان سندس نالي منسوب ۽ مشهور آهي. بيگلار خاندان جا امير به هن مقام ۾ دفن ٿيل آهن.

مخدوم اسماعيل سومرو

مخدوم اسماعيل سومرو بصيرت ۽ سيرت جو صاحب، متقي پرهيزگارن جو سالار، نفس نهوڙيندڙ مجاهدن جو سردار، عارف کامل، اهل دل ولي، صدق و صفا جو صاحب، سخاوت ۾ حاتم ثاني، سهڻين صفتن سان سينگاريل ۽ الله تعاليٰ جو مٿس وڏو راضيو هو. مخدوم وڏن اوليائن ۽ نامور صوفين مان آهي.

ننڍپڻ کان وٺي وفات تائين، عبادت رياضت ۾ ڪوشش ڪندو رهيو. فنا في الله جو مرتبو ماڻي، بقا بالله جي رتبي تي پهچي چڪو هو. روحاني راز سندس نوراني پيشانيءَ مان پيا چمڪندا هئا.

الله تعاليٰ کيس ظاهري مال ملڪيت سان تمام گهڻو نوازيو هو. پاڻ به رب جي ڏني مان سخاوت جون ويرون وهائيندو رهيو. روزانو صبح شام قسمن قسمن طعام ۽ شربت تيار ڪرائي، خدا ڪارڻ مهمانن کي دل جي خوشيءَ سان کارائيندو ۽ پياريندو هو. حقدار طالب علمن، حافظن ۽ عالمن سڳورن واسطي وظيفا مقرر ڪري ڇڏيا هئائين ته جيئن اهي مطمئن دل سان تعليم پرائين ۽ دين جي خدمت ڪن.

سندس ڪشادي دسترخوان تان ڪوبه سوالي خالي نه هوندو هو. مطلب ته هن فاني دڪان جي سامان کي، جاوداني دنيا لاءِ خرچ ڪندو رهندو هو. پاڻ وري جَوَن جي ماني کائي گذر سفر ڪندو هو. نفس جون سڀئي لذتون ڦٽيون ڪري، خواهشون ماري، پروردگار جي عبادت رياضت ۽ ذڪر فڪر ۾ مشغول هوندو هو. عاجزي ۽ انڪساريءَ کان گهڻو ڪم وٺندو هو ۽ پاڻ کي تمام گهٽ سمجهندو هو. هميشه اسلام جي شرعي ڪمن ۽ ماڻهن جي ضرورتن کي پورو ڪرڻ ۾ سعيو ڪندو رهندو هو.

ايتري قدر جو پاڻ پيريءَ ۾ جڏهن ڪمزور ٿيو. هلڻ چلڻ ۽ سواريءَ تي چڙهڻ جهڙو نه رهيو، ته پاڻ چادر ۾ ويهي، خادمن کي چونڊو هو ته مون کي ڪٿو. ايئن پري تائين حاجتمندن جي گهرن تي وڃي، انهن جون ضرورتون پوريون ڪندو هو. فراغت ۾ عبادت جي جاءِ ۾ قرآن مجيد جي تلاوت ۾ مشغول رهندو هو.

مخدوم صدو موهيو نامدار عالمن ۽ زماني جي پرهيزگارن مان هو. مخدوم (اسماعيل) سان محبت ۽ عقيدت رکندو هو. ان کان روايت آهي ته، هڪ ڏينهن سندس عبادت واري جاءِ تي اچي ڏٺم، ته سندس درٻند هو ۽ دروازي جي سوراخ مان نظر ڪري ڏٺم ۽ اکين سان مشاهدو ڪيم، ته سندس هر هڪ عضوو الله تعاليٰ جي محبت جي تلوار سان وڍيو، جدا جدا ٿيو پيو آهي. انهيءَ مشاهدي ۽ دهشت ڪري زبان مان لفظ به نه نڪتو. انهيءَ حيرت ۾ پنهنجي گهر موٽي آيس. ڳچ مهل کان پوءِ پيهر اتي وڃي ڏٺم، ته صحيح سلامت آهي. سندس خدمت ۾ ويهي، گڏ جي قرآن مجيد جي تلاوت ۾ مشغول ٿيس. سن 998 هجري 1589ع ۾ سندس روح جو پڪي، هن دنيا مان اڏامي، وڃي پروردگار جي قرب جي وڏ جي ٿاريءَ تي آرامي ٿيو. سندس تربت اگهر ڪوٽ جي ڳوٺ ۾ آهي.

رڪن الدين

درويش رڪن الدين پت ڏتو (يا وسيو) هيءُ درویش حق جو عارف، سچو ولي، ڪامل مرشد، صاحب حال، اهل دل جامع صفات وڌن مناقبن جو مالڪ ۽ ظاهر ڪرامتن جو صاحب هو. درویش رڪن الدين جي پيءُ جو نالو ڏتو يا وسيو هو.⁽¹⁾

هيءُ ولايت جو صاحب ۽ حال وارو درویش هو، اڪثر وقت اڪيلائيءَ ۾ ويٺو هوندو هو ۽ عبادت رياضت ۾ ڪوشش ڪندو هو. الله تعاليٰ جي قبول پيل ٻانهن ۽ واحد سان وصال وارن بزرگن مان هو ۽ ڪائناتس گهڻيون عجيب غريب ڪرامتون ظاهر ٿيون آهن.

هيٺين روايت ته خلق ۾ گهڻي مشهور ۽ تواتر جي حد تائين پهتل آهي، هن ڪتاب (حديقة الاولياء) جي ليکڪ (سيد عبدالقادر) سندس هم مجلس صحبتين کان ٻڌي آهي:

روايت آهي ته شيخ اسماعيل نالي حضرت غوث الاسلام شيخ بهاء الدين زڪريا ملتاني رحمت الله عليه جي اولاد مان هڪ الله لوڪ شخص ٿي گذريو آهي. شيخ اسماعيل لاڙ ڀرڳڻي ۾ رهندو هو، کيس ساڪر ڳوٺ وظيفي طور مليل هو. اتفاق سان ان وقت لاڙ خطي ۾ صڌو ساڪر نالي هڪ وڏو رئيس به رهندو هو، اهو شيخ اسماعيل سان بغض ۽ دشمني رکندو هو، هو هر وقت هن کي تڪليف پهچائڻ جي ڪوشش ڪندو رهندو هو. سندس دشمني حد کان وڌي ويئي ته، لاچار شيخ اسماعيل لاچار ٿي الله وارن (درويش رڪن الدين) جي دامن پناهه ۾ آيو ۽ ان کي سڄي ڏکي صورتحال ۽ ماجرآ عرض ڪري ٻڌائي، عاجزي ۽ زاريءَ سان مدد لاءِ طبلگار ٿيو.

درويش تي ان ڳالهه جو ڏاڍو اثر ٿيو. ان ڪري درویش ان رئيس ڏي نصيحت ۽ هدايت جو پيغام موڪليو: جيئن ته اهو رئيس مال ملڪيت جي غرور، نفس ۽ شيطاني قوت جي زور تي اندر جو اندو ٿي چڪو هو، انڪري

(1) (ڏيڻهه کي سنڌيءَ ۾ ڏنو يا ڏتو چئبو آهي يعني خدا جو ڏنل، وڻهه کي سنڌيءَ ۾ وسيو يعني ساڻو، آباد ۽ سرسبز چئبو آهي) - (حاشيه فارسي ايڊيٽر)

ظالم رئيس، درويش جي نصيحت پري نياپي تي ڪو به توجهه ڪونه ڏنو، پر ويتر ساڙ ۽ فساد ۾ واڌارو ڪرڻ لڳو. تنهن تي درويش وٽ شيخ اسماعيل بيهڙ اچي مدد لاءِ حاضر ٿيو. عاجزي ۽ زاريءَ سان بيهڙ عرض گذار بڻيو.

درويش کي شيخ جي ڏکڻ پري ڳالهه ٻڌي جوش اچي ويو، غصيناڪ شينهن وانگر گجگوڙ ڪري فرمايو: هينئر وڃ دلجاءِ رک، دل مان وسوسو ٻاهر ڪڍي ڇڏ. جو آءُ ظالم رئيس جي پويان آهيان. شيخ اسماعيل، درويش جي ڳالهه ٻڌي پنهنجي دل کي تسلي ڏني ۽ درويش جي خدمت مان موڪلائي پنهنجي منزل جي واٽ ورتي. رئيس جي ايذاءَ ۽ تڪليف تي صبر شڪر کان درويش جي طرفان غيبي مدد جو انتظار ڪرڻ لڳو.

دشت جي پاسي ”پراڻ“ نديءَ تي هڪ خاص جاءِ آهي، اتي گدامڙيءَ جا گهڻا گهاٽا وڻ آهن، جن جي چانو ڏاڍي فرحت ڏيندڙ هئي، اهو پٽ الله وارن جي آمد گاهه ۽ ذڪر فڪر جي مجلس جو مرڪز آهي، اتي اڪثر تر جا الله وارا اچي گڏ ٿيندا هئا، ذڪر اذڪار، وجد ۽ سماع جون مجلسون گرم ڪندا هئا. اتفاق سان اسلام جو رڪن (درويش رڪن الدين ولد ڏتو) به ان مجلس ۾ پنهنجن خادمن سان گڏ آيل هو.

جڏهن ظالم رئيس صدمو ساڪر کي درويش جي پٽ پاراتي جي خبر پيئي ته درويش کان دل ۾ معافي وٺڻ جو ارادو ڪيائين. ان وقت پڇاڪري انهيءَ برڪت پريءَ جاءِ ڏي درويش ڏانهن اچڻ لڳو. کيس ٻڌايائون ته درويش ڪپڙ جي چار هيٺان پٽ تي ويٺو آهي. رئيس سهڻو لباس، قيمتي پڳ ۽ عمدا هٿيار چيلهه سان ٻڌي درويش ڏانهن ويو.

درويش جي خادمن ظالم رئيس کي پري کان ايندو ڏسي، درويش کي ٻڌايو. درويش نعرو هنيو ۽ جهنگ ڏي هليو ويو. رئيس صدمو ساڪر، درويش جي نعري واري آه جو تير کائي واپس موٽيو، خادمن عرض ڪيو، ته سائين ظالم رئيس واپس پيو وڃي، درويش فرمايو. ”دلجاءِ رک، ڪاپاري ڌڪ جو زخم اٿس.“ رئيس صدمو ساڪر اڃا چند وڪون مس ڪنيون، ته خدا جي قدرت سان سندس عضون مان رت وهڻ لڳو ۽ هلڻ جهڙو نه رهيو. چون ٿا ته سندس سڀ اعضا ڪجهه جهڙا ڪونڙا ٿي پيا، جنهن به عضوي کي هٿ ٿي وڌائون، ته اهو عضو جسر کان جدا ٿي ٿيو ۽ اُتي جو اُتي مري ويو.

ظالم رئيس جي ماء، جيڪا ان وقت اُتي موجود هئي، تنهن وٺي رنو پٽيو ۽ دانهون ڪيون ۽ درويش کي چيو ته: ”اي درويش! قيامت جي ڏينهن منهنجي پٽ جي مارڻ جو ظلم، تنهنجي دامن تي لڳل هوندو.“ درويش به فرمايو ته: ”پٽ کي قيامت ۾ به ڪونه ڏسندين!“

ان ڏينهن کان پوءِ ظالم رئيس جو مال متاع فنا ٿيڻ لڳو، سندس رعب ۽ ظلم به ختم ٿي ويو، سندس پونئير به سڃاڻي ۽ مسڪينيءَ ۾ ڏکيا ڏينهن گهاري، هڪ هڪ ٿي گذاري ويا، سندس پونئيرن مان ڪو به ماڻهو نه رهيو ۽ سندس نسل ختم ٿي ويو.

روايت آهي، ته هڪ ڏينهن درويش مسجد ۾ ستو پيو هو، اوچتو مسجد جو پيش امام نفل نماز کان فارغ ٿي، تڪڙو گهر وڃڻ لڳو ۽ ويندي چادر ڇنڊيائين، جنهن ڪري ٻه ٽي ڪڪ وڃي درويش جي منهن تي پيا، هڪدم امام جون چنگهون ڪريون ٿي پيون ۽ هلڻ کان لچار ٿي پيو. ڪجهه دير کان پوءِ بيدار دل درويش سجاڳ ٿيو، ته پيش امام درويش کان اوچتو اڻ ڄاڻائي ۽ تڪڙ ۾ مٿس ڪڪن پوڻ جي معافي وٺڻ لڳو، درويش چيو:

”خدا جو قسم! بنده کي ته هن باري ۾ ڪا خبر ڪانهي، پر اها الله تعاليٰ جي مهرباني آهي، جو غافل ٻانهي تي ڪڪ پڻ به ڪونه ٿو سهي.“

ان کان پوءِ درويش پنهنجو هٿ پيش امام جي چنگهن تي گهمايو ته ترٽ چڱو ڀلو ٿي پيو.

روايت آهي، ته درويش جي زندگيءَ جي پوين ڏينهن ۾ وجد جي غلبي ۽ ذڪر جي جوش کان عجيب حالت ٿي پيئي هئي، جنهن به ڪو بلند آواز يا ڏاڍيان ڳالهائڻ سندس ڪن تي پوندو هو، ته هڪدم درد ڀري دانهن ڪندو هو، درويش جي ان دانهن سان اهو آواز ڪندڙ مري ويندو هو.

سندس زندگيءَ جو پڪيڙو الله تعاليٰ جي امر ”ارجعي الي ربك“⁽¹⁾ (ترجمو: ”پنهنجي پاڻهار ڏانهن موٽي هل.“) جي فرمان موجب، هن دنيا مان پرواز ڪري وڃي روحاني باغن ۾ رسيو يعني سندس وفات سنه 800 هجري (1580ع) ۾ ٿي. درويش جو مدفن دشت جي علائقي ڳوٺ ”اياره ديڪ“ (?) ۾ موجود آهي.

⁽¹⁾ سڀاڻو 30، سورت الفجر، آيت 28

راجو ستيو دل ۲

راجا ذکر سیه دل (راجو ستيو دل) هڪ حال وارو درويش،
الله تعاليٰ وٽ مقبول، تحقيق جو شربت پيئندڙ، توفيق جي مسلك جو
پانڌيڙو، محبت حقيقيءَ جو سڙيل، وحدت جي درياءَ جو ٽوپو، شوق جي وحدت
خاني جو سرمست، موليٰ جي محبت سان ٽٽار ۽ ڪامل عارف درويش، راجه
سيه (راجو ستيو) دل واصل بالله مجذوب هو.

هميشه عشق مستي ۽ وحدت جي سرمستيءَ جي خمار ۾ رهندو هو.
هميشه مٿي ۽ پيرين اڳهاڙو گهمندو ڦرندو هو، ڪٿي به به ڏينهن به راتيون
سڪونت اختيار نه ڪندو هو، سندس زبان تي جو ڪجهه جاري ٿيندو هو، سو
ڪپيندڙ تلوار وانگر ڪم ڏيندو هو.

چون ٿا ته جڏهن کيس ڪو معاملو پيش ايندو هو، تڏهن اٿي بيهي
سر ۽ سوز سان ڪو سنڌي بيت چونڊو هو، انهيءَ بيت ۾ هو سڀ ڪجهه چئي
ويندو هو ۽ جيڪي چونڊو هو سو ٿي پوندو هو.

الله تعاليٰ پنهنجن ٻانهن تي مهربان آهي، پر اسان نفس ۽ شيطان جي
پويان هلي، مالڪ حقيقيءَ کي وساري ڇڏيو آهي، مطلب ته پروردگار جي قدرت
۽ ڪم اسان جي عقل ۽ اختيار کان مٿي آهن.

قد قسم القلم بما قسم

رضي العبد به او اختصر

(بيشڪ قضا جي قلم سان جيڪا ورهاست ٿي، سا ورهاست ٿي ويئي، پوءِ
ٻانهو چاهي ان تي راضي رهي يا رنج رهي).

نقاش ازل هر انسان جي چڱائي منائي ۽ تقدير سندس پيشانيءَ ۾
لکي ڇڏي آهي).

روايت آهي ته هڪ ڏينهن مجذوب شينهن تي چڙهيو پئي آيو. اوچتو
وات سان درويش جرڪس پٽ ڏٺو هڪ ڳئون گابي سميت ڪاهيو پئي آيو،
جڏهن مجذوب جي نظر جرڪس تي پئي ته هڪل ڪري چيائين: ”اي جرڪس
هوش رک جو اسان جي سواڙي (شينهن) بڪايل آهي.“ جڏهن هڪ ٻئي جي

ويجهو آيا، ته مجذوب جي چوڻ تي جرڪس گابو کڻي شينهن جي آڏو ڇڏيو، الله جي قدرت سان گابي جي پاران شينهن جي وات ۾ ازغيبی هرڻ اچي ويو ۽ گابو سلامت رهيو.

روايت آهي ته مجذوب هڪ ڏينهن فقيرن جي جماعت سان گڏ ڪڇ وڃي نڪتو، اتي مينهن جو ڏڻ ٻيڻو هو، اتان مجذوب پنهنجي فقيرن لاءِ ڪجهه کير يا ڌوڙي جي گهر کڻي. جيئن ته اتي ڪو مرد موجود ڪونه هو، سو زالن درويش کي ڪونه سڃاتو، جنهنڪري درويش کي کير ۽ ڌوڙو ته ڪونه ڏنائون، ويتر مجذوب سان زبان درازي ڪري بي ادبيءَ سان پيش آيون.

مجزوب جوش ۾ اچي نعرو هڻي اتان هليو ويو، خدا جي قدرت سان مينهنون تاهه کائي ڦرن سميت وٺي پڳيون ۽ گر تي ويون.

جڏهن مالوند ماڻهو گهر موٽيا، ته وڻاڻ خالي ڏنائون، زالن کان حقيقت معلوم ڪري مينهن جي جهر جهنگ ۽ رڻ پٽ ۾ ڳولا ڪيائون، پر مال جو پير به ڏسڻ ۾ ڪونه آين، ۽ هو نااميد ٿي موٽي آيا ۽ افسوس جا هٿ مهٽڻ لڳا. چون ٿا ته پوري سال گذرڻ کان پوءِ مجذوب اتان اچي لنگهيو. زالن مڙسين سڀيئي روئندا رڙندا، اچي مجذوب جي پيرن تي ڪريا ۽ احوال عرض ڪيائون. مجذوب کي رحم اچي ويو ۽ ڪا گهڙي ترسي فرمايو: ”توهان مينهن جو وڻاڻ، ڪلا ۽ رسا تيار ڪيو ۽ اڄ سمورو مال موٽي ايندو.“

مجزوب جي ڳالهه ٻڌي ڀاڳيا گهرن ڏي موٽيا ۽ وڃي وڻاڻ ۾ ڪلا کوڙيائون ۽ انهن ۾ رسا ٻڌائون، شام جي وقت مال جي اچڻ جو انتظار ڪرڻ لڳا. خدا جي قدرت سان شام جو ڏنائون ته مينهنون اڳ ۾ ۽ ڦر انهن جي پٺيان گڏ پيا اچن. مال اچي وڻاڻ تي بيٺو. ڏنارن کان پڇيائون، ته توهان ايترو وقت ڪٿي هئا؟ انهن ورائيو، ته اسان روز جي دستور موجب صبح جو ويا هئاسون ۽ شام جو موٽي آيا آهيون. اسان کي اها ئي خبر آهي.

روايت آهي ته مخدوم بنده ۽ مخدوم هالا (مخدوم سرور نوح هالا ڪنڊي) مشهور علماء ۽ اوليائن مان آهن. هڪ ڏينهن انهن بزرگن جي مجلس ۾ مجذوب (راڄو ستيو دل) جو ذڪر نڪتو. انهن چيو ته: ”سندس ظاهري حال بدعت کان خالي نه آهي.“ اڃا ايترو چئي بس ڪيائون، ته مجذوب انهيءَ وقت اچي اتي پهتو. مخدومن ڏي منهن ڪري چيائين ته: ”اوهان هينئر جيڪا

(منهنجي باري ۾) ڳالهه پئي ڪئي، اها وري مون کي ٻڌايو. "مخدوم اها گنتگو ٻڌي اچرج ۾ پئجي ويا ۽ ڪٿي چپ ڪيائون.

اتفاق سان هڪ ماڻهو چار ۽ ڪارو ڪٿي، مڃي مارڻ لاءِ اتان اچي لنگهيو. مجذوب ان مهاڻي کي پاڻ وٽ سڏي، فيض جي نظر ڪري چيو: "هنن مخدومن جي اڳيان پيش امام ٿي نماز پڙهائڻ ۽ پاڻ سڀ ان مهاڻي جي پٺيان بيهي نماز پڙهڻ لڳا. الله تعاليٰ جي قدرت سان اهو مهاڻو، مجذوب جي فيض واري نظر جي ڪري، قرآن شريف تمام سهڻي قرأت ۽ خوش الحاني سان تلاوت ڪرڻ لڳو. مخدوم قرآن شريف جي اهڙي سهڻي قرأت ٻڌي حيرت ڪرڻ لڳا. مطلب ته مهاڻو قرآن شريف جا ٽيهه ٽي سڀارا سهڻي آواز سان پڙهي ويو. اهي مخدوم هن ڪرامت کان عجب ۾ پئجي ويا ۽ مجذوب سان بدعت واري بدگمانِي ڪرڻ کان توبه تائب ٿيا.

روايت آهي ته هڪ ماڻهو سخت بيمار ٿي پيو، سندس پيٽ دهل وانگر ڦوڪجي پرجي سڄي پيو ۽ بول براز بند ٿي ويو، ڪنهن دوا داروئن اثر نه ٿي ڪيو ۽ مرڻ تي هو، ته ان بيمار جي زال مجذوب کي ايندي ڏٺو، جا پريشاني ۽ ڪاوڙ مان چوڻ لڳي ته: "هي جيڪي درويش آهن، رڳو ٺڳيءَ جا ٺاهه ٺاهيو وٺن، انهن ۾ ڪو به ڪامل الله وارو ڪونهي جو سندن فيض واري نظر سان بيمار شفا ياب ٿئي!"

مجزذوب، بيمار جي زال جو اهو مهڻو ٻڌي، جوش ۾ اچي ويو ۽ اچي مريض جي مٿان بيٺو، سندس هٿ ۾ پاڻيءَ جو ڪوٽرو هو، مجذوب چوڻ لڳو ته: "هيءُ پاڻي بيمار کي ڍڪ ڍڪ ڪري پياريو." پاڻي پيئڻ سان بيمار جو پيٽ کلي پيو.

جڏهن پاڻيءَ جو سڄو ڪوٽرو پورو ٿيو، ته بيمار به مڪمل چڱو ٿيو ٿي پيو. پيٽ پيٽن جهڙو هلڪو، سوچ به ختم ٿي ويئي ۽ سندس سموري تڪليف دور ٿي ويئي.

پوءِ مجذوب ان بيمار جي زال کي چيو ته: "هيءُ مڪر ۽ رياءُ آهي جيڪو چوڻ ٿي!" سڀ مرد ۽ زالون سندس پيرن تي ڪري پيا، بيمار جي چڱپلائي ۽ سندس ڪرامت تي شڪر گذاري ڪرڻ لڳا.

مجنوبن جون عجيب ڳالهيون ۽ انداز آهن. روايت آهي ته هڪ ڏينهن ان صحيح مضبوط ايمان ۽ عقيدتي واري بزرگ شخص واٽ ويندي وڃ رستي تان نڪر جي ڪنيءَ جي پڳل ٺڪرين جي هڪ هڙ لڏي. ان هڙ کي هٿ ۾ کڻي وجد ۽ شوق ۾ اچي چوڻ لڳو: ”جڏهن پڇي پڻين ته لاهه ڇاڙهه، ۽ باهه جي سخت عذاب يا تڻو کان بچي وئين.“

ڳچ مهل وجد ۽ حال واري اها گفتگو ڪندو رهيو ۽ ان ڪري پاڻ ۾ به وڌيڪ جوش ۽ حال پيدا ٿيس، حقيقت ۾ هنن لفظن ۾ باطني معنيٰ جا عجيب موتي سمايل آهن.

هن مضمون جي نڪتي جو فائدو هيءُ آهي، ته هڪ اهل دل شخص ڪامل عارف کان پڇيو، ته دين جي درستگي ڪيئن حاصل ٿيندي؟ ڪامل ولي جواب ڏنو ته: ”دل جون سڌون ۽ اميدون پيڇڻ سان (يعني بشڪستگيءَ دل)“

دُر تا نه شڪند وجود لطيف

سرمه چشم دلبران نه شود

(جيستائين لطيف وجود جو دُر يا موتي، نه پيچندو، تيستائين دلبران جي اکين جو سرمو ٺهي نه سگهندو.)

مجنوب سن 979 هجري 1571ع ۾ الله جو حڪم مڃيو.

اربعي الي ريك راضية مرضية“ (سپيارو 30، سورت الفجر، آيت 28) (ترجمو: پنهنجي پالڻهار ڏي موٽي هل، جو تون ان کان راضي هجين ۽ هو توکان راضي هجي) جو سڏ سڻي:

”قَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَأَدْخُلِي جَنَّتِي“ (سپيارو 30، سورت الفجر آيت 29، 30) (ترجمو: پوءِ منهنجن ٻانهن ۾ داخل ٿي وڃ ۽ منهنجي جنت ۾ داخل ٿي وڃ) جو رتبو ماڻي پساھ پرينءَ جي حوالي ڪيو، سندس مدفن رائڊن ڳوٺ جي آس پاس حلب جي ويجهو آهي.⁽¹⁾

(1) مجنوب جي سال وفات بابت فارسي حاشيه ۾ هن ريت اختلاف آيل آهي: 977هـ-970هـ 987هـ تحفة الكرام ۾ 977 هجري آيل آهي. تحفة الكرام ۾ آهي ته مشهور جاءِ (رائڊن) لنڊان آهي. لنڊن سنڌ ۾ بلوچن جي هڪ ذات آهي. (سيد حسام الدين راشدي)

شيخ پر ڪيو ڪاتيار

هيءُ عارف محقق، مجذوب حق، ولايت جو صاحب، حقيقت جي راه جو سالڪ، ترڪ ۽ فنا جي مجاهدن جو اڳواڻ، نفس ۽ حرص جي مخالفت ڪندڙ واديءَ جي پانڌيڙن جو سونهن، صاحب حال، اهل دل شيخ پر ڪيو پٽ شاهو ڪاتيار نامور بزرگ مشائخن سالڪن ۽ مجذوبن مان هو. چون ٿا ته اوائل زماني ۾ تمام گهڻي رياضت مجاهدا ۽ عبادت ڪيون ڪيائين.

چون ٿا ته هڪ دفعي سورهن سالن کان پوءِ روزو کوليو هئائين. (وڌيڪ راويءَ انهيءَ جو ذميدار آهي) ⁽¹⁾ جڏهن سيارو ايندو هو، سخت سيءُ ۽ پارِي پوڻ ڪري پاڻي به چمي برف ٿي پوندو آهي، درويش سڄو سيارو چادر ويڙهي حوض تي ويندو هو، غسل ڪري آليءَ چادر ۾ نماز پڙهڻ ۾ مشغول ٿي ويندو هو. جڏهن چادر سُڪندي هئي ته، وري نئين سر وهنجي آلي چادر ڍڪي نماز پڙهڻ لڳندو هو، سڄو سيارو ساري رات ائين عبادت ڪري صبح ڪري ڇڏيندو هو. وري اونهارِي جي ڏينهن جو سج جڏهن ٽامڻي ٿي ٿيندو هو، تڪ منجهند جو پڪي پڪڙ به وڻن ۾ لڪندا آهن ۽ ڪانجِي اک پئي نڪرندي هئي، اهڙي سخت ساڙيندڙ ڏينهن ۾ سارو وقت سج جي هيٺان ميدان ۾ عبادت ۽ رياضت ۾ گذاريندو هو، اهڙي ريت سڄو اونهارو رڻ پٽ ۾ رهندو هو.

ايڏين سخت رياضتن ڪري سندس بدن جي ڪل سڙي وئي هئي، مطلب ته ايڏين سخت عبادتن ۽ رياضتن ڪري فنا في الله جي چاڙهي چڙهي، بقا بالله جي منزل تي وڃي رسيو هو ۽ ڪامل عارفن ۽ ولين جو رتبو ماڻيو هئائين. معتبر راوين کان آيل آهي، ته بزرگ کي عبادت ۽ رياضت واري وقت ۾ هڪ دفعي ڪپڙ جي پاڙ مان نور جي تجلي ڏسڻ ۾ آئي. ان ڏينهن کان ادب خاطر ڪپڙ جي پاڙ جو ڏندڻ نه ڏيندو هو، ان ڪري سندس مجلس ۾ ڪو به ماڻهو ڪپڙ جي پاڙ جو ڏندڻ نه ڪڍي ايندو هو.

(1) راويءَ جو مطلب آهي ته لاڳيتو سورنهن سال روزا رکيائون. (ادارو)

روايت آهي، ته هڪ ڏينهن بزرگ پنهنجي زمين تي آيو، اتفاق سان ان ڏينهن هارين بچ پئي ڇڻيو ۽ ٻه ننڍيون ديگيون پٽ جون رڌي رکيون هئائون، ته ڪم پوري ٿيڻ کان پوءِ ونگارو همراهن کي ڪارائتيون. بزرگ اهي پٽ جون ديگيون ڏسي پڇيو ته: ”ڪم وارن همراهن ۽ هارين نماز جو فرض پڙهيو آهي يا نه؟“ عرض ڪيائون ته: ”اڃا نماز نه پڙهي اٿئون“. بزرگ فرمايو ته ”بانگ ڏيو.“ جڏهن بانگ ۽ تڪبير سڀني ڪم وارن ٻڌي، ته به دنيا جي ڪم جي وٺ وٺان کي لڳا رهيا، ان ڪري بزرگ جوش ۾ اچي سڀني ڪم وارن کي ٻاهر ڪڍيو ۽ چيو ته: ”هتي وڃ تي ڪڏ ڪٿي پٽ جون ٻئي ديگيون پوري ڇڏيو.“

اهڙي ريت سال گذري ويو، وري ايندڙ ٻئي سال ساڳي جاءِ تي ڪڙمين ٻنيءَ ۾ بچ پئي ڇڻيو ۽ ڪم پئي ڪيو. بزرگ به اتي اچي فرمايو ته: ”هتي پروڪيون به ديگيون امانت پوريل آهن، انهن کي هتان کوٽي ٻاهر ڪڍو.“ امر موجب زمين کوٽي ٻئي ديگيون صحيح سلامت ٻاهر ڪڍيائون، ديگين جو ڍڪ لاهي ڏنائون، ته پٽ گرم ۽ تازو آهي، ڇڻ ته هينئر ڇر تان ديگيون لٿيون آهن، پوءِ سڀني موجود هارين اهو پٽ کائي ڍو ڪيو.

حاجي ويسر، صالح شخصن ۽ مٽي پرهيزگارن مان هڪ هو. اهو ڳالهه ٿو ڪري ته هڪ دفعي منهنجو ننڍو ڀاءُ بيمار ٿي پيو، حاظق حڪيمن ۽ ديسي ڏاهن جي دوا درمل مان ڪو به فائدو نه ٿيو، مون کي منهنجي ماءُ چيو ته: ”ننڍي ڀاءُ کي شيخ پرکي ڪاتيار وٺ دعا لاءِ ڪٿي وڃ.“ شيخ وٺ ڀاءُ کي دعا لاءِ ڪٿي وياسون. اسان اڃا شيخ جي خدمت ۾ پهتا ئي نه هئاسون، جو ويٺل ماڻهن کي چيائين ته ”فلاڻو (حاجي ويسر) اچي پيو، مقصد حاصل ڪندو يعني شفا لهندو.“ اتي پهچي سندس قدم بوسي ڪري نذرانو خدمت ۾ پيش ڪيوسون. شيخ، بيمار ٻار تي دعا ۽ شفا واري نظر وڌي ۽ ٻار کي پنهنجي ڪوٽري مان پاڻي ڍڪ پياريو ۽ فرمايو ته: ”هاڻي هي ڇوڪرو جواني ماڻيندو ۽ سڪيو ستابو ٿيندو، ان کان پوءِ اتر کان هڪ لشڪر ايندو ۽ انهن جي هٿان مارجي ويندو.“

چون ٿا، ته اهو ڇوڪرو جواني ماڻي، مال متاع وارو خوشحال بڻيو. جنهن وقت هندستان جو لشڪر سنڌ ۾ آيو ته هو پنهنجي گهر ۾ ئي هو، ته ان لشڪر هٿان مارجي ويو.

روايت آهي، ته هارون سمو، شيخ جي مريدن مان هو ۽ درياءَ جي ڪڇي واري پاسي جو ويٺل هو. (سما سنڌ جي اصل ذات آهي، سما حڪمرانن مان ڄام نظام الدين سمو سنڌ جو مشهور عدل انصاف وارو حاڪم ٿي گذريو آهي.) هڪ سال درياءَ ۾ پاڻي نه چڙهيو ان ڪري سندس پوک ڪانه ٿي، پاڻي نه اچڻ ڪري زمين خشڪ غير آباد رهي، پاڻ ۽ مال متاع ڏاڍا ڏکيا ٿيا.

هارون سمي اهڙي حالت ۾ پنهنجن پٽن کي درياءَ جي پار شيخ پرکي ڏي موڪليو، ته اها ڏکي صورتحال ٻڌائي، شيخ کي دعا لاءِ عرض ڪن. اهي ٽپهري نماز ڌاري اتي پهتا، پنهنجي پيءُ طرفان حقيقت حال عرض ڪري دعا لاءِ چيائون.

سج لهڻ وارو ٿيو، ته شيخ انهن جوانن کي اجازت ڏني ۽ چيو ته "پنهنجي پيءُ کي چئجو ته دلچاءُ ڪري، پوک ٿيندي ۽ گاهه ڄام ٿيندو، مال متاع به تازو توانو ٿيندو، پنهنجي پيءُ ۾ بچ چئڻ جي تياري ڪري، زمين آباد ٿيندي."

هينئر پار وڃڻ لاءِ شيخ طرفان موڪل ملڻ کان پوءِ انهن جوانن دل ۾ چيو ته: "اونڊاهي رات آهي، هينئر پار وڃڻ لاءِ درياءَ تي ٻيڙي به ڪانه هوندي، درياءَ ڪيئن اُڪرنداسون؟ صبح کان وٺي گهران نڪتا آهيون، سڄي رات پئي آهي، بک تي صبح تائين رات ڪيئن گذرندي؟ جيڪڏهن شيخ ڪجهه ڪارائي پياري، ته هوند ڏاڍو چڱو ٿئي."

هوڏانهن شيخ به سندن دل جون اهي ڳالهيون پرکي کين دلچاءُ ڏيندي چيو ته: "دل ۾ ڪو به شڪ ۽ وسوسو نه ڪريو، جڏهن انهيءَ واٽ سان واپس ٿيندؤ ته رستي ۾ گذرڻ جي واڙي آهي، ان واڙيءَ وارا ڏٺي اوهان کي سڏ ڪري دل سان ڍؤ تي گذرا ڪارائيندا. جنهن وقت درياءَ جي ڪنڌيءَ تي پهچندؤ ته توهان لاءِ ٻيڙي به تيار بيٺي هوندي. ان تي چڙهي خيرسان رات جو ئي پنهنجي ڪڪن (گهر) ۾ پهچي آرام ڪجو."

شيخ جي اهڙي خوشخبري ٻڌي الله توهار ڪري موڪلائي واپس روانا ٿيا، ته واٽ تي گذرڻ جي واڙيءَ وارا ڏٺي ڊوڙندا آيا، جيتوڻيڪ اڳ ۾ ڪنهن کي به صلاح نه ڪندا هئا، پر انهن جوانن کي گذرا ڪارائي رڄ ڪرايائون. اڳتي هلي جڏهن درياءَ تي پهتا ته واقعي ٻيڙي به اڳ ۾ ئي تيار بيٺي هئي. ناڪئي کين سڏي چيو ته: "توهان لاءِ بيٺو آهيان، اچو ته پار هلون."

هي به تڪڙا ٻيڙيءَ ۾ چڙهيا ته ٻيڙي هلڻ لڳي، انهن عجب مان ٻيڙيءَ واري ناڪڻي کان پڇيو ته: ”ڪمهلو هتي ٻيڙي ڪيئن ڪاهي اچي بيٺو هئين؟“ ناڪڻي ورائيو ته:

”پار ٻيڙيءَ ۾ رسا ٻڏي ڪلا ڪوڙي ٻيڙيءَ کي ڪپر تي قابو ٻڏي بيهاري ڇڏيو هوم، ته اوچتو ڪو سخت طوفان لڳو ٻيڙيءَ مان رسو ۽ ڪلو نڪري ويو، گهڙيءَ کانپوءِ ڏنر ته هتي پار اچي پهتو آهيان. سمجهيم ته ان ۾ به ڪو راز آهي. ڪنهن کي پار اڪارڻ لاءِ الله سائينءَ هتي موڪليو آهي.“

ان کان پوءِ اهي جوان سڌا پنهنجي گهر اچي پهتا ۽ پنهنجي پيءُ کي ڪامل ولي سالڪ بزرگ جو نياپو پهچايائون. جيئن ته جوانن جي پيءُ هارون سمي کي بزرگ ۾ پورو اعتقاد ۽ سچو عقيدو هو. ان ئي ڏينهن صبح ساڻ ئي ٻني ٻاري جي ڪم ڪار جي تياري ڪرڻ لڳا. ٻنيءَ تي وڃي ڏسن ته قدرتي طور زمين پاڻيءَ سان ڀري پيئي آهي. ٻج ڇڻڻ شروع ڪيائون، ان زمين مان ايترو ته اناج پيدا ٿيو، جو پروڪي سال واري سوڪ جي ڪسر پوري ٿي ويئي.

چون ٿا ته ٻيا ڪجهه سال درياءُ جو پاڻي ڪونه چڙهيو، پر اهو زمين جو تڪر ان قدرتي پاڻي ۽ ريڇ ڪري سرسبز ۽ آباد ٿيندو رهيو، ان ۾ اناج پچندو رهيو.

بزرگ جون هن قسم جون گهڻيون ڪرامت ڀريون ڳالهيون مشهور آهن. هتي مختصر طور بيان ڪيون ويون آهن.

شيخ ڀرڪيو ڪاتيار تاريخ 3 - رجب 998 هجري / 1580ع ۾ هن فاني جهان مان موڪلائي، جاوداني جنت ۽ قدسي ڪچهريءَ ۾ وڃي پهتو.

سندس مدفن (ملا) ڪاتيار ڳوٺ ۾ آهي.

چرڪس پٽ ڏنو سرڪي

هيءُ درويش دين ۽ يقين جي مسلڪ رکندڙن جي مقابلي ۾ سڀني کان اڳتي هو. هو پنهنجي شوق (عشق و عرفان) جي گهوڙي کي حقيقت شناسي ۾، پنهنجي همراهن (سالڪن) کان اڳتي ڪڍي ويو ۽ قرب ۽ محبت جي ميدان تائين پهچايو. محبت ۽ معرفت جي انهيءَ مقام تي ڪمال جي رتبي تائين رسيو، جو اڪثر درويش، سندس نظر کان پاڻ بچائيندا ۽ پاسو ڪندا هئا.

روايت آهي، ته درويش هڪ ڏينهن چوڏهينءَ جي چنڊ وانگر روشن، ڪنهن سواريءَ تي رستي تان وڃي رهيو هو. اوچتو رستي ۾ کيس شيخ پرڪيو ڪاتيار مليو. شيخ پرڪيي، درويش چرڪس کي ڏسي سلام ڪيو، جيئن ته درويش جي هٿ ۾ قرآن شريف هو ۽ تلاوت قرآن ۾ مشغول هو، ان ڪري درويش، شيخ پرڪيي جي سلام جو جواب ڪونه ڏنو.

شيخ پرڪيو تڙ ٽڪڙ ۾ نظر بچائي اتان نڪري ويو ۽ پنهنجي خادم کي چيو ته: ”الله تعاليٰ جو شڪر آهي جو شينهن اولياءَ جي نظر کان اسان صحيح سلامت بچي ويا سين ۽ پنهنجو روحاني خزانو به بچي ويو.“

ان جي وڃڻ کان پوءِ درويش چرڪس پڇيو ته: ”هيءُ ڪير هو، جنهن اسان کي سلام ڪيو هو؟“ خادم ٻڌايو ته فلاڻو بزرگ يعني شيخ پرڪيو ڪاتيار هو، تنهن تي درويش فرمايو ته: ”هيءُ مجذوب (پرڪيو) وڏو دلير هو، جو اسان کان دل جو خزانو بچائي، صحيح سلامت هليو ويو.“

روايت آهي، ته درويش هڪ ڏينهن (باغبان ۾ مخدوم بلاول جي مجلس ۾ اچي سوال ڪيو ته: ”فرض جو رتبو وڌيڪ آهي يا (مرشد جو) ادب؟“ مخدوم بلاول ظاهري علم جي دليلن جي روشنيءَ ۾ چيو ته: ”فرض، ادب کان وڌيڪ آهي.“ ظاهر ۾ هيءُ جواب درويش جي مرضيءَ موافق نه هو، سو درويش جي دل تي بار ٿي بيٺو.

درويش جي وڃڻ کان پوءِ مخدوم بلاول جي دل جي ڦرهيءَ تان سڀ علم ميسارجي ويا، تنهن تي مخدوم عاجز ۽ پريشان ٿي، درويش چرڪس وٽ وڃي معافي ورتي. تنهن تي درويش فيض واري نظر سان سندس دل جي ڦرهيءَ تان جيڪي علم ميسارجي ويا هئا، سي سڀ علم بيهر لڪجي ويا.

”مريد“ نالي درويش جو هڪ خادم هو. اهو ڳالهه ٿو ڪري ته لاڙ ۾ هڪ شاهوڪار ماڻهو رهندو هو. جنهن کي اولاد ڪونه ٿي ٿيو، سندس زال سنڍ هئي، وٽن مال ملڪيت تمام جهجهو هو. پر پٽ جو اولاد ڪونه هئڻ، ان ڪري پٽ جي آس ۽ تمنا ۾ پئي ڦٽڪيا.

جانش بهواري پور مي سوخت،

شوقش بجگر بخور مي سوخت.

درسينه تمنى پسر داشت،

دل در غم گوشه جگر داشت.

تا بوک رسد براحه از رنج،

میزد در صد طلسم و نيرنج.

(سندس ساه پٽ جي شوق ۾ ٿي سڙيو، اهو شوق سندس جگر کي ساڙي خاڪ ڪري رهيو هو. دل ۾ پٽ جي تمنا هئڻ، ان ڪري سندس دل گوشه جگر جي غم ۾ ڏڪايل هئي! انهيءَ رنج مان راحت لاءِ سوين حيلاتي هلايائين).

پر ڪجهه به ڪونه ٿي وريو. نيٺ هڪ ڏينهن ٻي اولاد زميندار جي اها سنڍ زال، درويش وٽ عاجزي ۽ عرض ڪئي آئي، نذرانا ۽ تحفا پيش ڪيا. چون ٿا ته اها زال جنهن وقت اتي پهتي ته هيءُ درويش ان وقت مسجد ۾ ويٺو هو. مائي گهڻي ميڙ منٽ ۽ پٽ واسطي دعا لاءِ تمام گهڻي عاجزي ڪري درويش کي ٻڌايو، ته هاڻي سندس مڙس ٻي زال ٿو پرڻجي. درويش دعا ڪر ته ائين نه ٿئي ۽ الله تعاليٰ پٽ ڏئي!

درويش، مائيءَ جي عاجزي، پريشاني، بيقراريءَ کي ڏسي گهڻو توجهه ڪيو. راوي مريد چوي ٿو ته، درويش ايتري قدر مهرباني ڪري چيو ته: ”جيڪڏهن هن وقت هتي توکي پٽ ڄمي ته الله جي قدرت کان پري ڪونهي. پر جيئن ته هيءَ (مسجد) پاڪ جاءِ آهي، ان ڪري پوڙهيءَ زال کي تڪڙي موڪل ڏنائين، ته جلدي پنهنجي گهر پهچ.“

مائي گهر پهتي، ته کيس ويرا سا سور ٿيڻ لڳا، درويش جي دعا ۽ الله تعاليٰ جي تقدير ۽ قدرت سان کيس سهڻو پٽ ڄائو، اڃا تائين ان جو اولاد باقي آهي. هيئن درويش جي مزار ونگر ڳوٺ ۾ آهي.^(۱)

^(۱) (تحفة الڪرام ۾ آهي ته ونگر، ڇاڪن جي سرڪار کان مٿي جهونو مشهور ڳوٺ ۽ علحده سرزمين آهي- فارسي ص 160)

عارف سبحاني شيخ موسي آهيدائي رح

هيءُ عارف، دراصل هندستان جي بزرگن مان هو ۽ سلطان علاؤالدين خلجي (هندستان جي بادشاهه 695ھ - 715ھ) جي زماني ۾ سنڌ ۾ آيو. ڪامل ولي، مرشد ۽ اهل دل هو. هو سنڌ ملڪ ۾ اچڻ کان پوءِ سگهو هن فاني دنيا مان موڪلائي ويو.

سندس مزار فيض آثار ساڪري نهر (سانڪره نهر) جي ڪناري تي آهي ۽ سندس مزار فيض آثار حاجتمند مرادونندن لاءِ زيارت گاهه آهي.

سندس وفات کان پوءِ گهڻيون ڪرامتون ظاهر ۽ مشهور ٿيون. ڪو به ماڻهو ڪنهن مقصد ۽ مراد خاطر سندس دربار ۾ اچي دعا گهري ٿو ته مقصد ماڻي ٿو.

روايت آهي ته سندس وفات کان پوءِ سگهو هڪ سوداگر قافلي کان ڇڄي اڪيلو رهجي ويو، سامان سان ڀريل اٺ به ساڻ هوس، اوچتو اٺ جو پير ٽرڪي پيو ۽ ان جي تنگ ڀڄي پيئي. آبادي پري هئي، هٿو به اڪيلو، سو ڏاڍو مشڪل ۾ اچي ڦاٿو ۽ حيران پريشان ٿي پيو. ائين ڪندي شيخ موسي آهيدائي جي قبر تي نظر پيس، اتي وڃي مشڪل جي چوٽڪاري لاءِ سڄيءَ دل سان دعا گهريائين ۽ رات اُتي رهي پيو.

رات جو ڏٺائين ته شيخ سندس همراهي ۽ مدد پيو ڪري، صبح جو ننڊ مان جاڳيو ته اٺ کي چڱو ڀلو ڏٺائين. جنهن جي تنگ تي ڪو به ڌڪ جو اثر ڏسڻ ۾ نه آيس. يقين سمجهيائين، ته شيخ طرفان دستگيري ۽ ڪرامت ٿي آهي. ان ڪري پاڻ تي شيخ جي باس مقرر ڪري، صبح جو اٺ سميت پنهنجو رستو وٺي روانو ٿيو. خير سلامتيءَ سان واپار ڪري ڳوٺ پهچي شيخ جي باس پوري ڪيائين.

ڪجهه وقت کان پوءِ انهيءَ اٺ کي ڪا بيماري ٿي پيئي، لڄاڙا اٺ کي ڪٺائون ڪل ۽ گوشت لاهڻ کان پوءِ ڏٺائون ته الله جي قدرت سان اٺ جي پڳل تنگ جي هڏيءَ ۾ لوھ جي وڏي شيخ لڳل آهي. سڀ حاضر ماڻهو عجب ۾ پئجي ويا، اٺ جي ڏٺيءَ کان پڇيائون، هن مسافريءَ واري سڄي ماجرا ۽ شيخ جي ڪرامت بيان ڪري ٻڌائي.

درويش صدر پٽ ڪيهر اونو

سند جي وڏن مشائخن ۽ اوليائن مان ولي سڳورو آهي. چون ٿا ته سندس مٿي، کاڏيءَ ۽ سڀني عضون تي وار صفا ڪونه هئا، جيئن بهشتي ڳيرو جوان هوندا، تيئن چڻ ته هيءُ به انهيءَ صفت جو نمونو هو، سڄي عمر ڪنوارو ۽ چڙو تي رهي گذاري ويو.

سندس هيءَ ڪرامت تمام گهڻي ۽ هر هنڌ مشهور آهي.

روايت آهي ته هڪ دفعي هيءُ درویش ملتان زيارت لاءِ روانو ٿيو، جيئن ته ملتان اوليائن جو شهر آهي، زيارت جي شوق ۾ پنڌ ڪندي ملتان جي راوي نديءَ تي پهتو، شام جو وقت هو، جيئن ته درویش کي مشائخ ڪبير (وڏي شيخ يا مرشد) جي مزار جي زيارت ڪرڻ جو شوق دامنگير هو، ان ڪري نديءَ جي اوڙين ۾ رات رهڻ ڏکي پئي لڳيس:

وعده وصل چون شود نزدیک

آتش شوق تيز تر گرد

(جڏهن وصال جو وعدو ويجهو ايندو آهي ته تيئن ديدار ۽ شوق جي باهه وڌيڪ تيز ٿيندي آهي.)

درويش جي دل گهريو، ته رات نديءَ جي هُن ۾ وڃي مرشد جي مزار فيض آثار تي گذاري، ۾ وڃان ندي هئي، ٻيڙي موجود ڪانه هئي، نيٺ لاچار ٻيڙيءَ واري ناڪئي کي سڏ ڪيائين ته ٻيڙي ڪاهي اچ ته چڙهي پار هلون، جيئن ته ٻيڙيءَ جو ناڪو ملتان جي پاسي جو هو، سو جهالت ۽ اڻ ڄاڻائيءَ ڪري هُن درویش کي ڪونه سڃاتو، سو سڏ جي جواب ۾ گهٽ وڌ بڪڻ لڳو.

درويش ائين بد شد بدڻ تي جوش ۾ اچي ويو، پنهنجي خادم ”ويراج“ کي حڪم ڏنائين ته وٽس جيڪو ڪوٽرو آهي ان کي نديءَ جي پاڻيءَ مان ڀري اچ. خادم ”ويراج“ جيئن پاڻي سان ڪوٽرو ڀريو ته قدرت الاهيءَ سان ساري ندي انهيءَ ڪوٽري ۾ ماڀي ويئي، ندي سڪي نون ٿي پئي، انهيءَ رات درویش ملتان پهچي ويو ۽ مرشد جي زيارت جو فيض حاصل ڪيو. صبح ٿيو ته نديءَ جي سڪي وڃڻ ڪري اچي خلق ۾ عجب ۽ تڙتلو پيدا ٿيو، درویش اهو

پاڻيءَ جو ڀريل ڪوٽرو کڻي اچي مرشد جي خدمت ۾ پيش ڪيو ۽ احوال بيان ڪري ٻڌايو ۽ پاڻيءَ جي موٽائڻ بابت صلاح ڀڃي. شيخ فرمايو ته: ”پاڻي ڪنهن ڪم ۾ آڻي ڇڏڻ گهرجي ته جيئن اسان جي مريد جي ڪرامت دنيا ۾ يادگار رهي.“ انهيءَ وقت کان وٺي اها ندي سڪي پئي آهي.

روايت آهي ته هڪ ڏينهن درويش ”لُسو ڪاڪرو“، شينهن تي سوار ٿي درويش صدر اوٺي سان ملڻ آيو. درويش صدر جي اڳيان هڪ ڪير پياڪ گابڙو ٻڌو بيٺو هو. درويش لُسي ڪاڪري، شينهن تان لهي اچي، درويش صدر سان ملاقات ڪئي ۽ چيو: ”اي درويش! منهنجو شينهن بڪايل آهي، تنهنڪري هيءُ گابو انهيءَ کي مهمانيءَ ۾ ڏي ته ڪاٿي.“

درويش صدر چيو ته: ”هن گابڙي جي ماءُ جهنگ ۾ ڄرڻ ويئي آهي. جڏهن واپس اچي ٻچو نه ڏسندي ته پريشان ٿيندي، ان ڪري تون هن ڳالهه تان مڙي وڃ!“

درويش لُسي به ضد ڪيو ته: ”نه، گابو منهنجي شينهن کي ڏي.“
 نيٺ درويش صدر خادم کي چيو ته: ”يلا گابڙو ڇوڙي شينهن جي حوالي ڪر.“ جيئن گابو شينهن جي آڏو آيو، ته درويش صدر جي ڪرامت سان شينهن گابڙي کي ڏسي وٺي پڳو، گابڙو، شينهن جي پويان پيو ۽ شينهن لاجار ٿي جهنگ ۾ وڃي لڪو، تنهن تي گابو موٽي اچي پنهنجي مالڪ درويش صدر اوٺي اڳيان بيٺو.

درويش سنه (?) ۾ هن دنيا مان موڪلائي ويو. سندس مزار ولهار ۾ آهي.

درويش پڇو يا پنيو ناريجو

هيءُ درویش، دشت جي اوليائن مان آهي، چون ٿا ته سندس زماني ۾ مينهن ڪونه وئو. ماڻهن جو رزق روز تنگ ٿي پيو. انگري درویش، دشت مان هلي تر وڃي رهڻ جو ارادو ڪيو.

درويش پنهنجن پٽن سوڌو تر وڃي رهيو، درویش پاڻ ڏينهن جو واريءَ جي پٽن تي ويهي عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول ٿيندو هو. رات جي وقت اتان ٿوهر جون پاڙون ڪڍي انهن جي رڌڻ جو چوندو هو. ٿوهر اهڙو ته ڪڙو زهر ٿيندو آهي جو الله جي پناه! جنهن جي به نڙيءَ ۾ ٿوهر پهتو ته ڄڻ ساه وٺيو. جڏهن ٿوهر جون پاڙون رڌڻ لاءِ ڪنيءَ ۾ وجهندا هئا، ته قدرت الاهيءَ سان اهي ٿوهر جون پاڙون نرم ۽ لذت طعام ٿي پوندو هو. سندس پٽ به اهو لذت طعام کائيندا هئا ۽ جڏهن شام جو گهرندا هئا، ته به ان مان ڪائي ڍڙ ڪندا هئا.

روايت آهي ته درویش هڪ رات عبادت ۾ مشغول هو، پر ۾ باهه ٻاري ڇڏي هٿائين، باهه پيئي ٻري ته اوچتو ڪن شرير سوارن اچي، درویش کي زبردستي پنهنجي اڳيان ڪري گس جو سونهن ٿي واٽ ڏيکارڻ لاءِ جهيڪ هنيا. درویش ڏکائيل دل سان اڳيان ٿيو. اڃا ڪجهه وڪون ئي ڪين هليا ته گهوڙن جا سُنڀ پٿرن تي قابو ڄڻ لڳا. پٿرن جو آواز ٻڌي شرير سوارن پڇيو ته، هن زمين تي اڳي ته ڪو به پٿر ڪونه هوندو هو، هينئر جبل ڪٿان آيو؟ درویش چيو ته: ”هيءُ زمين نه آهي، پر ڪوهه قاف جبل آهي، اوهان ٻڌو هوندو.“ درویش ائين چئي سوارن کي اتي موت جي منهن ۾ ڇڏي، پاڻ هڪدم پنهنجي عبادت واري جاءِ تي موٽي آيو. (والله اعلم بالصواب)

درویش جي وفات سن 900 هجري 1594ع ۾ ٿي. سندس قبر ديهه گوڙ جي سامهون ريڻ نديءَ جي ڪناري تي آهي.)

درويش هالو سهتو

هيءُ درویش به دشت جي ڪامل ولين مان، ولي آهي، چون ٿا ته قرآن شريف جي هن آيت تي عامل هو:

"والله يحب المطهرين".^(۱)

(۽ الله تعاليٰ، پاڪ رهڻ وارن کي دوست رکندو آهي پسند ڪري ٿو.)

درويش پاڪائيءَ ۽ طهارت جي تمام گهڻي ڪوشش ڪندو هو. ايتري قدر جو دشت جي ڪنهن حوض وٽان لنگهندو هو ۽ اتي ڏسندو هو، ته حوض جي ڪناري تي ڪو گند ڪچرو آهي ته، اتان وضو به نه ڪندو هو. پاڻ سان هميشه پاڻيءَ جا ٻه ڪوٽرا رکندو هو. هڪ استنجا (طهارت) لاءِ ۽ ٻيو وضو ڪرڻ لاءِ. اهي ڪوٽرا وڏي خيال ۽ صفائيءَ سان پاڻ ٿي پريندو هو.

فوت ٿيڻ وقت وصيت ڪئي هئائين، ته ننڍپڻ ۾ منهنجو ڪاٻو پير چيڻي سان ڀرجي پيو هو، تنهن ڪري غسل ڏيڻ مهل انهيءَ پير تي پاڻيءَ جا ويه ڪوٽرا هارجو، ته جيئن الله پاڪ جي درٻار ۾ پاڪ ٿي وڃي سگهجي.

روايت آهي ته درویش هڪ ڏينهن ٻئي ڪوٽرا پاڻيءَ سان ڀريو پئي آيو، جو ناهموار زمين تان لنگهڻ ڪري سندس هٿ مان ڪري، هڪ ٻئي تي لڳي پڇي پيا. درویش فرمايو: ”خبردار! متان پاڻي هاريو اٿو.“ خدا جي قدرت سان ٻئي ڀڳل ڪوٽرا سڄا ٿي پيا ۽ پاڻيءَ جو هڪ ڦڙو به زمين تي نه هاريو. (والله اعلم بالصواب)

روايت آهي ته درویش آخري وقت ۾ وصيت فرمائي ته: ”منهنجي وفات کان پوءِ درویش اسماعيل پٽ قمر الدين جيڪو اتان جي اوليائن مان آهي، تنهن (غسل) ڏئي، ٻئي ڪنهن کي نه چئجو.“

درویش سج لٽي مهل وفات ڪئي ۽ درویش اسماعيل هڪ ڏينهن جي پنڌ تي پري رهيل هو. ان کي رات جي وڳڙي ڪري، درویش جي وصيت موجب

^(۱) (پارو 11، سورت توبه، آيت 108)

ان کي غسل ڏيڻ لاءِ ڄاڻ نه ٿي سگهيو، پر راتوڪو سندس جنازو آمري مقام ۾ آڻي رکيائون ۽ درويش اسماعيل جو انتظار ڪرڻ لڳا.

صبح جي وقت اوچتو درويش اسماعيل ڪشف جي زور تي اتي اچي نڪتو. وصيت موجب درويش کي غسل ڏئي، ڪفن دفن ۾ شامل ٿيو ۽ چيو ته: "ڪالهه شام جي وقت درويش مون کي پاڻ ڪرامت طور ڄاڻ ڪيو، ته جلدي اچ ۽ مون کي غسل ڏيار."

هيئن سندس تربت آمري مقام ۾ آهي.⁽¹⁾

⁽¹⁾ (آمري جو قديم ڳوٺ سن (موجوده ڄام شوري ضلعي) جي ويجهو آهي - حاشيہ فارسي 202)

درويش ابراهيم رح

درويش ابراهيم پٽ ناگودر ٿيڻو درويش دشت جي وڏن اوليائن ۽ مشائخن مان هو. چون ٿا ته هميشه زمين جي ڌٿ تي قوت گذران ڪندو هو ۽ سڀني رواجي مشهور طعامن کان منهن موڙي ڇڏيو هئائين. الله تعاليٰ جي ذڪر ۾ مشغول رهندو هو. حياتيءَ ۾ ڪڏهن به منو طعام نه چڪيو هئائين. عبادت لاءِ هر چيلو. هڪ پير تي بيهي ڪيندو هو.

روايت آهي ته ”بڪ“ نالي هڪ ڪاتيار درويش جو وڏو خدمتگار هو. تنهن کي هڪ ڏينهن خيال آيو، ته درويش جي غذا ۽ خوراڪ ته اڃا هي ڌٿ آهي. ڪڏهن ڪڏهن ڪاڪوس ۾ ويندو آهي. ڏسان ته سندس پائخانو ڪهڙو آهي؟ خادم هڪ ڏينهن ڪوئرو ڪٿي ساڻس ڪاڪوس تائين گڏجي ويو. درويش جي اٿڻ کان پوءِ ڏٺائين ته، مشڪ ۽ ڪافور کان وڌيڪ خوشبودار به اڃا آنا پيا آهن. خادم اهي ڪٿي پڳ ۾ رکيا.

روايت آهي، ته درويش جي موت واري بيماريءَ ۾ سندس ڏيءَ، بسري يا بگڙهاري پڄائي، ان ۾ گيهه وجهي ڪٿي آئي، ته من اهڙي وقت ڪجهه ڪائي ۽ دل ۾ حسرت نه رهي. درويش ڏسي پڇيو ته: ”هيءُ ڇا آهي؟“ کيس ٻڌايو ويو ته بسري آهي، جنهن ۾ بگڙ ۽ گيهه پيل آهي. فرمايائين ته:

”اي منهنجي اکين جي نار نياڻي! هينئر منهنجي حياتيءَ جو سج لهڻ تي آهي. جڏهن حياتيءَ جو روزو مماتيءَ جي ٽپهريءَ تي اچي پهتو آهي، تڏهن هنن ٻن ٽن گراهن تي پنهنجو روزو ڪيئن پڇان؟ جن جي لذت چند لمحا آهي ۽ هميشه واري ابدي مشاهدي جي لذت ۽ ديدار کان محروم ڪيئن رهان؟ باقي منهنجي طرفان هيءَ اجازت آهي ته منهنجي دنيا مان گذاري وڃڻ کان پوءِ، مراد وند ماڻهو ههڙي ماني، منهنجي نالي پڄائي، خدا ڪارڻ ثواب خاطر ڏين، ته سندن مقصد حاصل ٿيندو.“

انهيءَ وقت کان وٺي انهيءَ پاسي جي ماڻهن ۾ رواج ٿي ويو آهي، ته حلال رزق مان ڪڻڪ جو هڪ تويو هڪ هٿ سان بيهي، هڪ سير بگڙ ۽ گيهه وجهي

بُسيرون پڇاڻي، سندس پاڪ روح جي نالي ثواب خاطر خدا ڪارڻ ماڻهن کي ڪارائيندا آهن ۽ مرادون ماڻيندا آهن.

روايت آهي ته سندس زماني ۾ هڪ سال مينهن ڪونه وٺو. علائقي ۾ سخت ڏڪار اچي منهن ڪڍيو. دشت جا ڏڪاريل ماڻهو سندس خدمت ۾ اچي روج راڙو ڪرڻ لڳا. انهيءَ دوران درويش وضو ڪرڻ لاءِ چشمي جي ڪناري تي آيو. پاڻيءَ جو بڪ پري کڻي حوض ۾ هاريو. ان مهل چيو:

"اي الله! ڏڪاريل مخلوق تي رحم فرما، جيئن

منهنجي هٿ مان پاڻي هاريو آهي، اهڙي طرح

ڏڪاريلن تي رحمت جو مينهن وساءِ!"

جيڪو ماڻهو چشمي تان پاڻي کڻڻ ويو هو. ان جڏهن هي درويش جا دعا وارا برڪت پريا لفظ ٻڌا، ته ان پڇي اچي درويش جي دعا وارا لفظ ماڻهن کي ٻڌايا. جيئن ته تر جي ماڻهن کي به درويش جي ڪرامت ۾ اعتقاد هو. انهن چيو ته: "جلدي ڪريو پنهنجن هيٺاهين جاين مان نڪري مٿاهن هنڌن تي گهر ٺاهيو." ان ئي وقت آسمان تي ڪڪر ظاهر ٿيا. اهڙو مينهن پيو، جو سڄو دشت جو علائقو درياءَ وانگر وهڻ لڳو.

چون ٿا ته اهو مينهن عام وسندڙ ڦڙين وانگر ڪونه پيو، بلڪ ٻوڏ وانگر مٿاهين کان هيٺ زمين تي آيو. مطلب ته مينهن اوهيرا ڪري وٺو. سڪل ٺوٺ زمين سر سبز آباد ٿي.. هن آيت وانگر آواز آيو ته:

كُلُوا وَارْعُوا أَنْعَامَكُمْ أَنْ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي النِّهَالِ^(۱)

ترجمو: کائو ۽ پنهنجن جانورن کي چاريو، بيشڪ ان ۾ عقل وارن لاءِ نشانيون آهن.

روايت آهي ته درويش جو هڪ سچو مريد درياءَ جي ڀر ۾ رهندو هو. پاڻ

تي لازم ۽ مقرر ڪري ڇڏيو هئائين ته، هر ڇهين مهيني کان پوءِ سٺو سهڻو کيس تمام محنت ۽ پاڪائي سان ٺاهي، درويش جي خدمت ۾ سوکڙي طور پهچائيندو هو.

هڪ دفعي کيس ٺاهي تيار ڪري، درويش کي سوکڙي ڏيڻ لاءِ درياءَ جي

ڪنڌيءَ تي پيڙيءَ جو انتظار ڪرڻ لڳو، ته اوچتو درويش "زڪريا تهيم ڊوري

^(۱) پارو 16، سورت طه، آيت 54.

هڱوري" جو رهاڪو اتي پتڻ تي اچي نڪتو، جيڪو پاڻ به ناميارو بزرگ ۽ ڪرامت جو صاحب درويش هو، ان درويش ابراهيم ولد ناگودر ٿيبي جي مريد کي چيو ته: "هميشه کيس درويش ابراهيم ٿيبي کي سوکڙي ڏيندو آهين. هن دفعي اهو کيس کڻي تحفي طور مون کي ڏي ۽ پنڌ کان به ڇڻي پوندين." ان مريد به کڻي کيس زڪريا تهيمر درويش کي ڏنو. درويش به کيس وٺي کڻي ڪلهي تي رکيو.

راوي چوي ٿو ته جيئن درويش کيس ڪلهي تي رکيو، ته درياءَ جي پاڻيءَ اندر هليو ويو. ڪجهه دير کان پوءِ پريشان ۽ شرمسار ٿي، پاڻيءَ کان ٻاهر نڪتو ۽ کيس ڏٺيءَ کي موٽائي ڏنو. ان مريد کي حيرت ٿي ۽ ان بابت سوال ڪري پڇيائين.

درويش زڪريا تهيمر جواب ۾ چيو:

"هن کيس وٺڻ شرط پاڻيءَ مان قدرتي زنجير اچي منهنجي ڪنڌ ۾ پيو ۽ زوري چڪي وڃي اندر درياءَ جي پاڻيءَ ۾ هنيو. اندر وڃي ڏنم ته وڏي مجلس آهي. حضرت خضر عليه السلام مٿي تخت تي ويٺو حڪومت هلائي. ان مون کي درويش ابراهيم ٿيبي جي مريد کان سندس کيس وٺڻ تي ميار ۽ ڏوراپو ڏئي فرمايو:

"تون ته، روزو تڪليف سان کوليندو آهين. درويش ابراهيم سان تنهنجي ڪهڙي نسبت! درويش ابراهيم ته هر چلو پن کائي کوليندو آهي. پيهر هرگز اهڙي حجت ۽ گستاخي نه ڪجان. هينئر وڃ ۽ وڃي معافي وٺ!"

روايت آهي ته درويش کي "مومن" نالي هڪ پٽ هو. جنهن وقت درويش ابراهيم ٿيبي جي رحلت جو وقت ويجهو آيو، ته پٽ جي ماءُ ۽ پنهنجي زال کي سڏي چيائين ته: "مومن کي گهراءَ، ته منهنجي ڪفن دفن جو بندوبست ڪري!" سندس زال ورائيو ته: "پنهنجو پٽ گجرات ولايت ۾ فلاڻي قلعي ۾ قيد آهي." اها ڳالهه ٻڌي درويش ان حالت ۾ به اٿي ويٺو ۽ سڏ ڪيو: "اي منهنجا پٽ اچ، اي منهنجا پٽ اچ!"

الله تعاليٰ جي قدرت سان درويش جو اهو سڏ، گجرات ۾ سندس پٽ
 ”مومن“ جي ڪن تي پيو ۽ جواب ڏنو ته: ”اي منهنجا ڪامل ولي پيءُ! آءٌ قلعي
 ۾ قيد آهيان. اوهان جو سڏ ورنائي، توهان وٽ ڪيئن پهچان!“
 پٽ جو اهو جواب ٻڌي، درويش پنهنجو هٿ وڌائي پٽ کي ڏٺو ۽ چيو ته:
 ”منهنجو هٿ وٺيو هليو اچ.“ ان پنهنجي پيءُ جو هٿ ورتو، ته الله تعاليٰ جي قدرت
 سان اک ڇنڀ ۾ پري جو پنڌ ڪري، اچي پيءُ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو.
 ان کان پوءِ درويش هن دنيا مان موڪلايو ۽ الله تعاليٰ جي درٻار ۾ وڃي
 پهتو. پوءِ سندس پٽ ”مومن“ ڪفن دفن ۾ لڳي ويو.
 هيئر درويش جي بُني دشت جي ”سڪرياري“ ڳوٺ ۾ آهي.

درويش علاؤالدين بگهيو

هيءُ درویش دشت جي ناميارن ولين ۽ وڏن بزرگن مان هو. سندس زبان مقبول ۽ تيز تلوار وانگر هئي، جيئن چوندو هو تيئن ضرور ٿيندو هو. درویش جي دعا جو تير ڪڏهن به اجابت جي نشان کان نه گسندو هو. روايت آهي ته درویش جکرو ننڍو (؟) به دشت جي ناليرن اوليائن مان هو. ان جي قبر آمري ڳوٺ ۾ آهي، جکري جي زال سنڌ هئي (کيس اولاد ڪونه هو) گهڻيون دعائون ۽ دوائون ڪيائين، پر ڪجهه ڪونه ٿي ٿيو، مگر اولاد لاءِ دل مان اميد نه ٿي لڌائين.

اتفاق سان هڪ ڏينهن درویش جکرو دشت جي پٽ ۾ گهمندو اچي وڏي وليءَ علاؤالدين بگهيو وٽ پهتو. وڏي وليءَ درویش جکري کي ڏسي فڪرات ۾ ڪنڌ هيٺ جهڪايو جڏهن وڏي وليءَ کي درویش جکري ڏٺو ۽ يقين ٿيس، سو پنهنجي زال کي چيائين ته ان شاء الله تعاليٰ پنهنجي اولاد جو ٻيلو، هن وڏي وليءَ جي دعا سان ضرور ٿيندو.

تنهن تي درویش جکري جي گهر واريءَ سڄيءَ دل ۽ عقيدتي سان کير جو پيالو پري وڏي وليءَ وٽ آڻي. درویش جکري وڏي وليءَ علاؤالدين بگهيو کي عرض ڪيو ته: ”هيءُ منهنجي پوڙهي زال تو وٽ پٽ جي دعا لاءِ آڻي آهي.“ وڏي وليءَ کير جو پيالو ڏسي پوڙهي مائيءَ کي چيو ته: ”اي پوڙهي! هڪدم کير پيءُ ۽ ڍڪ ڍڪ تي ساهي کڻي پٽ جو نالو رکندي وڃ.“ چئن پٽن جي نالي کان پوءِ وڏي وليءَ مائيءَ کي چيو ته، ڏيءُ جو نالو زبان تي آڻ، اهڙي ريت چئن پٽن وانگر چئن ڌيئرن جا نالا رکجي ويا.

تنهن تي درویش جکري پنهنجي زال کي چيو ته: ”هاڻي اٿي، جو وڏو وليءَ ڌيئرن جا نالا چئي رهيو آهي.“ تنهن تي اها پوڙهي اٿي بيٺي، ته وڏي وليءَ چيو: ”اڃا تو ڪٿر ڪري اٿين، نه ته وري پٽن جو وارو اچي ها.“

مطلب ته الله جي قدرت سان ولي ڪامل جي زبان مان نڪتل لفظن وانگر پوڙهي مائيءَ کي چار پٽ ۽ چار نياڻيون ڄايون. هر هڪ جو ساڳيو نالو رکيائون. هيءُ ڪرامت تمام گهڻي مشهور آهي.

هيءُ ولي سجورو سن 900 هجري 1594ع ۾ گذاري ويو ۽ دشت ۾ برهمڻ آباد جي ويجهو آرامي آهي.

قاضي صدھو

قاضي صدھو پٽ حماد، هيءُ ڀلارو دشت جي وٽن مان آهي، سندس نسب جو سلسلو سورھ خطيبه ٻڌو "جي قاضين سان ملي ٿو، ننڍي هوندي کان عبادت ۽ رياضت ۾ ڪوشش ۽ جهد ڪرڻ لڳو ۽ وڃي ولايت جي درجي تي پهتو، ڪشف ڪرامت جو صاحب هو.

روايت آهي ته هڪ ماڻهوءَ وٽ ڪا سنڌ گهوڙي هوندي هئي، تنهن شخص اچي انهيءَ جي ويائو ٿيڻ لاءِ قاضيءَ کي دعا لاءِ عرض ڪيو ۽ باس باسي. قاضيءَ کي ليمون هٿ ۾ هو، سو کيس گهوڙيءَ کي ڪارائڻ لاءِ ڏنو. الله جي قدرت سان گهوڙي ڏکي ٿي پيئي ۽ سال کان پوءِ هڪ بي بها بهاڻ (وڃيرو) چٽيائين. اهو جڏهن وڏو ٿيو ته کيس انهيءَ جي قيمت ۾ گهڻا پيسا ملڻ لڳا، هر طرف کان ماڻهو ان کي وٺڻ لاءِ اچڻ لڳا.

اتفاق سان قاضيءَ جو انهيءَ ماڻهوءَ جي جاءِ وٽان لنگهڻ ٿيو ۽ اهو بدبخت باس ڏيڻ جي ڊپ کان جَوَن جي پوک ۾ لڪي ويو. ان جي لڪي وڃڻ کي قاضيءَ دل جي نور سان معلوم ڪري ورتو. ڇا ڪيائين جو پڳ مان ڪپڙي جو ٽڪر ڦاڙي ڪڍي ان ماڻهوءَ ڏانهن هوا ۾ اڇلايائين، پڳ جي ڪپڙي جو ٽڪر نانگ بڻجي گهوڙيءَ جي مالڪ کي آڱر ۾ ڏنگ هڻي ورتو، هن جا ساٿي نانگ ماري کيس قاضيءَ جي خدمت ۾ ڪڍي آيا. قاضيءَ دعا ڪئي ته هو چڱو ڀلو ٿي پيو، پر پنهنجي ڏوهه کان باز نه آيو.

قاضيءَ سندس دل جو حال معلوم ڪري خادم کي چيو ته: "انهيءَ بهاڻ (وڃيرو) کي وڃي چئو ته اسان جي امانت واپس ڏي." پيغام پهچڻ سان اهو وڃيرو ساڳيو ليمو وات مان اڇلائي مري ويو، تنهن کانپوءِ انهيءَ مئل نانگ جي ڪڍي اچڻ جو حڪم ڏنائين. ڏٺائون ته ساڳيو ڪپڙي جو ٽڪر هو.

روايت آهي ته هن سميجن کان، جي سندس مائٽ هئا، سڱ گهريو، نڪيٽي واري رات زالون رسم موجب پوڳ چرجي ۽ اجائي سجائي ٻالهائڻ ۾ لڳي ويون ۽ درويش کي ڏاڍو تنگ ڪيائون، هنن کي ڪيترو ئي چيائين، پر نه مڙيون، وٽر پوڳ چرجا ۽ ڪل خوشي ڪرڻ لڳيون. لاچار ڪوئيءَ

جو دروازو بند ڪري کين وڏي آواز سان منع ڪيائين، ان هوندي به جڏهن هو وڌيڪ چرچا گهڻا ڪرڻ لڳيون، تڏهن ڪاوڙ ۾ اچي چيائين ته: ”هي ته شايد ڪي گڏهيون آهن، جو سمجھ پري ڳالهه نٿيون مڃين.“

قدرت الاهيءَ سان اهي سڀ زالون گڏهين وانگر هيٺيون ڪرڻ لڳيون. هيءَ ڳالهه ٻڌي انهن زالن ڄامڙس اچي قاضيءَ جي پيرن تي ڪريا ۽ سندن لڇ رکڻ لاءِ عرض ڪيائون. انهن ماڻهن جي عاجزي ۽ زاريءَ تي رحم جي نظر ڌريائين ۽ اهي زالون راتو واه پنهنجي اصلي حالت ۾ اچي شرمنديون ٿي گهرن ڏانهن موٽي ويون. (والله اعلم بالصواب)

قاضي صدو ولد حماد سن 900 هجري 1594ع ۾ گذاري ويو ۽ سندس قبر ونهيري (واهيرو) ڳوٺ ۾ آهي.

درويش يحيي قريشي^۱

درويش يحيي پٽ عالم قريشي بکري، يحيي قريشي ناليرن ولين مان هو، ولايت ۽ کرامت جو صاحب هو، ريل جي ويجهو رهندو هو.^(۱)

روايت آهي، ته هڪ رات سخت مينهن وسيو ۽ اونداهي ٿي پيئي، درويش يحيي نماز پڙهي رهيو هو، ڇت مان پاڻي ٿمي سندس چادر تي پيو، تنهنڪري ٻانهيءَ کي ڏٺائين ته درياءُ تي نيسي، ڏوڻي سڪائي جلد کڻي اچ. ٻانهي چيو ته رات اونداهي، سخت مينهن ۽ سڄ گم آهي، آءُ چادر درياءُ تي ڪيئن وڃي سگهينديس؟ درويش فرمايو ته تون ڪوئيءَ کان ٻاهر نڪري ڏس ته ڇا ٿو ٿئي؟

ٻانهي اڃا ڪوئيءَ کان ٻاهر نڪتي، ته کيس چٽو ڏينهن ۽ سڄ نظر آيو. درياءُ تي پهچي چادر ڏوڻي، سڄ جي ٽڙڪي تي چادر سڪائي گهر موٽي آئي، ته اڳئين وانگر اها ئي رات قائم ۽ مينهن وسندو ڏسڻ ۾ آيس. (والله اعلم بالصواب)

روايت آهي، ته هڪ نادان شخص کير مان ڏوٽرو ڄمائي، ٿانءُ پري امتحان خاطر صبح جو سوير تحفو ڪري درويش وٽ کڻي آيو. درويش بي فڪر ٿي ڏوٽرو کائي ڇڏيو ۽ وضو ڪرڻ لاءِ درياءُ تي ويو، اهو نادان شخص به سندس پويان ويو ۽ درياءُ جي ڪنڌيءَ تي پهتو. درويش وضو ڪرڻ لڳو. اتفاق سان ٻيڙيءَ مان هڪ ڪتو ٻاهر نڪتو ۽ درياءُ ۾ پاڻ ڏوٽڻ ۽ وهجڻ لڳو. درويش ان نادان شخص ڏي ڏسي چيو ته، ڪتي جي آلاڻ جي ڪري پاڻي پليد ٿي پيو، هوش رک؟ ان نادان شخص چيو ته: "اي درويش پاڪ درياءُ کي ڪتي جي آلاڻ مان ڪهڙو نقصان آهي؟" درويش فرمايو: "اي نادان غافل! بزرگن ۽ الله وارن جو اندر درياءُ وانگر پاڪ آهي، پنهنجي بدبيني ۽ بدگمانيءَ ڪري ائين نه سمجهه، ته شڪ شبهي جي آلاڻ سان انهن جي پاڪ دل کي ڪو نقصان رسندو."

جيئن ته ان نادان شخص جو اوليائن جي باري ۾ گمان خراب هو، سو درويش جي هن ڳالهه کان کيس سخت دهشت پيدا ٿي ۽ اوليائن بابت خراب گمان کان سڄيءَ دل سان توبه تائب ٿيو.

^(۱) ملا مبارڪ سنڌيءَ جا پٽ ابوالفضل ۽ علامه فيضي اڪبر جي نورتن منجهان هئا، هنن جو اصل ڳوٺ ريل آهي. جيڪو اڃا سيوهڻ ۾ موجود آهي. (سيد حسام الدين راشدي جو لکيل حاشيو واڌاري سان. (فارسي ڇاپو)، ص 217)

قاضي خيرالدين رح

هيءَ حال ۽ قال جو صاحب مشائخ بزرگن مان هو.

روايت آهي ته سندس ڏينهن ۾ ڪنهن ماڻهوءَ کي دستن جي بيماري ٿي پيئي، دست ڪنهن به دوا سان بند نه ٿي ٿيا. سندس عزيزن نااميد ٿي کيس ڪڍي جوار جي پوک ۾ پيهي تي سمهاريو ۽ سندس پيٽ کليل منهن واري مشڪ جيان رڳو وهي رهيو هو. اوچتو قاضي خيرالدين اتان اچي لاڱهائو ٿيو ۽ ڏسي رحم اچي ويس. بيمار تي شفا پري نظر وڌائين، ته هڪدم چڱو ٿي پيو.

حديقة الاولياءَ جي مصنف (سيد عبدالقادر) معتبر ماڻهن کان روايت ٻڌي آهي، جنهن لاءِ اهي ئي جوابدار آهن، ته اهو بيمار انهيءَ کان پوءِ چاليهه سال صحت ۽ دلجمعيءَ سان زندهه رهيو، اشتها موجب جيڪي هٿ ايندو هوس سو کائيندو رهندو هو. سندس پاخاني جو رستو بند ٿي ويو هوس ۽ بهشتين وانگيان حاجت ضروريءَ جي تقاضا کان مطلق آزاد ٿي چڪو هو.

قاضي خيرالدين جي مزار نصرپور کان هڪ ڪوه پنڌ ڏکڻ طرف آهي.

درويش يعقوب پليجو

درويش حال ۽ قال وارو، عارف كامل ۽ اهل دل هو.

روايت آهي ته سندس زماني ۾ هڪ هندو هو، ان جي نياڻي سامائي ته ان جي ڏاج ۽ خرچ لاءِ وٽس ڪجهه ڪونه هو. ان ڪري لاچار ٿي مٿن مائٽن وٽ قرض وٺڻ لاءِ درياءَ جي ٻي ڀر پار ويو، اتي سارين جو خرار قرض تي وٺي، سوالي ڍڳو به هٿ ڪيائين، ان تي ساريون ڪٽي درياءَ جي پٽ تي آيو. اوچتو ڍڳو بار سميت وڃي درياءَ جي پاڻيءَ ۾ ڪريو ۽ گم ٿي ويو.

ان صدمي جي ڪري جيئن مڇي پاڻيءَ کان سواءِ ڦٽڪي ٿي، تيئن هندوءَ وٺي دانهون ڪيون، ائين ڪندي درويش يعقوب پليجو اتان اچي لنگهيو. هندوءَ کي اهڙي حالت ۾ بيقرار ڏسي، کيس رحم اچي ويو ۽ هندوءَ کي چيائين:

"وڃ، وڃي فلاڻي جاءِ تان ٽپي هڻ، اتي توکي هڪ ڪچهري ڏسڻ ۾ ايندي، جيڪو ماڻهو توکي انهيءَ ڪچهريءَ جو وڏو سردار ڏسڻ ۾ اچي، تنهن کي منهنجو پيغام ڏج ۽ چئو ته يعقوب ڍڳو ۽ سارين جون ڳوڻيون ٿو طلبي."

هندو اشاري موجب ٽپي هنئين، ته کيس سڪل ميدان ڏسڻ ۾ آيو. اڃا ٿورو اڳتي هليو ته هڪ وڏي ڪچهري ڏٺائين، جنهن ۾ هڪ ماڻهو تخت تي ويٺو هو. هن درويش جو پيغام پهچايو، ته تخت تي ويٺل سردار پنهنجن خدمتگارن کي چيو: "مون توهان کي چيو ڪونه هو، ته اجهو يعقوب وٽان ڍڳي ۽ ان جي گهرڻ لاءِ ماڻهو ٿو اچي." بس پوءِ ته ڍڳو ان سميت، سندس حوالي ڪيائون ۽ هن هندو پاڻ کي اوچتو سڪل ڪناري تي ڏٺو. مشهور آهي ته اهو هندو انهيءَ اناج جي ذريعي عالیشان هلندي پچندي وارو ٿي پيو.

روايت آهي ته هڪ شاهوڪار درويش جو عقيدت مند هو، اتفاق سان مرزا شاه حسن جي زماني (928ھ - 962ھ) ۾ ميرزا ان شاهوڪار رئيس تي ناراض ٿي پيو. هڪ دفعي ميرزا شاه حسن پنهنجو لشڪر ۽ خزانو ڪٿي پيڙيون پراڻي روانو ٿيو، جڏهن ان شاهوڪار جي ڳوٺ جي ويجهو پهتو، ته پنهنجي ٻيڙي بيهاري، ان شاهوڪار ۽ سندس ڀاءُ کي مارڻ جو حڪم ڏنائين. فرمان جاري ٿيڻ سان جلا، ان شاهوڪار جي ڀاءُ کي قتل ڪري ڇڏيو.

اهو شاهوڪار رئيس اهڙي ظلم جي ڊپ وچان پڇي وڃي درويش يعقوب پليجي وٽ پناه ورتي ۽ سڄي ماجرا ٻڌائي. درويش ورائيو ته:

"تون دلجاء ڪر، توکي ڪير به ڪونه ماري ٿو. توکي پنج نوبت (پنجن وقتن جو نهارو، جيڪو بادشاهن جي دروازي تي وڃندو آهي.) تيهه خرار ساريون ۽ خلعت سان نوازيندو ۽ تنهنجي پاءَ جي خون جو ڏنڊ (خون بها) به پري ڏيندو." هيءُ شاهوڪار رئيس، درويش جي چوڻ تي نهايت خلوص ۽ سچي اعتقاد سان ڳچيءَ ۾ تلوار وجهي، ميرزا شاه حسن جي خدمت ۾ آيو. ميرزا نه رڳو ناراضگي ڇڏي، پر کيس معاف ڪري ڇڏيو. درويش جي دعا مطابق پنج نوبتي نهارو، تيهه خرار ساريون ۽ خلعت يعني بادشاه طرفان مليل انعام طور لباس سان به نوازيو ۽ ان جي پاءَ جو خون بها به پري ڏنو ۽ بادشاهي مهرباني ۽ عنايت سان نوازيو ويو.

روايت آهي ته درويش يعقوب پليجي جي وفات کان پوءِ سندس روضي ۾ سياري جي مند ۾ رات جي وقت کي چور چوري ڪري اچي لڪي سٿا. درويش خواب ۾ چورن کي خبردار ڪيو ته:

"هڪ ته اوهان چوريءَ جهڙو حرام ڪم ڪريو ٿا، ٻيو وري اچي منهنجي روضي ۾ (پاڻاري سمجهي) لڪي سمهو ٿا. مون گهريو ته اوهان جي پاڙ پتي ڇڏيان، مگر هيءُ دفعو اوهان کي معاف ٿو ڪريان، جلدي هتان نڪري وڃو، جيڪڏهن آئنده اوهان توبه تائب نه ٿيا ۽ ٻيهر اهڙو ظلم ۽ گستاخي ڪيو، ته پوءِ موت جو مزو چڪجو."

چور هن خواب ڏسڻ کان پوءِ نه سان جاڳي، ڊپ کان وٺي ڀڳا. سال گذري ويو ته اهي چور ٻيهر به چوري، ڦرلٽ ڪري، درويش جي روضي ۾ لڪي اچي سٿا. هن دفعي درويش چورن کي خواب ۾ سخت تنبيهه ڪندي چيو ته: "اوهان سمجهاڻ ڪان پوءِ به نه سڌريا، هينئر مرڻ لاءِ تيار ٿيو، اوهان جي موت جو حڪم جاري ٿي چڪو آهي، اوهان مان رڳو هڪ چڻو بچندو، جيڪو اوهان جي مرڻ جي ڳالهه ماڻهن کي عبرت خاطر وڃي ٻڌائيندو."

سڀ چور نو (9) چڻا هئا، خواب ڏسڻ شرط ننڊ مان ڇرڪ پري اٿي وٺي ڀڳا. جيئن درويش جي روضي مان ٻاهر نڪتا، تيئن ڀاڳيا به انهن چورن جي تاڙ ۾ لڪا ويٺا هئا، انهن چورن کي ٻڌي مارڻ لڳا. ڀاڳين اٺ (8) چور ٿڌي تي ماري وڌا، باقي هڪ چور ڇڏائي جان بچائي وٺي ڀڳو. درويش جي سچي ڪرامت واري ڳالهه ماڻهن کي ٻڌائي، ته سڀ ماڻهو عبرت وٺڻ لڳا. هينئر درويش جي مزار ڳوٺ (ناره) (؟) ستيار پرڳڻي) ۾ آهي.⁽¹⁾

⁽¹⁾ (تحفة الڪرام ۾ به درويش جي مزار ۽ قبرستان جو ذڪر آيل ڪونهي، البته ايترو لکيل آهي ته مخدوم يعقوب پليجو زماني جو عارف ستيار پرڳڻي جي ڳوٺ ناري ۾ رهندو هو- حاشيه فارسي ص 225)

شيخ مغل چاچڪ

هيءُ بزرگ وڏو ولي، اهل دل ۽ عارف ڪامل هو. وڏو عابد زاهد ۽ نفس سان مجاهدو ڪندڙ مرد هو. رات ڏينهن الله تعاليٰ جي ذڪر ۾ مشغول رهندو هو، هڪ گهڙي به هنڌ تي آرام نه ڪندو هو. وجد ۽ حال، عشق ۽ ڪرامت جو صاحب هو.

روايت آهي ته مرزا شاه حسن ارغون جي زماني (928ھ-962ھ) ۾ نصربور جي شاهوڪارن مان هڪ شاهوڪار مرزا قيد ۾ ڪيو، (اهي ماڻهو پهريان شايد شيخ مغل چاچڪ جا مريد هئا، پوءِ ان کي ڇڏي.) شيخ پرڪيي ڪاتيار جا مريد ٿيا هئا، ان ڪري هن قيد جي ڏکئي وقت ۾ شاهوڪار رئيس جا سڀ عزيز زالين مڙسين وڃي شيخ پرڪيي ڪاتيار وٽ دعا ڪرائڻ لاهتا. شيخ پرڪيي انهن ماڻهن کي سوا ڳئون آڻڻ لاءِ چيو. هو پنهنجي ڳوٺان ڳئون ڪاهڻ لاءِ موڪل وٺي روانا ٿيا. ڳوٺان سوا ڳئون شيخ پرڪيي ڏي ڪاهيو ٿي آيا، وات تي ناهيون ذات وارن جو وڏو پاڻيءَ جو تلاءُ هوندو هو. ان سان لڳو لڳ ساوڪ ڀريو علائقو به هو، جتي گل پوٽا، گاه ۽ وڻ ٿڻ به هئا. شيخ مغل چاچڪ هميشه ان تلاءُ تان غسل ۽ وضو ڪري، انهيءَ ساوڪ واري سرزمين تي عبادت وردوظائف ۾ گهڻو ڏينهن گذاريندو هو. جنهن وقت اهي ماڻهو ڳئون ڪاهي باڪ ڦٽيءَ مهل اتان اچي لنگهيا، ته شيخ مغل چاچڪ اتي موجود هو. ماڻهن کي ويندوڏسي خادم کي چيائين ته: "انهن ماڻهن کان حال احوال وٺي اچ، ته ڪيڏانهن پيا وڃن؟" خادم سڄي ڳالهه اچي شيخ چاچڪ کي ٻڌائي. شيخ چاچڪ کي دل ۾ غيرت آئي، پر خاموش رهيو ۽ جوش ظاهر نه ڪيائين.

جڏهن اهي ماڻهو ڳئون ڪاهي شيخ پرڪيي وٽ پهتا ته هن چيو: "مون جيڪو طلسم تيار ڪيو هو، سو شيخ مغل چاچڪ توهان کي ڏسي توڙي ڇڏيو، هينئر انهيءَ قيديءَ لاءِ موت کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونهي."

انهن ماڻهن کي ڳئون موٽائي ڏنائين، انهيءَ ڏينهن مرزا ان قيد ٿيل شاهوڪار رئيس کي مارائي ڇڏيو.

جڏهن شيخ مغل ڇاچڪ هن فاني دنيا مان موڪلائي ويو، ته سندس پٽ شيخ موسيٰ گاديءَ تي ويٺو. هو به وقت جي پرهيزگارن ۽ نامور بزرگن مان ٿيو. هميشه صفائيءَ وارن صوفين جي مهمانيءَ لاءِ تيار هوندو هو. مهمان نوازيءَ جي خدمت بجا آڻڻ لاءِ ڏاڍي ڪوشش وٺندو هو.

هيئنر شيخ مغل ڇاچڪ جي قبر مڪليءَ تي آهي ۽ سندس فرزند شيخ موسيٰ، ڇاچڪ ڳوٺ ۾ دفن ٿيل آهي.

شيخ ڀريو

شيخ ڀريو ويرداس مجذوب، هيءُ مجذوبن مان مشهور مجذوب هو. چون ٿا ته اصل ۾ برهمڻ هو. پر الله تعاليٰ جي عنايت ۽ مهربانيءَ سان هدايت ۾ معرفت حاصل ڪري، بشري نفعي خواهشن جا ڪڪ پڻ ۽ ڪنڊا ڪڙڙا ساڙي ٻاري، محبت جي جذبي ۾ اعليٰ مرتبو حاصل ڪيائين. يعني ذات پاٽ جا پنڌ ٽوڙي غالباً مسلمان ٿي، هميشه برت ۽ جهنگن، جبلن ۾ جانورن سان ورونهن ڪندو ڳائيندو ۽ سدائين موليٰ جي محبت ۽ جوش جذبي ۾ گذاريندو هو. ماڻهن کان ائين ٽهندو هو، جيئن ڪانءُ ڀڄي ڪمان کان. ڪٿي به هڪ ڏينهن ۽ رات، هڪ جاءِ تي ويهي آرام نه ڪندو هو.

حياتيءَ جي پوئين وقت ۾ گنجي ٽڪر جي دامن ۾ اچي رهيو. (گنجو ٽڪر حيدرآباد شهر جي ويجهو آهي) اتي ماڻهو چڻو چڻو ٿي، سندس زيارت ڪرڻ لاءِ اچڻ لڳا. هو هر ماڻهوءَ جو دلي مطلب ٻڌائڻ کان سواءِ ڪشف ذريعي معلوم ڪري شافي جواب ڏيندو هو.

هن ڪتاب جو ليکڪ به سندس زيارت کان فيضياب ۽ مجلس ۾ حاضر ٿيو هو. ان وقت هڪ سنڌي بيت پڙهي رهيو هو. فقير (ليکڪ) جي دل ۾ خيال آيو، ته خبر ناهي ته هيءُ بيت مجذوب جو پنهنجو چيل آهي يا ڪنهن ٻئي شاعر جو آهي؟ اڃا دل ۾ ايترو خيال آيو، ته ڀڄڻ کان سواءِ مون ڏي منهن ڪري فرمايائين: ”هيءُ بيت اسحاق آهنگر جو آهي.“ ٻيون به ڪيتريون ڳالهيون دل ۾ آندم. جنهن جا مجذوب بروقت شافي جواب ڏيندو ويو.

روايت آهي ته هڪ ٻا صلاحيت ۽ نفعي وسوسن کان محفوظ شخص مون حقير ۽ فقير سان ڳالهه ٻوله ڪئي، ته هو هڪ ڏينهن برت لتاڙي جهر جهنگ جهاڳي (مجزوب ڀري) جي زيارت ڪرڻ لاءِ ويو، جيئن ڪاڻ مان هيرا جواهر وڌي تڪليف سان لپندا آهن، تيئن مون کي به وڏي تلاش کان پوءِ مجذوب جي زيارت نصيب ٿي. ڪا گهڙي ترسڻ کان پوءِ چيائين ته: ”توهر جي فلاڻي جهتين ۾ ڊيڳڙو رکيو اٿئي، اهو ڪٿي چله تي چاڙه. ان ۾ به ٿي مٺيون

پٿرين جون ڪٿي وجهه " مون ائين ڪري پٿريون وجهي ڏيڳڙي کي ڍڪ ڏئي ڇڏيو. ايتري ۾ جهنگ مان هرئين جو وڻ ڦرن سميت آيو. انهن هرئين مان ڪير ڏهي، ڏيڳڙيءَ جو ڍڪ لاهو ويو ته الله تعاليٰ جي قدرت سان ان ۾ عمدو طعام تيار هو. اهو طعام ڪڍي مون کي ڪير سان ڪارايائين. مون ڍو ڪري طعام کاڌو، اها ڪرامت ڏسي مجذوب کان موڪلايو.

مجزوب جي وفات سن 930 هجري 1523ع ۾ ٿي، گنجي ٽڪر جي دامن ۾ دفن ٿيل آهي.⁽¹⁾

⁽¹⁾ (تحفة الڪرام ۾ مجذوب جي وفات جو سال 903 هجري لکيل آهي. حاشيه فارسي 233)

درويش عمر بود لوح

هيءُ درویش مجذوب مطلق ۽ واصل بالآله هو. پھريان محبت جي جذبي سان سرشار جھنگ جبل ۾ جانورن سان وندر ورونھن ڪندي گذاريندو هو ۽ ماڻھن کان تھندو وٺندو هو.

ان کان پوءِ آخر ۾ اچي اگھم ڳوٺ ۾ رھيو. سندس وار مٽيءَ سان پيريل وڪريل، پنھنجي بشري وجود جي بہ خبر ڪانہ ھوندي ھئس.

درخاک شگفتہ بوستانی،

در گرد نھفتہ دلستانی.

(مٽيءَ ۾ باغ بستان وانگر تڙيل هو، دڙ ۽ ڌوڙ ۾ ڄڻ دلريا لڪل هو).

جيتوڻيڪ مجذوبي حال وارو، معرفت جو وڳو ڍڪيل ھوندو ھوس پر ظاھري لباس کان بيخبر نانگو رھندو ھو. ضرورت وارا حاجتمند ۽ ڪمن ڪارين وارا ماڻھو وٽس تحفا ۽ سوکڙيون کڻي ايندا ھئا ۽ پنھنجون مرادون ماڻي موٽندا ھئا.

روايت آھي تہ ھڪ ڏينھن درویش ونھيو (مدفن مقام تورڪي سانگرہ) مجذوب عمر بودلي جي زيارت جو ارادو ڪيو. ھوڏانھن ھو ارادو ڪري نڪتو ۽ ھيڏانھن مجذوب بہ پنھنجي خادم کي چيو تہ: "ھڪ شريعت جو صاحب ولي (ونھيو) ھيڏانھن مون سان ملڻ ٿو اچي. مون کي چادر آڻي ڏي تہ بدن ڍڪيان." جنھن وقت اھو ولي اتي وٽس پھتو، مجذوب جيڪا چادر ويڙھيو ويٺو ھو، سا ست ڏڻي لاهي ڦٽي ڪيائين ۽ پاڻ اڳي وانگر نانگو ٿي ويھي رھيو.

جڏھن درویش ونھيو، مجذوب جي زيارت ڪري آيو، تہ ماڻھن درویش ونھين کان پڇيو، تہ عجب آھي جو اوهان جي اچڻ جو ٻڌي مجذوب چادر گھرائي ويڙھيو ويٺو ھو، اوهان جي اچڻ کان پوءِ ازخود چادر لاهي اگھاڙو ٿي ويٺو، ان جو ڪھڙو سبب ھو؟ درویش ونھين چيو تہ: "اوهان جي نظر ۾ ائين ھجي تہ ھجي، باقي مون تہ ان مجذوب کي چادر ۾ ڍڪيل پردي سان ڏٺو، مون تہ ان کي اگھاڙو ھرگز نہ ڏٺو ھو."

روايت آھي تہ ھڪ شخص اگھم ڳوٺ جو رھاڪو ھو، ان شخص ھڪ

ڊڪڻ ذات واري عورت سان ڳجھي محبت جو ڳانڍاپو رکيو ھو. ھميشہ ان ڊڪڻ

عورت جي عشق ۾ سندس دل پروڻ وانگر جهريل ۽ گهايل رهندي هئي ۽ ساهه پڇرندو رهندو هوس، پر هميشه عشق کي لڪائڻ جي ڪوشش پيو ڪندو هو. اهو راز ڪنهن کي به نه سليندو هو، ڇاڪاڻ ته ان راز ظاهر ٿيڻ سان کيس بدنامي جو ڊپ هو، تنهنڪري سندس عشق جي ڪنهن کي به ڪل ڪانه هئي. ظاهري طرح هن مجذوب عمر بودلي سان به چڱو اعتقاد يقين ڪونه هوس، اتفاق سان هڪ ڏينهن مجذوب عمر بودلو کيس ملي ويو، عاشق کي چيائين ته "بابا! فلاڻي ڊڪڻ عورت ڪيئن آهي ۽ ڪهڙو حال اٿس؟" اهو شخص مجذوب جي ڳالهه ٻڌي اچرج ۾ پئجي ويو، سندس ڪپاٽ کلي ويا. مجذوب سان جيڪا بد گمانِي هئس، تنهن کان ترٽ توبه تائب ٿيو. مجذوب جون گهڻيون ڪرامتون آهن، پر هتي ٿوريون لکيون ويون آهن. هينئر سندس ٻني (مدفن) اگهر ڳوٺ جيڪو اگهر لوهائي نالي سان آهي، ۾ آهي.⁽¹⁾

(1) (تحفة الڪرام ۾ به آهي ته سندس مدفن اگهر ڪوٽ ڳوٺ ۾ آهي- حاشيه فارسي 237)

درويش آلود

هيءُ درویش مجذوب مطلق ۽ عارف محقق هو. هيءُ اصل ۾ هندستان ۾ ڄائو هو، پر حق جي تلاش ۾ قسمت سانگي سنڌ ۾ اچي نڪتو هميشه ماڻ ڪيو شهر جي گهٽين ۾ پيو گهمندو هئو، ڪنهن به هڪ جاءِ تي ماڳ مڪان ناهي نه ويٺو. ڪڏهن ڪو اهڙو حرف چوندو هو، جو گهٽ ماڻهو سمجهندا هئا. سدائين رياضت ۾ روان دوان رهندو هو. هو بریت ۽ جهنگ ۾ وڃي ڪائين ۽ ڪائن جون پريون آڻي ماڻهن کي ڏيندو هو. هو ولايت، ڪشف ۽ ڪرامت جو صاحب هو. سندس وسيلي سان ڪيترن ماڻهن جا مقصد ۽ مرادون پوريون ٿينديون هيون.

روايت آهي ته هڪ ٻارجو پيشاب بند ٿي ويو، ڏاڍيون سُنڀيون ڦڪيون ڪرايائون، پر انهن دوائن مان ڪو فائدو ڪونه ٿيو. ٻار کي جنهن وقت پيشاب جو خيال ٿيندو هو، ته ڏاڍيون وٺي دانهون ڪندو هو، وڏي تڪليف کان پوءِ ڪو ڦڙو اڌ مس پيشاب ايندو هوس، پر ٻار صفا ساڻو ٿي پوندو هو. هڪ ڏينهن ٻار پيشاب ڪرڻ مهل پئي لڄيو پڇيو ۽ دانهون ڪيون ته، اوچتو درویش آلو اچي اتان لانگهائو ٿيو. ٻار کي ريهون ڪيهون ڪندي ڏسي، درویش بيهي رهيو ۽ پڇا ڪئي ته ٻار کي ڪهڙي تڪليف آهي؟ جڏهن کيس ٻڌايائون ته، درویش شفقت ڪندي فرمايو: "ٻار کي پاڻي هڻو، ٻار کي پاڻي هڻو." جيئن ٻار کي پاڻيءَ جا چنڊا هنيائون ته ٻار کي فرحت اچي ويئي ۽ بند ٿيل پيشاب جاري ٿي ويو. انهيءَ مهل ٻار صحت سلامتي سان نونو ٿي پيو. ان کان پوءِ هميشه لاءِ ٻار جي پيشاب بند ٿيڻ واري تڪليف دور ٿي ويئي.

درويش جي مزار ساڳري درياءُ (سانڪره) جي ڪناري تي آهي.
(الله تعاليٰ سڀني اوليائن جون قبرون رحمت ۽ نور سان روشن ڪري!)

پڄاڻي ۽ دعا

بحمدالله ڪو جوهر هاي اذڪار
ڪو ماند از خازنان گنج اسرار

بنوک فکر سڦتم سڦط تحریر
 کشیدم هر همه در سلک تقریر
 به تائید عنایات الهی
 رسید این نامہ در حد تنہای
 ز ہجرت بود الف و شانزده سال
 کہ شد آراستہ این شاہد قال
 ہمانا ماند از من یادگاری
 چو نبود دور گردون را مداری
 مگر صاحب دلی اہل صفائی
 کند در حق این مسکین، دعائی
 خداوند! بفضل و رحمت خویش
 کرم فرما برین مسکین دل ریش
 چو در ذیل قوی دامن، زدہ چنگ
 فراچنگ آر مقصود دل تنگ
 برحمت بشگفتان باغ آمیدم
 رسان از مقدم راحت نویدم
 باہل درد خود ہم ماتم کن
 بایمان سلامت خاتم کن

اللہ تعالیٰ جو حمد آہي جو، اسرار جي کاڻ مان یادگار فکر جا موتي
 کڍي، فکر جي تحریر ۾ ترتیب ڏئي، سڀني ھیرن جواھرن کي لڙھي ۾ پوئي
 ھار ٺاھيو اٿم. اللہ تعالیٰ جي مدد ۽ مھربانيءَ سان ھيءُ ڪتاب (حديقة الاولياء
 فارسي) مڪمل ٿيو. ھيءُ ڪتاب سال سن 1016 ھجري 1607ع ۾ لکجي پورو ٿيو.
 ھيءُ ڪتاب مون کان یادگار رھي، اميد تہ صوفي باصفا ۽ صاحب دل
 ۽ ولي من ھن مسکين جي حق ۾ دعا گھري، خير سان یاد کن.

اي اللہ تعالیٰ! پنھنجي مھرباني ۽ رحمت سان ھن دڪايل دل مسکين
 تي کرم فرما. شيطان ۽ نفس جي چنبي ۾ ڦاٿل جڪڙيل دل جو روحاني
 مقصد پورو ڪر. پنھنجي رحمت سان منھنجي اميد جو باغ سرسبز ڪر. ان کان
 اڳ ۾ اھڙي خوشخبري ڏي ۽ مون کي پنھنجي کرم سان اھل درد ۽ اھل
 ڪتاب سان شامل ڪر ۽ منھنجو خاتمو ايمان سلامتيءَ سان ڪر!

ڪتاب جي پڄاڻي تي ڪاتب جي شاعري

بڪاتب نيز حاصل ڪن بايشان
 رساني جان پاڪش را بديشان
 بعشري ربيع الاول سنه 78 غح
 تمام آمد ز دست او برو رح
 خدايا حرمت اصحاب و احباب
 رساني جانس را با آل و اصحاب
 بحق صدق و عدل و حلم و دانش
 هزاران رحمت حق بر روانش
 مطرز ساز ذاتش را باوصاف
 بحلم و علم و صدق و عدل انصاف
 درين عالم بعلم آباد گردان
 دران عالم بحقش شاد گردان

هيءُ سڳورو ڪتاب "حديقة الاولياء سنڌ" (سنڌ جي اوليائن جو باغ) لکجي پورو ٿيو. الله تعاليٰ ڪاتب سان به مصنف جي پاڪ روح جهڙي مهرباني ڪري! هي ڪتاب 29 ربيع الاول سن 1178 هجري 26 - سيپٽمبر 1764ع ۾ منهنجي هٿان لکجي پورو ٿيو.

اي الله! آل اصحاب ۽ احباب جي صدقي روح کي راحت ڏي. سچائي انصاف، بردباري، دانش جي صدقي، حق جون هزارين رحمتون نازل ڪر. بردباريءَ، علم سچائي ۽ عدل انصاف جي سهڻين صفتن سان سينگار. هيءُ جهان علم سان آباد ۽ خير برڪت سان شاد ڪر!

(هيءُ ڪتاب حديقة الاولياء) ڪاتب محمد شفيع "مجرم" گنهگار، نئي شهر ۾ تاريخ 29 - ربيع الاول 1178 هجري تي لکي پورو ڪيو. فارسي ڪتاب جي ڇپائيءَ جو سال 29 - اپريل 1965ع، ڪراچي)

سید عبدالهادی مشہور جمیل شاہ گرناریء
جو احوال

تالیف:

سید عبدالقادر پت ہاشم الحسینی نتوی

مترجم:

عبدالرسول قادری

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ثنا ساراھ، ۽ شڪر بي انت الله تعاليٰ لاءِ آهي، جنهن هدايت ۽ معرفت جي شمع، انسانن لاءِ اونداهين راتين ۾ روشن ڪئي ۽ انهن اوليائن جي دليين جا آئينا، فقط سندس ذات پاڪ لاءِ (محفوظ رکي) ڪثرت جي ڪارڻ ۽ ميراڻ، نفساني خواهش کان پاڪ ۽ صاف ڪري، پنهنجي محبت، ذڪر و فڪر ۽ وحدت جي نور سان روشن ڪيائين.

الله اهو آهي، جنهن معرفت جي هٻڪار پيرين باغن مان اوليائن جو روح ۽ دماغ خوشبودار ڪيو ۽ قدرتي جلال جي نور مان ولين جو وجود نور سان ڀرپور ۽ روشن ڪيو.

الله اهو پاڪ پروردگار آهي، جنهن ذرن مان هر ذري کي نباتات مان ۽ هر پن کي پنهنجي معرفت جي سج سان چمڪايو ۽ رحمت جي فيض سان ان کي ترتيب ڏني.

برگ درختان سبز در نظر هوشيار،
هر ورقي دفترست معرفت کردگار.

(يعني صاحب بصيرت ۽ (عقلمند) ماڻهوءَ جي نظر ۾ ساون وڻن جا پن ائين آهن، جيئن هر هڪ پن خدا جي معرفت جو دفتر آهي).

الله تعاليٰ اهو ڪارساز حڪمت وارو آهي، جو پنهنجي حڪمت ۽ قدرت واري قلم سان آسمان کي تصوير ۽ تحرير جي اوزارن کان سواءِ عجيب و غريب نقش و نگارن، برجن ۽ سيارن ستارن سان "ري ٽنپين ري ٽوئڻين، تون چير تون چانءِ" وانگر مٿي سنواري سينگاري بيهاريو آهي. زمين کي به ڪنوار وانگر گلن ڦلن، غنچن ٻوٽن ۽ وڻن ٽڻن سان سينگاري آسمان جهڙو سهڻو بنايو. الله تعاليٰ اهو آهي، جو سندس قدرت ۽ حڪمت سان ڪائنات ۾

جيڪي به عجيب غريب شيون پيدا ڪيل آهن، انهن شين جي تخليق ۽ حقيقت سمجهڻ ۽ پروڙڻ ۾ وڏا وڏا ڏاها، فلاسفر ۽ داناءُ ماڻهو به حيران ۽ اڻڄاڻ آهن.

سُبْحَانَ مَنْ تَحْيِي فِي ذَاتِهِ سَوَاهُ

فَهُمْ وَ خَرَدَ بَكَدَ كَمَالُشَ نَبَرَدَ رَاهُ

(مطلب ته اها ذات پاڪ آهي، جنهن ذات ۾ ماسوي الله حيران آهي.

سندس ڪوئين جي حقيقت جي ڪمال کي عقل ۽ سمجهه پهچي نه ٿو سگهي.)

ان جي عظيم بارگاه وڏي عظمت ۽ کمال واري آهي، ان جي رحمت جا ڪڪر به ڀرپور ۽ شان وارا آهن.

تمام گهڻا سلام ۽ رحمتون ڪائنات جي ڪارڻيءَ جي پاڪ روح تي هجن! جنهن لاءِ هيءَ ڪائنات پيدا ٿي، جيڪو رسالت ۽ نبوت جو مالڪ، لولاڪ جو صاحب، ملڪوت ۽ لاهوت جي خزانن جو نگهبان آهي؛ قصر جبروت آستانش، بام ملڪوت شد مڪانش، ده عقل چراغ منظر او، نه چرخ (فراز) منبر او.

(مطلب ته جبروت جي ماڙي ان جو آستانو آهي، ملڪوت جي بلندي به سندس آشيانو آهي، عقل جي ميدان جو چراغ ان جو نظارو آهي، نو بلند آسمان (ست آسمان، عرش ۽ ڪرسي) به ان جي ويهڻ واري منبر جا نقش و نگار آهن).

هن نبي سڳوري ﷺ جن جون هي سهڻيون صفتون آهن: ستن جدولن يا دريائن جي دائري جو مرڪز، سهڻن نقش و نگار جو نقطو، نبين ۽ رسولن جو سردار، هدايت جي راه ڏيکاريندڙ هادين جو اڳواڻ "فڪان قاب قوسين او ادنيٰ" يعني معراج ۾ الله تعاليٰ جو ويجهي کان ديدار ۽ قرب حاصل ڪندڙ، "ما اوحى" يعني الله تعاليٰ وحيءَ جي ذريعي نبي سڳوري ﷺ جن کي راز ٻڌايا، سي سمجهندڙ "ماراي" يعني الاهي راز ۽ رمزون سچ سمجهي انهن جي حقيقت ڄاڻندڙ، عرفان جي نور جو مظهر، رحمان جي اسرارن جي ڪاڻ، سڀني ماڻهن ۽ امت واسطي رحمت، سندن سهڻيون خصلتون الله تعاليٰ وٽ پسند ۽ قبول پيل آهن. اهو نبي حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ آهي. الله تعاليٰ ان جي صدقي هيءَ زمين ۽ دنيا پيدا ڪئي. ست ئي آسمان به سندن برڪت سان بنا ٿيڻ ٿوئيءَ جي مٿان بيٺا آهن. جيئن مشهور آهي:

"لولاڪ لما خلقت الافلاك":

"اي محبوب ﷺ! جيڪڏهن توکي پيدا نه ڪريان ها، ته ڪائنات به نه خلقيان ها." سندس ڀلاري آل ۽ هدايت وارن اصحابن، جيڪي هدايت جا ستارا، رهنمائي جا قنديل آهن، تي الله تعاليٰ جون قيامت تائين رحمتون هجن!

الله تعاليٰ جي حمديءَ سهڻي نبي سڳوري ﷺ تي صلوات کان پوءِ حقير ٻانهو، گناهن سان ڀريل هيءُ بندو عبدالقادر پٽ هاشم الحسيني (الله تعاليٰ

مون سان گڏ منهنجي والدين کي به پنهنجي فضل و کرم سان بخشي!
چوي ٿو ته پاڪ دل ۽ روشن ضمير صاحبن تي مخفي نه رهي ته، ڀلاري نبي صلي
الله عليه وسلم جو ارشاد آهي: "تنزل الرحمة عند ذكر الصالحين" (نيڪ صالحن جي
ذڪر وقت رحمت نازل ٿئي ٿي).

هنن ماڻڪ موتي لعل جهڙن اوليائن بابت سڄي محبت ۽ خلوص دل سان
هنن چند ورقن جي گڏ ڪندڙ ليکڪ جي دل گهريو. ته اوليائن جي اڳواڻ، ماڻهن جي
سرواڻ، فيض جي درياءَ جي موتي، الاهي اسرار جي خزاني، انوار ملڪوتيءَ جي
مرڪز سيد عبدالهادي مشهور جميل شاھ (ڏاتار) گرنار جي رهاڪو (ان تي الله
تعالٰيٰ جي رحمت وس ٿي!) جي زندگيءَ جو احوال ۽ ڪرامتون لکي رسالو جوڙيان
، سندس وسيلي سان ئي رحمت جا ڪڪر وسن ٿا.

ان ڪري انهن اوليائن جي پاڪ روح کان مدد طلب ڪري، وڏي
محنت ۽ ڪوشش سان هن ملڪ جي سچن راوين ۽ قابل اعتماد همعصرن کان
هن اولياءَ بابت حڪايتون ۽ روايتون پڇي گڏ ڪري، پنهنجي تحقيق ۽ ڄاڻ آهر
مون هيءَ رسالو لکي پورو ڪيو. ته جيئن هن پاڪ نفس ڀلاري جو ڪتاب
زماني ۾ يادگار رهي. هن محتاج نياز مند - جيڪو اوليائن جي باغ جو مالهي
آهي - کي دعا جي گلدستي سان ياد ڪن ۽ پنهنجي پيزار جي جتي ڪٽندڙن جي
حلقن ۾ پنهنجو سمجهي ڳڻين.

ماڻڪ موتي لعل جهڙين خبرن ۽ روايت آئيندڙ راوين ائين چيو آهي،
ته هن سعادت جي سرمائي جي ولادت تاريخ 27 - رمضان المبارڪ سن سن
580 هجريءَ (1184ع ۾ مشهد مقدس ۾ ٿي. ان رمضان المبارڪ جا باقي
ڏينهن هن ماءُ جو کير نه پيتو. سندس جيجل ماءُ کيس زوريءَ ٽڄ ٿي ڏني، ته به
اصل کير نه ٿي پيتو.

ستن سالن جي عمر ۾ قرآن ڪريم جا ٽيهه سڀارا ياد پڙهي پورا ڪيا، ان
کان پوءِ ظاهري علم ۽ باطني فڪر و نظر جي صفائيءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ لڳو.
پندرهن سالن جي عمر ۾ ظاهري باطني علمن ۾ ڪمال مهارت
حاصل ڪري، زماني جو بي مثال عالم فاضل بنيو.

ان کان پوءِ کيس دل ۾ حج بيت الله ۽ زيارت روضه رسول الله ﷺ جو شوق
دامنگير ٿيو. ڀلي پار وڃي حرمين شريفين جون زيارتون ڪري، مقصد مائي
واپس موٽي آيو.

سورث (جهونا ڳڙھ) جي سرزمين گرنار جبل جي غار ۾ الاهي عبادت، رياضت ۽ چله ڪشيءَ ۾ مشغول ٿي ويو، جيئن فارسيءَ ۾ شاعر چيو آهي، جنهن جو هي نچوڙ آهي:

”سيد عبدالهادي (جميل شاھ ڏاتار گرنار وارو) دين جو سلطان، عرفان ۽ يقين جي ميدان جو اڳواڻ آهي، حق سان واصل، صدق ۽ صفا جو صاحب، اوليائن ۽ پرهيزگارن جو پيشوا آهي، حق جي رازن جو خزانو، حق جي انوار جو مظهر، عارف، ڪامل ولي، الله تعاليٰ جو مقبول ٻانهو، حال ۽ سلوڪ جو صاحب آهي. وحدت جي عشق جو پيالو پي، ڪونين جي هستي وساري ۽ اصل هستيءَ کان عشق جو جذبو حاصل ڪري ورتو اٿائين.

پاڻ (گرنار) جبل جي غار ۾ رات ڏينهن عبادت الاهيءَ ۾ مشغول رهيو. خلق کان دور حق سان حاضر هو. ماڻهن جي اکين کان اوجھل ڇڻ ته نقاب سان هو. ڪنهن کي به سڃاڻپ ۾ نه پئي آيو. ڪوبه ماڻهو سندس حال کان باخبر نه هو، گویا موتي، سڀ اندر مخفي هو. جڏهن بحرِ شهود جي گوهر منهن تان پردو هٽايو (ته زيارتین جو هي حال هو):

زائران آستانش صد هزار،

مير سند از هر طرف ليل و نهار.

(مطلب ته ماڳ ان جي جا سلامي سو هزار،

هر طرف کان ٿا اچن ليل و نهار.)

عظيم مرتبي ۽ تخت و تاج وارا ماڻهو به سندس درٻار ۾ اچي، سندس وات جي خاک جي زيارت ۽ دل گهريو ديدار ڪرڻ لڳا. هر ماڻهو پنهنجون حاجتون پيش ڪري انهن جو حل ٿي گهريو. سندس فيض جو درياءُ به ڇوليون هڻي، سوالين جون جهوليون موتين سان ڀريندو ويندو هو.

هر هڪ پنهنجي پاڳ ۽ ونڊ آهر فيضياب ٿيندو هو. مطلب ته جيڪو به مطلب ڪٿي پهچندو هو، اهو مرادون ماڻي موٽندو هو. جيڪو به جسم ۽ دل جو بيمار ويجهن طبيبن کان لا علاج ٿي، سندس فيض واري شفا خاني ۾ پهچي دعا جو طلبگار ٿيندو هو، ته اهو ڪامل شفا لهندو هو. هر وقت حاجتمند جڻن جا جڻا سندس درٻار ۾ حاضر ٿيندا هئا. ”(شعر پورا ٿيا)

ان کان پوءِ جبل جي هيٺان چشمي جي ڪناري تي عبادت لاءِ حجرو
 ٺهرايائين. اهو پاڻيءَ جو تلاءُ به سندس نالي مشهور آهي. اتي عبادت خاني مان
 ارشاد ۽ هدايت، سالڪن لاءِ تلقين ۽ نصيحت جو سلسلو شروع ڪيائين.

چون ٿا ته سندس ولایت جو رتبو، ارشاد ۽ فيض جو آواز هر هنڌ گونجڻ
 لڳو، ته طريقت جي واٽ جا پانڌيڙا خلوت ۽ گوشه نشينيءَ جا طلبگار به ٻاهر
 نڪري، هر طرف کان دور دراز منزلون طئي ڪري، سندس فيض ۽ برڪت واري
 درياءُ مان سيراب ٿيڻ لاءِ اچڻ لڳا. سندس ولایت ۽ فيض جي پالوٽ مان ڀرپور
 ٿيندا، پنهنجي پنهنجي ماڳن تي موٽي ٿي ويا ته جيئن سڄي هند سنڌ جا مشائخ
 بزرگ پنهنجن سلسلن جي باوجود به سندس ولایت جي درياءُ مان فيضياب ٿين.

آن بلند آواز ۽ عالم پناه - سرور عصر افتخار صدرگاه

صدر دين و دولت آن مقبول حق - نه فلڪ برخوان بودش يک طبق

اهو مشهور نامور عالم پناه زماني جو سردار دين دنيا جي درگاه جو فخر حق جو
 مقبول پانهو آهي، نو فلڪ يا آسمان به ان جي دست خواني تي هڪ طبق آهي).

مقصد ته سندس چلي وارا پئي عبادت گاهه بيمارن لاءِ شفا خانہ ۽
 سائلن لاءِ مقصد حاصل ڪرڻ جا مرڪز آهن. هر هڪ سوالي پنهنجي عقيدتي ۽
 ارادي موجب فيض پرائي، مقصد ماڻي پنهنجي ماڳ موٽي ٿو.

هر سال ٻارهين تاريخ ربيع الاول جي سندس عرس ٿيندو آهي. انهن
 ڏينهن ۾ هر پاسي کان زيارتین ۽ واپارين جا قافلن جا قافلا اتي اچي گڏ ٿين
 ٿا. جتي دلي سڪون ۽ روح رهاڻ حاصل ڪن ٿا. پوءِ پنهنجن پنهنجن ماڳن تي
 موٽي وڃن ٿا.

سندس عبادت واري چله گاهه جو نالو "مصطفيٰ آباد" جهوناڳڙهه ۾
 مشهور آهي. هتي چله گاهه جو خدمتگار هميشه سٺي نموني سار سنڀال ۽
 خدمتگذاري ڪندو رهندو آهي:

"اوست چون آفتاب عالم تاب"

(هي بزرگ جهان کي روشن ڪندڙ ولایت جو سج آهي.)

سندس وجود بزرگي ۽ فيض جو نمونو، جبروت ۽ لاهوت جي باغ جو
 چهڪندڙ ٻوليندڙ پکي آهي. اسلام جي دائري جو مرڪز ۽ شريعت جو سينگار آهي.

جڏهن پاڻ سنڌ ۾ پير پني رحمة الله عليه جي جبل مٿان اچي ويٺو. اتي ڏينهن رات الله تعاليٰ جي عبادت ۾ مشغول هوندو هو. حق جي طالبن کي ذڪر خفي ۽ جلي ڏسڻ، فيض ۽ برڪت، ارشاد ۽ هدايت جو سلسلو به جاري هوندو هوس. سندس گهڻا ئي مريد خادم، معتقد ۽ عقيدتمند سندس فيض مان بهرور ٿيندا رهيا. جنهن تي به فيض ۽ ارشاد جي نظر ڌريندو هو، ته اهو پنهنجي منزل مقصود واري ارادي کي وڃي پهچندو هو.

جيڪو به وٽس حاجتمند ايندو هو ته هميشه حق جي طالبن کي قرآن مجيد جو ترجمو ۽ تفسير ان حاجتمند جي حال موافق بيان ڪري ٻڌائيندو هو، ته ان حاجتمند جي دل جون منجهيل ڳنڍيون کلي پونديون هيون. اهو طالب وڃي مقصد مائيندو هو. الله تعاليٰ جي فضل سان قرآن مجيد جو تفسير ۽ سمجهاڻي اهڙي ته عالماڻي انداز ۾ ڏيندو هو، جو وقت جا عالم سڳورا به عاجز ۽ حيران رهجي ويندا هئا.

نقل آهي ته سندس ڄمڻ کان پوءِ ستين ڏينهن جڏهن مسجد ۾ پاڻگي نماز لاءِ ٻانگ ڏئي بس ڪئي، ته هن زماني جي مسيح ڄڻي زبان سان هيءَ شاهدي ڏني:

"لا اله الا الله لا تعبد الا اياه مخلصين له الدين"

(الله تعاليٰ کان سواءِ ڪو به عبادت جو لائق نه آهي. اسان ان جي دين کي سچو مڃيندڙ، ان الله تعاليٰ جي ئي خاص عبادت ڪريون ٿا.)

حاضر مجلس ۽ راوين کان روايت آهي ته حضرت محمد صلي الله عليه وسلم ڦرهيءَ تي ست ستون لکي جميل شاهه کي ڏنيون. پهرين ست کيس حضرت محمد ﷺ پڙهائي ۽ ٻيون ستون کيس حضرت خضر عليه السلام ۽ حضرت علي المرتضيٰ رضي الله عنه پڙهايون.

چون ٿا ته جڏهن ستين ست تي پهتو ته کيس عالم ملڪوت جي مشاهدي جو شوق جاڳيو، پر استاد جي ادب ڪري سندس جسماني وجود اتي ئي رهيو، روحاني وجود سان عالم بالا جو مشاهدو مائڻ لڳو. سڀني عالم افلاڪ جو مشاهدو ڪري، قدسي نفس سان ملاقات ڪيائين، انهن جي فيض اثر ڪري وڃي ستين آسمان تي رسيو، ته اتي آسمان جي مٿاڻڪ اسماعيل عليه السلام سان ملاقات ٿيس. ان کيس چيو ته هتان ايتري بلنديءَ تان زمين تي ڪيئن لهي پهچندين؟ ائين ڪندي

حضرت محمد صلي الله عليه وسلم سندس هت ورتو . پوءِ ڏنائين ته پاڻ جتي استاد وٽ پڙهيو پئي، اتي اچي پهتو آهي.

چون ٿا ته محبت جي جذبي ۽ شوق جي غلبي ۾ سندس وڏو رتبو هو. حضرت محمد ﷺ جي اولاد اهلبيت سڳورن ۽ عالمن جي محبت دل ۾ تمام گهڻي رکندو هو. جڏهن ٻنهي جهانن جي سردار حضرت محمد ﷺ جو ذڪر يا نالو ٻڌندو هو، ته پاڻ سڳورن جي ادب احترام، عشق ۽ محبت ۾ سندس منهن مبارڪ متجي ڳاڙهو ٿي ويندو هو. گنج وقت تائين مٿس عشق رسول ﷺ جي ڪيفيت طاري ٿي ويندي هئي.

هميشه عشق رسول الله ﷺ ۾ سرشار ۽ پيغمبر جي شريعت ۽ سنت نبويءَ تي هن آيت وانگر عمل پيرا رهندو هو.

"قل ان كنتم تحبون الله فا تبعوني يحبكم الله"⁽¹⁾

ترجمو: (اي محبوب نبي ﷺ) چئو ته جيڪڏهن اوهين الله تعاليٰ سان محبت رکو ٿا ته پوءِ منهنجي تابعداري ڪريو ته الله به اوهان سان محبت ڪندو).

اسلام جي حڪمن جي سربلندي، اشاعت پابندي ۽ بدعتن جي پاڙ پٽڻ لاءِ ڪوشاڻ رهندو هو. جيڪڏهن کيس خبر پوندي هئي، ته ڪو شريعت جي برخلاف وار برابر به ڪم ڪري رهيو آهي ته بيقرار ٿي ويندو هو. ان جي اصلاح ۽ تدبير جو سعيو ڪندو هو، جيتوڻيڪ اهو شريعت جي ابتڙ ڪم ڪڍي ڪيترو به پري ٿيندو هجي. الله تعاليٰ کيس اهڙو فيض ۽ شريعت جو علم ۽ رعب عطا ڪيو هو، جو هر ڪو سرڪش ظالم حاڪم به سندس امر جي بجا آوري ڪندو هو. سندس فيض ۽ برڪت سان زماني ۾ ڪو به حاڪم اسلام جي برخلاف ڪو به ظلم جهل ۽ بدعت جو ڪم نه ڪري سگهندو هو. مطلب ته سندس دور ۾ ظلم ۽ بدعت جو ڪو به آثار ڏسڻ ۾ نه ايندو هو.

سچن راوين جو بيان آهي ته قرآن شريف کي سمجهڻ ۽ تلقين هدايت واسطي قرآن مجيد جا ڏھ تفسير سندس مطالعي ۾ رهندا هئا ۽ هميشه قرآن مجيد جي پيغام جون حقيقتون ۽ معنائون حاضرين مجلس کي ٻڌائيندو هو. چون ٿا ته دين اسلام جي حڪمن، پرهيزگاري، قول ۽ علم ۾ راسخ ۽ ثابت قدم رهندو هو. ايتري قدر جو سموري حياتي شريعت پاڪ کان وار برابر به ابتڙ ڪو ڪم نه ڪيائين.

⁽¹⁾ (پارو 3، سورت آل عمران، آيت 31)

چون ٿا ته جڏهن سالڪ سفر تي نڪرندو هو ته جنهن ڳوٺ يا شهر وٽان لنگهندو هو، ته اتان جي رهاڪن کان پڇا ڪندو هو، ته هن ڳوٺ يا شهر ۾ شريعت پاڪ جا ديني ڪتاب آهن يا نه؟ جيڪڏهن پڪ سان معلوم ٿيندو هو، ته هتي (مسجد ۽ مدرسي) ۾ ديني ڪتاب موجود آهن، ته ان ڳوٺ يا شهر ۾ اچي ترسندو هو، جيڪڏهن اتي شريعت جا ڪتاب موجود نه هوندا هئا، ته اتان منهن موڙي اڳتي هليو ويندو هو ۽ چونڊو هو ته "هن شهر جا ماڻهو شريعت اسلام کان بيخبر غافل آهن، ان ڪري هتي ڪيئن ترسان؟"

آندو اٿن ته جڏهن پيريءَ ڪري تمام ضعيف ۽ ڪمزور ٿي پيو، ته پير پني جبل تي حجرو ٺهرائي هميشه لاءِ دنيا جي سڀني ڪمن کان منهن موڙي، ناتو توڙي، الله تعاليٰ جي عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول ٿي ويو. رات ڏينهن ورد وڙائڻ، ذکر اذڪار ۾ گذارڻ لڳو. هڪ گهڙي به ذڪر ۽ عبادت کان واندو نه ٿي وينو. ظاهري ۽ باطني عبادت رياضت ۾ مستغرق ٿي رهيو.

تاريخ 12- ربيع الاول سن 642 هجري 18- آگسٽ 1244ع) ۾ الله تعاليٰ جو امر مڃي، سندس روح مالڪ حقيقيءَ سان وڃي مليو. انا لله و انا اليه راجعون.⁽¹⁾ ترجمو: بيشڪ اسين سڀ الله جا آهيون ۽ بيشڪ اسين ان ڏي ئي موٽنداسون.

۽ اتي ئي (پيرپني جبل تي) مٽيءَ جو پٺوڙو جڙيس. جيئن شاعر چيو آهي ته: "سيد. پير پني جي جبل تي دفن ٿيل آهي. سندس مدفن جي جاءِ پاڪ جنت جهڙي آرام واري آهي. سندس مزار فيض ۽ برڪت پري، دل ۽ اکين جو نور وڌائيندڙ ماڳ آهي. سندس مزار جي چوڌاري حفاظت وانگر پهڙن جو ڪوٽ ڏنل ۽ سندس مزار ماڙيءَ وانگر مٿي بلند چنڊ جي سامهون آهي. سندس مزار به گچ ۽ پٿرن سان مضبوط ٺهيل آهي. مزار تي مٿي ويندڙ چاڙهي به چڻ ته نور جي ڏاڪڻ آهي يا ڪافور جي درياءَ جي لهر آهي. سندس مزار جي مٿان اونڊاهي رات ۾ به چنڊ تارن جي جهرمر هوندي آهي. جنهن سان زيارتئين جي اکين جي نور ۾ اضافو ٿئي ٿو.

سندس روضو بهشت جي ماڙيءَ محلات وانگر آهي، جتي گل گلاب ۽ عود عنبر جي هٻڪار آهي، روضي جي صحن ۾ هر طرف گهاٽا چانءَ وارا وڻ آهن. اتي ٿڌي مٺي پاڻيءَ جو چشمو به وهندڙ آهي، جنهن جو پاڻي بيمارن لاءِ

⁽¹⁾ (پارو 2، سورة البقرة، آيت 156)

شفا بخش آهي. مطلب ته سندس روضو مبارڪ بلند و بالا سهڻو سينگاريل آهي، فيض ۽ نور سان ڀرپور شال زيارتين سان آباد هجي. الله تعاليٰ جي دائمي رحمت آسمان مان سندس روح تي وسندي رهي!"

تواريخ جي ڪن ڪتابن ۾ لکيل آهي ته سندس نالو سيد عبدالوهاب ۽ سندس پيءُ جو لقب سيد ابوالعباس سيني ملڪن ۾ مشهور آهي ۽ امام موهبيٰ ڪاظم رحمۃ الله عليه (وفات: 183 هجري) جي اولاد مان آهي.

اصل تصوف ۾ سندس ابن ڏاڏن جو چشتي سلسلو هو. پر هيءُ سيد سخت شريعت جو پابند، ان سلسلي کي ڇڏي، خاص خاص ماڻهن کي قادري سلسلي ۽ ٻين سيني کي نقشبندي سلسلي ۾ بيعت ڪندو ۽ ذڪر ڏيندو هو.

اڪثر نبي ڪريم ﷺ جن جي حديث مبارڪ مان رهنمائي حاصل ڪندو هو. هميشه حديث نبويءَ جو مشهور ڪتاب "صحيح بخاري" پڙهندو رهندو هو. ⁽¹⁾ حديث نبويءَ جي مطالعي دوران ۽ عشق رسول الله ﷺ جي ڪري سندس اکين مان آب جاري رهندو هو.

ان جي مزار شاه عالم پير پني رحمۃ الله عليه جي ويجهو آهي ۽ ٻنهي ڀلارن بزرگن جا مقبرا هڪ ٻئي جي سامهون آهن. پر ٻنهي قبن جي ويجهڙائيءَ هوندي به نقاري جو آواز ٻڌڻ ۾ نه ايندو آهي، البت ٻنهي بزرگن جي عرس جي موقعي تي اهو آواز هر هڪ زيارتي ٻڌندو رهندو آهي. اها ڳالهه هر هنڌ مشهور آهي.

هن شريعت جي رمزن جي ڄاڻو، طريقت جي حقيقت جي ماهر جا سڻڌ ۾ چار خليفه مشهور آهن. انهن مان هر هڪ خليفو ڪامل ولي آهي. انهن جو احوال حديثه الاولياء ۾ آيل آهي. انهن مشهور خليفن جا نالا هي آهن:

1- شاه وحيه الدين، چيڪو امام محمد تقی (وفات: 220 هجري) جي اولاد مان آهي.

2- شيخ زڪريا

3- شيخ ممون

4- ڪريم قتال رحمۃ الله عليهم!

⁽¹⁾ "صحيح بخاري" حديث جو مشهور ڪتاب "امام محمد بن اسماعيل بخاري" مرتب ڪيو. سندس وفات 256 هجري آهي.

انهن چئني واصل بالله خليفن جو احوال ۽ كشف کرامتن جو ذکر "حديقة الاولياء" ۽ تاريخ جي ٻين ڪتابن ۾ تفصيل سان آيل آهي. ڏيکڻ جي ڪري هتي اختصار کان ڪم ورتو ويو آهي.

تہت

(ڪاتب جو نوٽ) الله تعاليٰ جو حمد ۽ احسان آهي جو الله تعاليٰ جي ڪامل ولي، كشف و عرفان جي صاحب سيد جميل شاھ ذاتار گرنار واريءَ جو مختصر ۽ جامع احوال مهيني شوال سن 1100 هجري جولاءِ 1688ع ۾ پورو ٿيو. سڀ ساراهه الله تعاليٰ واسطي آهي. ان جي نبي محمد ﷺ ۽ سندن آل اصحابن تي صلوات ۽ سلام هجي!

حديقة الاولياء⁽¹⁾ ۾ ذڪر ڪيل آهي ته سورٺ ولايت جي گرنار جبل کي ڇڏي، جڏهن بزرگ هتي (سنڌ ۾ پير پني واري جبل) تي آيو، ته هتان جي بت پرستن ۾ ڄڻ ته ٽاڪوڙو پئجي ويو. بزرگ جي حق، جرئت ۽ ڪرامت جي ڪري بتن جا پوڄاري ان رات بتن جي پوڄا نه ڪري سگهيا. انهن کان بتن جي پوڄا جي طاقت ڪسجي ويئي. جڏهن ڏينهن ٿيو ته بتن جا پوڄاري حيران پريشان ٿي هڪ ٻئي کان انهيءَ ماجرا بابت پڇندا رهيا. گهڻي مٿاڪٽ ۽ ڳولا کان پوءِ انهن کي پتو پيو، ته هتي سنڌ ۾ هن فقير جي اچڻ ڪري ائين ٿيو آهي. ان ڪري زالين مڙسين تمام بت پرست سندس قدمن تي اچي ڪريا. سندس ڪرامت ۽ تاثير جي ڪري سڀئي سڄيءَ دل سان ڪلمو پڙهي مسلمان ٿيا، ۽ بت پرستيءَ کان توبه تائب ٿيا. بريون ۽ خراب ڳالهين ڇڏي، سندس دربار ۾ خدمت گذاري ڪرڻ لڳا.

ڪتاب: "معيار سالڪان طريقت" (فارسي)⁽²⁾ ۾ لکيل آهي ته سندس نالو سيد عبدالهادي، امام موسيٰ ڪاظم عليه السلام جي اولاد مان آهي. سلطان شاه عالم مشهور پير پني رحمت الله عليه ايوبِي ديوري (اصل ۾ ديبلِي آهي، ايوبِي ديوري لکڻ ۾ ڪاتب کان سهو ٿي آهي.) جي

⁽¹⁾ مون وٽ جيڪي حديقة الاولياءَ فارسيءَ جا قلمي نسخا آهن، انهن ۾ هي (جميل شاه گرناري) جو احوال آيل ڪونهي. نه وري حديقة الاولياءَ جي فهرست ايليٽ جي ملڪيت (پرٽش ميوزيم نمبر O.R. 2073) حديقة الاولياءَ تاريخ 21 - ذوالقعد 1068 هجري (آگسٽ 1657ع) جو ڪتاب ٿيل ۾ به هيءَ احوال لکيل ڪونهي. خبر ناهي ته هيءَ احوال "حديقة" جي ڪهڙي نسخي تان ورتل آهي. ص 257 (فارسي ايڊيٽر: سيد حسام الدين راشدي)

⁽²⁾ محترم سيد حسام الدين راشدي جي تصحيح ڪيل فارسي ڪتاب: "معيار سالڪان طريقت" ڪتاب جو تاريخي نالو آهي ان مان سال 1202 هجري نڪري ٿو. ڏسو مير علي شيرقانع (نٿي) بابت راقم الحروف جو لکيل احوال رساله تہ ماهي "مهراڻ" 2-1956ع سنڌي ادبي بورڊ.

معيار سالڪان طريقت فارسي ۾ مير علي شيرقانع نٿويءَ جو تحفته الڪرام کان پوءِ سنڌ جي اوليائن بابت آخري ڪتاب سنه 1202 هجري جو لکيل آهي. ڊاڪٽر سيد خضر نوشاهيءَ "معيار سالڪان طريقت" کي استاد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي رهنمائيءَ ۾ ايڊٽ ڪري بيت الحڪمت، همدرد يونيورسٽي ڪراچيءَ مان پي ايڇ. ڊي جي ڊگري ورتي آهي. هيءَ ڪتاب سيد خضر نوشاهي، اداره معارف نوشاهيه، ساهن پال شريف ضلع منڊي بهاولدين پنجاب مان 2000ع ۾ شايع ڪيو آهي. مترجم.

عرض ڪرڻ تي هتي سنڌ ۾ آيو. پير پني جي ويجهو الڳ ٽڪريءَ تي مقبري ۾ دفن ٿيل آهي. سورڻ جي سرزمين گرنار جبل تي سندس چله گاهه (چلي پچائڻ واري جاءِ) تان حاجتمند فيض پراڻي ۽ حاجتون پوريون ڪري رهيا آهن. جيڪو به سندس چله گاهه تي ڪا حاجت ڪئي وڃي ويهي ٿو، ته اهو غيب جو مهمان ٿي رهي ٿو. ان جي ضرورت حاجت پوري ٿئي ٿي.

جميل شاهه جا چار ڪامل خليفه هئا. 1. شاهه وحيه الدين،

2. شيخ زڪريا، 3. شيخ ممون، 4. ڪريم قتال.

1- شاهه وحيه الدين: هيءُ بزرگ سيد فتح شاهه جو فرزند ۽ امام محمد تقی عليه السلام جي اولاد مان آهي. سندس مزار سيد جميل شاهه جي رانٽڪ جي پيرانديءَ کان مشهور زيارتگاهه آهي. هن کي چار پٽ هئا:

I. شاهه حسن: جبل جي مٿان پنيور وٽ آرامي آهي ۽ ان جو اولاد موجود آهي.

II. شاهه ڪهور: جهول ۾ سندس اولاد هڪ وڏو ڳوٺ ٻڌو آهي.

III. شاهه آري: جميل شاهه گرناري جي درگاهه جي اتر طرف دفن ٿيل آهي.

چون ٿا ته بزرگ جو ڏنڊ ۽ ڦٽي سندس حوالي هئا. مرشد کان پوءِ پاڻ کي جيئري قبر ۾ پوري ڇڏيائين. سندس قبر وٽ ڏنڊ مان ڪپڙ جو وڻ ڦٽو آهي جو سندس يادگيريءَ لاءِ هڪ نشان آهي.

IV. شاهه لعل چتو: هن ننڍي هوندي کان ئي پاڻ کي درياءَ ۾ لڪائي ڇڏيو هو. ڪيترن شهرن ۾ جتي به مٿو ڪڍيو اٿس، اتي سندس قبر ٺاهي ڇڏي اٿن.

2- شيخ ميمون: هيءُ بزرگ شيخ جميل گرناريءَ جو مريد ۽ خليفو هو. ڏندي شهر ۾ سندس مزار مشهور آهي ⁽¹⁾.

3- شيخ پاله لونگ: شيخ جميل سڪرات جي وقت وصيت ڪئي هئي، ته به ماڻهو هڪ چوڪرو ڇاڱو (جهن آڱرين وارو) آڻيندا. اهوئي چوڪرو منهنجو جانشين ٿيندو. پاله لونگ اهوئي چوڪرو آهي. سندس مدفن ننگر نئي کان اوڀر طرف درياءَ جي ڪناري تي آهي. شيخ جميل شاهه جا سڀ گادي نشين پنهنجي نسبت انهيءَ سان ملائيندا آهن ۽ ان ڇاڱي چوڪري پاله لونگ کي سيد جميل شاهه ڏاتار جو پٽ سڏيندا آهن.

⁽¹⁾ شايد شيخ ممون سنڌيءَ ۾ محمد نالي جو مخفف يا اڌ نالو آهي.

تصوف ۾ سيد جميل شاھ جو پهريان چشتي طريقو هو. ان جي وفات سن 642 هجري 1244ع ۾ ٿي. سندس مزار پيرپني جي پهڙ تي موجود آهي. تحفته الكرام ۾ ذڪر آهي ته شيخ جميل شاھ گرناري حسيني سيد آهي. سندس نالو سيد عبدالهادي پٽ سيد ابوالعباس. پاڻ امام موسيٰ كاظم عليه السلام جي اولاد مان آهي.

چون ٿا ته لوهارڪي ڌنڌي سان مشهور هو. قصو مختصر هڪ وڏي طاقت جو صاحب آهي. سورٺ (جوناڳڙھ) جي سرزمين ۾ گرنار جي سامهون جبل تي سندس چلڻ گاهه (چلي پچائڻ واري جاء) تان هڪ وڏي دنيا قسمن قسمن جو فيض پرائي رهي آهي. سندس ڪرامتون ظاهر آهن، بيان جي ضرورت نه آهي. پير پني جي استدعا تي مٿين ٽڪريءَ تي آيو ۽ اتي ئي مدفن ٿيو. چارخيلفا هئس:

1. شاھ وجيه الدين، جنهن جو بيان اڳتي ايندو، مٿين شيخ جميل شاھ جي احاطي جي پيرانديءَ ۾ آرامي آهي.

2. شيخ زڪريا: اوڍيجن جي سرزمين ۾ دفن ٿيل آهي.

3. شيخ ممون.

4. شيخ گهرويو قتال: جو شيخ جي جُتن وٽ دفن ٿيل آهي.

چون ٿا ته شيخ جميل، سڪرات جي وقت وصيت ڪئي هئي، ته ٻه ماڻهو. هڪ چاڱو (جهن آڱرين وارو) ڇوڪرو آڻيندا ۽ اهو ئي منهنجو جانشين ٿيندو. سندس فوت ٿيڻ کان پوءِ ٻه ماڻهو پالھ لونگ نالي هڪ ڇوڪرو وٺي آيا ۽ هي اهو ئي ڇوڪرو هو، جنهن کي شاھ جميل پنهنجو پٽ سڏيو هو. گادي نشين پنهنجو نسب انهيءَ سان ملائيندا آهن. هاڻي شيخ براق جي انتقال کان پوءِ شيخ ممون مريدن جو مشهور مرڪز ۽ پيرجي ڪمال شفقت سان مشهور آهي.

شاھ وجيه الدين: سيد فتح شاھ جو فرزند، امام علي موسيٰ رضا جي اولاد مان شاھ جميل جي فيض جي نظر جو نوازيل آهي. سندس مزار شاھ جميل جي رانئڪ جي پيرانديءَ کان خدا وارن جي زيارتگاهه آهي. هن چار پٽ ڇڏيا، جن مان پهريون شاھ حسن ڪوهستان کان چئن ڪوهن تي پنيور جي مٿان آرامي آهي، ان جو اولاد باقي آهي.

ٻيو شاھ ڪهور: جهول ۾ سندس اولاد وڏو ڳوٺ وسايو آهي، شيخ ممون سندس اڳواڻ آهي.

ٽيون شاھ آري: شاھ جميل جي درگاه جي اتر طرف واريءَ هيٺانهين زمين ۾ دفن ٿيل آهي. چون ٿا ته ڏندڻ ۽ ڦٽي سندس حوالي هئا. پير کان پوءِ پاڻ کي جيئري قبر ۾ پوري ڇڏيو هئائين. هن جي قبر وٽ ڏندڻ مان ڪپڙ جو وڻ ڦٽو آهي جو يادگيريءَ لاءِ نشان آهي.

چوٿون شاھ لعل ڀٽو: هن بزرگ جي (اتي) قبر ڪانه آهي. ڪيترن ئي شهرن ۾ جتي به سر ڪڍيو اٿس، اتي سندس قبر ٺاهي ڇڏي اٿن. ڳالهه ٿا ڪن ته هن پاڻکي دريا ۾ لڪائي ڇڏيو هو. سندس مزار "تند سر" جي ڪناري تي آهي.

تمت - پورو ٿيو

هيءُ مختصر احوال حضرت ڏاتار عليه الرحمة جي مجاور سيد محمود ڀٽ ميان بخشو ڀٽ ميان خليفه جي قلمي ڪتاب - چوپڙي نموني - تان نقل ڪيل آهي. 17 صفحي کان 30 صفحي تائين، 19 - جنوري 1945ع، ساڍا چوڏنهن ورق ستاويهه صفحا.

ڪراچي

2 - ربيع الاول 1385 هجري

2 - جولاءِ 1965ع

ضمیمو

سید عبدالقادر رح بن سید هاشم بن سید محمد نتوي / نصرپوري
(مؤلف: "حديقة الاولياء سنت")

[مرحوم سید حسام الدين راشدي سن 1967ع ۾ فارسي زبان ۾ (ڪتاب) "حديقة الاولياء" ايڊٽ ڪري، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد طرفان شايع ڪرايو. انهيءَ ڪتاب جي شايع ٿيڻ کان ٻه سال پوءِ بنده راقم الحروف، پير صاحب کي خط لکيو ته، منهنجو گمان آهي، ته "حديقة الاولياء" جي مؤلف: سید عبدالقادر جو تعلق نئي سان نه، بلڪ نصرپور سان هو، پاڻ فرمائون ته اهڙو تصديقي احوال هٿ ڪري مون ڏانهن ڏياري موڪليو، ته جيئن انهيءَ ڪتاب جي ٻي اشاعت ۾ ان کي درست ڪري سگهجي. ان کان پوءِ آءٌ انهيءَ سلسلي جي جستجوءَ ۾ لڳو رهيس..

سن 1970ع ۾ اوچتو مرحوم سید قادر ڏني شاه سان نصرپور ۾ پهرين ملاقات ٿي ۽ سندس ڪتبخاني ڏسڻ جو پڻ شرف حاصل ٿيو. انهيءَ دوران "شجره طيبه سادات نصرپور" (قلمي فارسي) نظر مان گذريو. انهيءَ کان علاوه رضوي ساداتن جو ٻيو به ڪيترو ئي احوال قلمي ڪتابن تان نقل ڪيم. سن 1972ع ۾ حيدرآباد جي خانه فرهنگ ايران ۾ مرحوم پير صاحب سان ملاقات دوران اهو سمورو احوال عرض رکيم. پاڻ اهو مواد ڏسي ڏاڍو خوش ٿيا ۽ ان کي وڏين سلين (پنن) تي فيئر ڪري موڪلڻ لاءِ فرمائون. گڏوگڏ انهيءَ سلسلي ۾ خاطريءَ واري سنڌ پڻ هٿ ڪرڻ لاءِ چيائون. افسوس جو ان کان پوءِ سندن وفات تائين اهڙو ڪوبه مواد هٿ اچي نه سگهيو، جنهن جي بنياد تي سید عبدالقادر کي نئي جي بدران نصرپور جو ڄاڻائي سگهجي.

تازو جولاءِ 1987ع ۾ ”قاسميہ لائبريري“ چنهيائي تعلقي
 کنڊياري ۾ قلمي ڪتابن کي اٿلائيندي پٿلائيندي ”حديقة الاولياءِ“
 جو هڪ قلمي نسخو نظر آيو. جنهن جي آخر ۾ ڪاتب پوري
 چٽائي سان سيد عبدالقادر کي نصريور جو ڪري ڄاڻايو
 آهي. ورهين جي آرزوءَ جي تڪميل ڏسي، اڳ واري هٿ
 ڪيل سموري مواد کي سهيڙي پيش ڪجي ٿو. افسوس جو
 سيد حسام الدين راشدي (مرحوم) اڄ اسان وٽ موجود نه
 آهي. جيڪڏهن پاڻ هن دنيا ۾ زندهه هجن ها ۽ هن ڪم جي
 تڪميل سندن هٿن سان ٿئي ها، ته منهنجي لاءِ باعث مسرت
 هئي. بهرحال انهيءَ ڏس ۾ مون کان پنهنجي ڄاڻ آهر جيڪي
 ڪجهه ٿي سگهيو آهي، سو حاضر آهي. ق. ح. خ]

سنڌ جي سرزمين صدين کان وٺي بلند پايي جي عالمن، صوفي درويشن،
 اوليائن، ساداتن ۽ مشائخن جو گهوارو پئي رهي آهي. انهن صوفي
 بزرگن، درويشن ۽ ساداتن جي باري ۾، سنڌي ۾ وقت بوقت ڪيترائي
 تذڪرا ۽ سوانح حيات تي وڏا نادر ۽ قيمتي ڪتاب تصنيف ۽ تاليف ڪيا ويا
 آهن. انهن مان ڪيترا عمومي تذڪرا آهن ته ڪي وري ڪن اعليٰ ۽ ارفع
 خاندانن جي نسبي شجرن تي لکيا ويا آهن. انهن مان ڪيترا ته زماني جي
 ناگهاني حادثن ۽ انقلابن جي نذر ٿي ويا ۽ وري جيڪي زماني جي نيرنگين
 جي ڏنگيرد کان محفوظ رهيا، تن جي متعلق پڻ اڻپورا احوال ملن ٿا.

انهن ناياب ۽ قيمتي املهه خزانن جو سير حاصل احوال ”مؤرخ سنڌ“
 سيد حسام الدين راشدي وڏي جاکوڙ، جستجو ۽ تحقيق ڪري پنهنجي صحيح
 ڪيل فارسي تذڪري ”حديقة الاولياءِ“ جي منڍ ۾ بيان ڪيو آهي، جو پنهنجي
 جاءِ تي هڪ وڏو علمي سرمايو آهي. (1)

انهن تذڪرن کان سواءِ اڃا پيا به ڪيترائي تذڪرا ۽ خانداني نسب
 نام، سنڌ ۾ ٿريا پکڙيا پيا آهن، جي سنڌ جي وڏن خاندانن جي ذاتي ڪتبخانن
 ۾ قلمي صورت ۾ ملن ٿا. ممڪن آهي ته اڳتي هلي، زماني جي رفتار سان گڏ
 اهي اسان جي لاپرواهيءَ جو شڪار ٿي، فنا ٿي وڃن ۽ ايندڙ نسل انهن جي نالن
 کي صرف تاريخ جي ڪتابن ۾ پڙهي حظ حاصل ڪن! مرحوم راشدي صاحب

جو سنڌ مٿان وڏو احسان آهي، جنهن وڏي محنت، جاکوڙ ۽ ڪشالي سان سنڌ جي تاريخ جي وڃايل ورقن کي ڳولي ڦولهي، سهيڙي ۽ تصحيح ڪري، سنڌ وارن جي اڳيان پيش ڪيو آهي، دراصل اهي سنڌ جي قديم تاريخ جون گم ٿيل ڪڙيون آهن، جن کي ملائي، ايندڙ محققن لاءِ هڪ راه هموار ڪئي وئي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ ”حديقة الاولياء“ سنڌ جي فارسي ادب ۾ هڪ قابل تعريف تذڪرو آهي، جنهن جي پيڻڻ ۽ تصحيح جي ڪم ۾ راشدي صاحب عرق ريزي ڪري، جا وڏي تحقيق ڪئي آهي، ان جو مثال ملڻ سنڌ جي تاريخ ۾ مشڪل آهي. مختلف قلمي نسخن ۽ بياضن کي پيڻيندي ۽ پرکيندي، سالن پڄاڻان صحيح متن کي تيار ڪري آخرڪار ان کي سنڌ جي قومي اشاعتي اداري ”سنڌي ادبي بورڊ“ طرفان سن 1967ع ۾ ڇپايو.

سنڌ جي تاريخ جي احوالن مان اهو ظاهر ٿئي ٿو، ته سنڌ جي سرزمين تي سڀ کان پهريائين سن 980ھ / 1572ع ۾ فارسي زبان ۾ سنڌ جي اوليائن ۽ اهل طريقت بزرگن جي باري ۾ هڪ تذڪرو لکيو ويو، جنهن جو مؤلف ”محمود نٿوي“ (2) هو. ليڪن افسوس جو اهو تذڪرو سنڌ وارن جي لاغرضيءَ سببان هميشه جي لاءِ اکين کان اوجھل ٿي ويو ۽ ان جو صرف تاريخ جي ڪتابن ۾ نالو باقي رهجي ويو آهي.

انهيءَ مٿين تذڪري کان پوءِ ”حديقة الاولياء“ سنڌ جو تذڪرو ملي ٿو، جو سن 1016ھ / 1607ع ۾ سيد عبدالقادر بن سيد هاشم بن سيد محمد تاليف ڪيو. انهيءَ تذڪري کي سنڌ ۾ ”تذڪره نويسيءَ“ جو پهريون ڪتاب سمجهڻ گهرجي، جو هن وقت تائين اسان کي صحيح صورت ۾ دستياب ٿيو آهي. انهيءَ فارسي تذڪري جا سنڌ ۾ ڪيترائي قلمي نسخا ملن ٿا. هن تذڪري جي تصحيح ڪرڻ وقت سيد حسام الدين راشدي مرحوم جي اڳيان صرف چار قلمي نسخا موجود هئا، جنهن جي آڌار تي ”حديقة الاولياء“ سنڌ جو صحيح متن تيار ڪيو هئائين ۽ انهن جي ئي سهاري هيٺ ان جي مؤلف جي زندگي ۽ خاندان جو اڻپورو احوال پڻ مرتب ڪيو هئائين. اسان هتي سڀ کان پهريائين انهن چئني قلمي نسخن جو مختصر ذڪر ڪريون ٿا، جي راشدي صاحب جو معمول ۽ مدار بڻيا آهن ۽ ان کان پوءِ پنجين قلمي نسخي جو احوال ڏينداسون، جو تازو هٿ آيو آهي.

سنڌ يونيورسٽيءَ وارو قلمي نسخو:

هيءُ نسخو قدامت جي لحاظ کان سڀ کان اڳاٽو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هن نسخي جي ڪتابت 29- ربيع الاول سن 1178ھ جو نٿي ۾ ڪئي ويئي آهي. اهو نسخو اصل ۾ مرحوم مولوي ولي محمد ڏاهري (المتوفي: 1929ع) جي ملڪيت هو. جو بعد ۾ 2- فيبروري 1953ع تي سنڌ يونيورسٽيءَ وارن خريد ڪيو. راشدي صاحب انهيءَ نسخي کي اساس بڻائي، ٻين قلمي نسخن سان پيڻيو آهي. (3)

ڊاڪٽر نبي بخش جو قلمي نسخو:

هيءُ قلمي نسخو تبدي قيصر واري قاضي فتح رسول ولد قاضي فتح محمد نظاماڻي جي ملڪيت هو. اصل ۾ اهو نسخو غلام حسين ۽ غلام علي ولد خدا بخش بن غلام علي فقير بن قيصر نظاماڻي جي ڪتبخاني ۾ هو. هن نسخي جي ڪتابت قاضي محمد احسان ساڪن هالا جي ٿيل آهي ۽ ڪتابت جي تاريخ 21- جمادي الثاني سن 1247ھ ڄاڻائي وئي آهي. هيءُ نسخو سنڌ يونيورسٽيءَ واري نسخي جو هوبهو نقل آهي. هن نسخي ۾ ڪن جاين تي اضافو ڪيا ويا آهن. جي ٻئي ڪنهن به نسخي ۾ نه آهن. هيءُ نسخو 82 ورقن تي مشتمل آهي ۽ خط شڪسته نستعليق اٿس. (4)

هالن جو قلمي نسخو:

هيءُ نسخو راشدي صاحب کي مرحوم پروفيسر محبوب علي چني جي معرفت مليو هو. جيڪو اصل ۾ هالن جي ڪنهن بزرگ جي ملڪيت هو. ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي پنهنجي ڪتاب (Persian Poets of Sindh) جي تاليف ڪرڻ وقت هن نسخي کي استعمال ڪيو هو. هيءُ نسخو مرزا قليچ بيگ جي مطالعي هيٺ پڻ رهيو. هن نسخي جا اڳيان توڙي پويان ٻيا ناقص آهن. وچ مان پڻ ڪيترن بزرگن جو احوال غائب آهي. هن نسخي ۾ 68 ورق آهن ۽ خط نستعليق اٿس. (5)

سيد حسام الدين راشدي جو قلمي نسخو:

هيءُ قلمي نسخو راشدي صاحب کي منتشر ورقن جي صورت ۾ مولانا دين محمد وفائيءَ کان مليو هو. وفائي صاحب کي اهي منتشر ورق پير جهنڊي

جي ڪتبخاني مان مليا هئا. خط ۽ ڪاغذ جي صورتحال مان هيءُ نسخو قديم معلوم ٿئي ٿو. هن نسخي جا 50 ورق آهن ۽ ان جو خط خوبصورت نستعليق آهي. هن نسخي مان پڻ ڪيترن ئي بزرگن جو احوال غائب آهي. (6)

مولوي محمد قاسم سومري جو قلمي نسخو:

هيءُ قلمي نسخو مولوي محمد قاسم سومري صاحب (7) کي خيرپور ميرس جي ڪنهن قديم ڪتبخاني مان هٿ آيو آهي. هيءُ نسخو ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي شايع ڪيل ”حديقة الاولياء“ جو گهڻي قدو هو بهو نقل آهي. پر جيئن ته ڇاپي نسخي جو صحيح متن، مٿي بيان ڪيل چئني قلمي نسخن جي ڀيٽ ۾ ڪان پوءِ تيار ڪيو ويو آهي، انهيءَ ڪري ڇاپي نسخي کي بنياد بڻائي، هن نئين مليل قلمي نسخي کي پرکيو ويو آهي.

ڇاپي نسخي جي هر لفظ، سٽ ۽ ورق کي هن قلمي نسخي سان ڀيٽيو ويو آهي. سواءِ ڪن جزوي جاين جي ٻيا ڪي به اضافو هن نسخي ۾ نه آهن. ڪتاب جي مُنڍ وارا پهريان ٻه ورق غائب آهن. ڇاپي نسخي جي ڀيٽ ۾ موجب هيءُ قلمي نسخو ”وصلواتِ نجايات و تحياتِ طبيات، بر روح اقدسِ عَنديلبِ گلبنِ رسالت و نوباره گلشنِ جلالت، اخترِ برجِ شرف و سروري، گوهرِ درجِ ڪرامت و مهتري- الخ“ (8) کان شروع ٿئي ٿو ۽ آخر ۾ ”ذڪرِ درويشِ يعقوبِ پليجو“ مان ڇهه سٽون غائب آهن ۽ پوءِ باقي آخر تائين صحيح حالت ۾ آهي. هن نسخي جي سائيز 9X6 آهي. هر صفحي ۾ سٽن جو تعداد هڪجهڙو نه آهي. ڪن ۾ 15 سٽون آهن، ته ڪن ۾ 16 ۽ ڪٿي وري 14 سٽون به لکيو ويون آهن. هر عنوان کي ڳاڙهي مس سان نروار ڪري لکيو ويو آهي. هن قلمي نسخي ۾ جملي 96 ورق آهن ۽ خط خوبصورت نستعليق اٿس. ڪتاب جي تاريخ 5- ربيع الثاني سنه 1268ھ ڄاڻائي ويئي آهي. هن نسخي ۾ ڪيترين جاين تي قيمتي ۽ معلوماتي حاشيا پڻ ڏنا ويا آهن. هن نسخي جي مطالعي مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو، ته هيءُ نسخو جنهن به بزرگ جي تصرف هيٺ رهيو آهي، اهو وڏي بلند پايي جو عالم، شاعر ۽ حڪيم هو. حاشيي ۾ ڪيترن هنڌن تي ناياب ۽ لاجواب طبي نسخا پڻ ڏنل آهن. ڪن جاين تي فارسي زبان جا عمدا شعر لکيل آهن. سنڌ جي ڪيترن بزرگن ۽ درويشن جي وفات جا تاريخي مادا پڻ ڏنل آهن.

هن قلمي نسخي جي وڏي خصوصيت اها آهي، جو ڪتاب جي آخر ۾ ڪاتب پنهنجي نالي جي بدران هن ڪتاب جي اصل مؤلف سيد عبدالقادر جو نالو ۽ ان جو وطن ڄاڻايو آهي. انهيءَ ڪري هن نسخي جي اهميت ۽ افاديت، مٿي بيان ڪيل نسخن جي پيٽ ۾ وڏي اهميت واري آهي. مؤلف جي اصل وطن جي باري ۾ سڀ کان پهريائين هن ئي نسخي ذريعي نشاندهي ٿئي ٿي. هن نسخي جي آخري صفحي تي ڪاتب هيءَ عبارت لکي آهي:

”تمام شد نسخ حديقه الاولياء سند- تصنيف سيد عبدالقادر نصرپوري

سن 1016هـ“

هيءَ قلمي نسخو سن 1268هـ / 1852ع ڌاري ڪنهن معتبر ۽ مستند قلمي نسخي تان نقل ڪيو ويو آهي. سنڌ يونيورسٽيءَ واري قلمي نسخي ۾ هن پوئين مذڪور نسخي جي وچ ۾ اٽڪل 90 ورهين جو زمانو گذريل معلوم ٿئي ٿو. انهيءَ لحاظ کان اهو وچ وارو عرصو ايڏو ڪو گهڻو ڪونهي. مؤخر الذڪر قلمي نسخو نصرپور جي رضوي سادات جي ڪنهن فرد جو نقل ڪيل ٿو ڏسجي. هن نسخي ۾ جيڪو خط نستعليق استعمال ڪيل ويو آهي، انهيءَ ساڳئي خط ۾ نصرپور جي ”مصري شاه لائبريري“ ۾ به ٿي خطي نسخا بنده راقم جي نظر مان گذريا آهن، انهيءَ ڪري اسان جو گمان غالب آهي، ته هن قلمي نسخي جو ڪاتب نصرپور جو ئي هو ۽ هن نسخي جي آخر ۾ مؤلف جي وطن متعلق اڳين قلمي نسخن جي پيٽ ۾ صاف لفظن ۾ نشاندهي ڪري، هڪ منجهيل مسئلي کي حل ڪري ڇڏيو آهي.

انهيءَ پوئين قلمي نسخي جي نشاندهيءَ جي آڌار تي اسان ”حديقة الاولياء“ جي مؤلف ۽ سندس خاندان جو احوال مرتب ڪيو آهي ۽ مؤلف جي باري ۾ جيڪي به اڳ ۾ شڪ ۽ شبها هئا، تن کي صاف ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

سيد عبدالقادر ۽ سندس خاندان

مؤرخ سنڌ سيد حسام الدين راشدي ”حديقة الاولياء“ جي ڇاپي نسخي ۾ مؤلف کي نٿي شهر جو ڪري ڄاڻايو آهي ۽ انهيءَ نسبت سان ڪتاب جي ڇاپي نسخي جي مٿان ”حديقة الاولياء“ - تاليف سيد عبدالقادر بن سيد هاشم بن محمد تتوي“ ڪري لکيو ويو آهي. حالانڪ سيد عبدالقادر جو نٿي شهر سان ڪوبه خانداني تعلق ڪونه هو.

قديم دور ۾ نٿو علم جو هڪ وڏو مرڪز هو. هن شهر ۾ وڏا عالم، اديب، شاعر ۽ صوفي بزرگ اچي ڪٺا ٿيا هئا. انهيءَ ڪري سنڌ جي ڪيترن ئي مصنفن ۽ مؤلفن کي تذڪره نگارن اڻپوري معلومات سببان، انهن کي پنهنجن تذڪرن ۾ نٿي جو ڪري ڄاڻايو آهي. حالانڪ انهن مان ڪيترن جو تعلق نٿي شهر سان نه رهيو آهي. ساڳيءَ طرح سنڌ جي تذڪره نگارن ”حديقة الاولياءَ“ جي مؤلف سيد عبدالقادر جي باري ۾ پڻ اڻپوري احوال ملڻ جي ڪري، هن کي نٿي شهر جو ڪري ڄاڻايو آهي. ”حديقة الاولياءَ“ جي مطالعي مان ايترو ظاهر ٿئي ٿو، ته مؤلف جي نٿي جي وڏن عالمن، بزرگن ۽ اهل طريقت وارن سان تمام گهڻي عقيدت هئي ۽ ڪيترن سان سندس ملاقاتون ۽ صحبتون پڻ ٿينديون هيون. اهڙي سبب آهي جو راوين جي بيان ڪيل احوالن جي آڌار تي مير علي شير ”قانع“ نٿويءَ پنهنجي تذڪرن ”تحفة الڪرام“ ۽ ”مقالات الشعراء“ ۾ سيد عبدالقادر کي نٿي جو ڪري لکيو آهي.

سيد حسام الدين راشدي ”حديقة الاولياءَ“ جي مقدمي ۾ مؤلف جي زندگيءَ جي متعلق لکي ٿو:

”مؤلف سيد عبدالقادر جي سلسلي ۾ معلومات نهايت محدود آهي. پاڻ پنهنجي باري ۾ ڪجهه به ڪونه لکيو اٿس. فقط مير علي شير ”قانع“ جي ٻن ڪتابن ۾ سندس متعلق چند سٽون ملن ٿيون.“ (9)

انهيءَ مان ظاهر آهي ته سيد حسام الدين راشدي صاحب کي خود انهيءَ ڳالهه جو اعتراف هو، ته مؤلف جو صحيح ۽ مستند احوال ملي ڪونه ٿو سگهي. راشدي صاحب مؤلف جي زندگي ۽ خاندان جي احوال لکڻ لاءِ مير علي شير ”قانع“ نٿويءَ جي ٻن ڪتابن: ”تحفة الڪرام“ ۽ ”مقالات الشعراء“ کي بنياد بڻايو آهي. اهڙي سبب آهي، جو مؤلف جو وڌيڪ مفصل احوال اچي نه سگهيو آهي. اها به هڪ حقيقت آهي ته سيد عبدالقادر خود پنهنجي ۽ پنهنجي خاندان جي باري ۾ ”حديقة الاولياءَ“ ۾ ڪٿي به ظاهر يا اشاري طور ڪجهه به نه لکيو آهي. پاڻ پنهنجي باري ۾ صرف ايترو لکي ٿو:

”اما بعد، مي گوید عبد حقیر و بنده پر تقصیر، اضعف عباد الله الغني القوي، عبدالقادر بن هاشم بن محمد الحسيني غفر الله

له والوالديه واحسن اليهما واليه بغفرانه اللائق بجناب فضله
والناشي من محض فضله وكرمه.... الخ". (10)

مؤلف جي انهيءَ مٿين مختصر ۽ اڻپوري عبارت مان سندس باري ۾
ڪجهه به معلوم ڪونه ٿو ٿئي، ته پاڻ سيدن جي ڪهڙي پيڙهيءَ مان هو؟ يا
سندس اصل رهڻ جو هنڌ ڪهڙو هو؟ وغيره.

مير علي شير "قانع" نٿو "تحفة الكرام" ۾ نٿي جي "متفرق ساداتن"
جي سري هيٺ لکي ٿو:

"سيد محمد ۽ سندس اولاد: هن بزرگ جي اصل وطن
جي ڪا به خبر ڪانه پئجي سگهي آهي. سندس اولاد مان به
سواءِ ذڪر ٿيل نالن جي ٻئي ڪنهن جو پتو ڪونه آهي. باقي
انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي، ته پنهنجي وقت جو ناليرو سيد
آهي. سندس پٽ سيد محمد هاشم، ميرزا جاني بيگ ترخان جو
همعصر آهي. ساڳئي ميرزا جي شان ۾ مدح ۽ قصيدا چيل
اٿس. هن جي تاليفات مان هڪ نسخو نالي "نير السلاطين"،
جو نهايت عمدو چيو اٿس ۽ ميرزا جاني بيگ ڏانهن منسوب
ڪيو اٿس، يادگار آهي. مٿين سيد محمد هاشم جو فرزند سيد
عبدالقادر پنهنجي وقت جو ناميارو سيد هو. سنڌ جي بزرگن جي
بيان ۾ رسالو "حديقة الاولياء" سندس نشاني آهي". (11)

مير علي شير "قانع" نٿو پنهنجي ٻئي ڪتاب "مقالات الشعراء" ۾
سيد عبدالقادر جي والد سيد محمد هاشم جي باري ۾ پڻ لڳ ڀڳ ساڳي
"تحفة الكرام" واري عبارت بيان ڪئي آهي، فرق صرف اهو آهي، جو هن
ڪتاب ۾ سيد محمد هاشم جي بيان کان پوءِ ميرزا جاني بيگ لاءِ سندس چيل
قصيدي جا ڪجهه بند نموني طور ڏنا آهن. جنهن جو تفصيل سان ذڪر اسان
اڳتي هلي ڪنداسون.

مير علي شير "قانع" نٿو جي مٿي بيان ڪيل ٻنهي ڪتابن جي
عبارتن مان اهو صاف ظاهر ٿئي ٿو، ته سيد محمد جي اصل نسل ۽ وطن جي
باري ۾ خود "قانع" کي به ڪا خبر ڪانه هئي. اهوئي سبب آهي جو "قانع" نٿي
جي بزرگن ۽ ساداتن جي احوال کان پوءِ "تحفة الكرام" ۾ "نٿي جي متفرق
ساداتن" جي عنوان هيٺ انهن بزرگن جو ذڪر ڪيو آهي.

نصريور جا رضوي سادات:

سنڌ ۾ حسيني ساداتن جون ڇهه شاخون آهن، جن مان ”رضوي ساداتن“ جو وڏو ڏاڏو سيد محمد مڪي (540ھ / 1145ع-646ھ / 1248ع) پنهنجن معتقدين ۽ مريدن جي هڪ وڏي هجوم سان گڏ سلطان التمش جي عهد ۾ سن 625ھ / 1228ع ۾ سنڌ جي قديم شهر ”بکر“ ۾ اچي رهائش اختيار ڪئي. (12) ۽ ان کان پوءِ سندس اولاد سنڌ اندر رهڙي، نتي ۽ نصريور ۾ آباد ٿيو.

نصريور، سنڌ جو هڪ قديم تاريخي شهر آهي. نتي وانگر هن شهر ۾ پڻ وڏا بلند پايي جا عالم، اديب، شاعر، حڪيم، بزرگ، صوفي، درويش ۽ طريقت جا صاحب ٿي گذريا آهن. نصريور ۾ سيدن جا ڪيترائي مکيه گهراڻا ۽ خانوادا هئا، جي شهر جي الڳ الڳ حصن ۾ پنهنجين حويلين ۾ رهندا هئا. نصريور جا اهي محلا ۽ پاڙا انهن ساداتن جي نالن پوڻان سڏجڻ ۾ آيا. هتان جي ”رضوي ساداتن“ جو پاڙو ڏاڍو مردم خيز هو. هن گهراڻي مان ڪيترائي بلند مرتبي وارا عالم، اديب، شاعر، حڪيم، مصنف ۽ موءلف ٿي گذريا آهن. رضوي ساداتن جو اهو محلو اڄ به قائم آهي ۽ هن وقت ”مصري شاهه جي محلي“ جي نالي سان مشهور آهي. نصريور جا رضوي سادات ”الحسيني“ به چواڻيندا آهن، ڇاڪاڻ ته سندن نسب جو سلسلو حضرت امام حسين رضي الله عنه سان وڃي ملي ٿو.

نصريور ۾ رضوي ساداتن جي اچڻ جي باري ۾ اهو يقين سان چئي نٿو سگهجي، ته سڀ کان پهريائين بکر مان ڪهڙي سيد سڳوري لڏي اچي هن شهر ۾ سڪونت اختيار ڪئي. انهيءَ سلسلي ۾ نصريور جي رضوي ساداتن جي شجرن ۽ خانداني روايتن مان معلوم ٿئي ٿو، ته سيد علاؤ الدين بن سيد ابراهيم ثاني جي اولاد مان سيد سلطان بايزيد بن محمود بن فخر الدين ۽ سندس فرزند سيد مبارڪ اول بکر مان لڏي اچي نصريور ۾ سڪونت پذير ٿيا. اهو پڻ پوري تصديق سان چئي نٿو سگهجي، ته اهي سادات نصريور ۾ ڪڏهن آيا. نصريور جو اوج ۽ عروج اٺين صدي هجريءَ جي آخر ۾ شروع ٿيو. ڏهين صديءَ جي شروع ۾ شاهه بيگ ارغون جي حملن، بکر جي سندس قبضي ۽ قلعي جي نئين سر تعمير سببان غالباً اتي جي خاندانن هجرت ڪئي: انهيءَ ڪري اهو چئي سگهجي ٿو، ته رضوي ساداتن جي انهيءَ شاخ اندازاً 752ھ / 1351ع-

928ھ/1522ع واري عرصي ۾ بکر مان لڏي اچي نصرپور ۾ سڪونت اختيار ڪئي هوندي. (13)

هن وقت نصرپور جي ”رضوي ساداتن“ جا مختلف پاڙا ٿي ويا آهن، جن مان سيد مبارڪ (اول) جي پٽ سيد محمد ۽ سندس پوٽن سيد اسماعيل، سيد مبارڪ (ثاني)، سيد جلال الدين ۽ سيد عباس جي پٽ مان پيڙهيون پڌريون ٿيون، جي اڄ تائين ”محمد پوٽا“، ”اسماعيل پوٽا“، ”مبارڪ پوٽا“ ۽ ”جلال پوٽا“ جي نالن سان مشهور آهن. (14)

انهيءَ مٿين نامور ۽ علمي گهراڻي مان سيد مبارڪ (اول) رضوي، سنڌ جي تاريخ ۾ وڏي حيثيت رکي ٿو. هن سيد سڳوري جي پٽ مان سنڌ جو تذڪره نگار ۽ ”حديقة الاولياء“ جو مؤلف سيد عبدالقادر ٿي گذريو آهي. سيد عبدالقادر نصرپور جي ”رضوي ساداتن“ جي ”محمد پوٽا“ شاخ مان هو. رضوي ساداتن جي انهيءَ ”محمد پوٽا“ شاخ جي سلسليوار عالمن ۽ بزرگن جو اسان کي جيڪو به احوال هٿ اچي سگهيو آهي، اهو هتي ڏجي ٿو:

سيد سلطان بايزيد بن سيد محمودؒ:

سيد سلطان بايزيد بن سيد محمود پنهنجي دور جي وڏن بلند مرتبي وارن عالمن، درويشن ۽ مشائخن مان هو. پاڻ سمن جي صاحبيءَ جي پوئين دور ۾ بکر مان لڏي پلاڻي اچي هميشه لاءِ نصرپور ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. اسان جو گمان غالب آهي ته سيد سلطان بايزيد، شاه بيگ ارغون جو همعصر هو. انهيءَ ڪري اندازو آهي، ته سندس وفات شاه بيگ ارغون جي وفات يعني سن 928ھ/1522ع کان پوءِ ٿي ٿي هوندي. نصرپور جي اُتر ۾ اڄ تائين سلطان بايزيد جو قبو موجود آهي، جنهن کي مقامي ماڻهو اڪثر ڪري ”بايد“ به ڪري چوندا آهن. سندن مزار قبي جي اندر گنبذ هيٺ آهي، جنهن جي احاطي کي ڪنهن زماني ۾ چوڌاري ديوار ڏنل هئي. زماني گذرندي اهو قبو هاڻي ڪمزور ٿي چڪو آهي.

سيد مبارڪ بن سيد سلطان بايزيدؒ:

سيد مبارڪ بن سيد سلطان بايزيد زماني جي اڪابر ۽ وقت جي نيڪ ۽ پلارن ماڻهن مان هو. بکر شهر جو قاضي ۽ صاحب اختيار هو. پاڻ وقت جي حاڪمن ۽ سنڌ جي خادمن سان محبت رکندڙ هو. سيد مبارڪ جي باري ۾ ”شجره طيب سادات نصرپور“ وارو صاحب لکي ٿو:

”سيد مبارڪ بن سيد سلطان بايزيد مردي اڪابر عصر و امجد
دهر بود. با ملوڪان و باخادمان سند الفت داشت. صاحب اختيار
بهڪر بود“ (15)

سيد مبارڪ پڻ پنهنجي والد سيد سلطان بايزيد سان گڏ نصرپور ڏانهن
لڏي آيو هو. سندس وفات جي سن جو ڪوبه پتو ڪونه ٿو پوي. رضوي ساداتن
جو قبرستان هن وقت تباهه ٿي ويو آهي. انهيءَ ڪري سندس مزار جو پڻ پتو
ڪونه ٿو پوي.

سيد محمد بن سيد مبارڪ:

سيد محمد بن سيد مبارڪ، نصرپور جي ”رضوي ساداتن“ جو جد امجد
آهي. رضوي ساداتن جي ”محمد پوٽا“ پيڙهيءَ وارا سيد سڳورا سندس ئي نالي
پوستان سڏجن ۾ اچن ٿا. سيد محمد پنهنجي دور جو هڪ وڏو عالم، فاضل،
درويش ۽ اهل الله هو. سندس باري ۾ ”شجره طيبه سادات نصرپور“ وارو
صاحب لکي ٿو:

”سيد محمد بن سيد مبارڪ وڏي فضل ۽ ڪمال جو صاحب،
ظاهري خواه باطني علمن جو جامع ۽ بي نظير هو.
صاحب هدايت، ڪشف ڪرامت جو ڌڻي ۽ سنيين عادت ۽
خوراق جو جامع هو. ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف پڻ هو. سند
جي ڪيترن عالمن ۽ بزرگن ڪانئس ظاهري خواه باطني علم جو
فيض پرايو هو. شيخ المشائخ عرب يمينيءَ جي نيڪ خصلت
دختر سان عقد ڪيو هئائين. انهيءَ بيبي سڳوريءَ جو نالو
’خاتون‘ هو.“ (16)

سيد محمد جي باري ۾ مير علي شير ’قانع‘ نٿويءَ ”تحفة الڪرام“ ۾
جيڪو مبهم احوال ڏنو آهي، تنهن جو اسان مٿي شروع ۾ بيان ڪري آيا
آهيون. مير ’قانع‘ نٿويءَ پڻ ٻڌ سڌ جي روايتن جي آڌار تي سيد محمد جي
علميت جي ڪافي ساراهه ۽ واکاڻ ڪئي آهي.

نصرپور جي رضوي سادات جي خانداني روايتن مان اهو به معلوم ٿئي ٿو،
تہ سن 928ھ/1522ع ۾ شاھ بيگ ارغون جي وفات کان پوءِ سندس پٽ مرزا شاھ

حسن ارغون جي تاج پوشيءَ جي رسم رمضان المبارڪ جي مهيني ۾ نصرپور ۾ بجا آندي ويئي هئي. نصرپور جا قاضي ۽ رضوي سيدن مان سيد محمد، ميرزا شاھ حسن ارغون کي مبارڪ ڏيڻ لاءِ وٽس قلعي ۾ ويا هئا.

”شجره طيب سادات نصرپور“ خواه مير علي شير ’قانع‘ نٿويءَ سيد محمد جي سن وفات جي باري ۾ ڪجهه به نه لکيو آهي. تڏهن به روايتن جي آڌار تي ايترو چئي سگهجي ٿو ته، سيد محمد غالباً ميرزا شاھ حسن ارغون يا ميرزا عيسيٰ ترخان جي دور (سن 967ھ/ 1560ع- 980ھ/ 1572ع) ۾ وفات ڪئي. سندس مزار جو هن وقت ڪوبه پتو ڪونه ٿو پوي.

سيد محمد هاشم بن سيد محمد^{رح}:

سيد محمد هاشم بن سيد محمد پنهنجي زماني جو وڏو عابد، زاهد، فضل ۽ ڪمال جو صاحب هو. پاڻ ڪيترن ئي ناياب ڪتابن جو مؤلف ۽ مصنف هو. صاحب ديوان شاعر پڻ هو. سندس فارسي ڪلام گهڻو هو. پر وقت جي انقلابن جي لهر ۾ لڙهي ويو. نصرپور ۾ سندس ديني علمن جو مدرسو هو. سنڌ جي ڪيترن ئي بزرگن سندس علمي فضيلت مان استفادو حاصل ڪيو ۽ وٽانئس علم جي تحصيل ڪيائون. ”شجره طيب سادات نصرپور“ جو صاحب سندس باري ۾ لکي ٿو:

”سيد هاشم بن سيد محمد وڏو عابد، زاهد، فضل ۽ ڪمال جو صاحب هو. صاحب تصنيف بزرگ هو. ڪيترن ئي سندس علمي فضيلت مان استفادو ڪيو ۽ وٽس علم جي تحصيل ڪئي. کيس ٻه پٽ ڄاوا: سيد عبدالخالق شاھ ۽ سيد عبدالقادر شاھ، جي وقت جا ناليرا ٿي گذريا آهن.“ (17)

سيد محمد هاشم جي باري ۾ مير علي شير ”قانع“ نٿوي لکي ٿو: ”نصرپور شهر ۾ رضوي سيدن جي بڪري شاخ مان سڀ کان پهريائين سيد محمد هاشم رضوي هتي آيو. پاڻ هن وقت جي رضوي سيدن جو ڏاڏو بزرگوار آهي. وڏو مشائخ ۽ ڪامل ولي ٿي گذريو آهي. هن کان اٽڪل (تحفة الڪرام جي لکڻ وقت) ٽيهه ۽ ڪي سال اڳ پاڻيءَ جي اُٿل ڪري سندس لاش ٻين سيدن

جي لاشن سان گڏ اصلوڪي جاءِ تان ڪڍي ڪڍي آيا. جيڪي
معتبر ماڻهو انهيءَ ڪامل جي لاشي سان گڏ هئا، تن کان روايت
آهي ته باوجود هن جي، جو مٿين سيد جي وفات کان ٻه سو ويهه
سال گذري چڪا هئا، قبر مان صحيح سالم نڪتو. (18)

مير 'قانع' نٿوئيءَ جي انهيءَ مٿين بيان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو، ته
سيد محمد هاشم سڀ کان پهريائين نصرپور ۾ اچي آباد ٿيو. حالانڪ کانئس
اڳ سندس ڏاڏو سيد مبارڪ بن سيد سلطان بايزيد پهريائين نصرپور ۾ اچي
آباد ٿيو، جيئن اسان مٿي تفصيل سان بيان ڪري آيا آهيون.
مير 'قانع' نٿوئي 'تحفة الڪرام' ۾ هڪ ٻئي هنڌ لکي ٿو، ته سيد هاشم
ميرزا جاني بيگ ترخان (سن 993ھ / 1585ع - 1008ھ / 1599ع) جي دور جو
شاعر ۽ مصنف هو. (19)

مير 'قانع' نٿوئيءَ، سيد هاشم جو بيان ٻن هنڌن تي مختلف انداز سان ڪيو
آهي. حالانڪ انهيءَ تذڪري ۾ 'قانع' کان غلطي ٿي آهي. دراصل سيد هاشم
اهوئي ساڳيو بزرگ آهي، جنهن جو ٻن هنڌن تي ذڪر ڪيو ويو آهي. سيد محمد
هاشم جا مرزا جاني بيگ سان چڱا مراسم قائم هئا. پاڻ ميرزا جاني بيگ جي
مدح ۾ هڪ قصيدو چيو هئائين. سيد هاشم جي تاليفات مان 'سير السلاطين'
نهایت ٿي عمدو ڪتاب آهي، جنهن کي ميرزا جاني بيگ ڏانهن منسوب ڪيو
هئائين. (20) مير 'قانع' نٿوئيءَ اهو ڪتاب خود پاڻ ڏنو هو. هن وقت انهيءَ
ڪتاب جو ڪٿي به ڪو پتو ڪونه ٿو پوي. سيد حسام الدين راشديءَ جو انهيءَ
ڪتاب جي باري ۾ خيال آهي، ته ڪتاب جي نالي مان پتو پوي ٿو ته ڪتاب جو
مضمون شايد نظام الملڪ جي 'سياست نام' جهڙو هجي. (21)

مير علي شير 'قانع' نٿوئيءَ، سيد محمد هاشم جي باري ۾ 'مقالات الشعراء'
۾ ساڳي 'تحفة الڪرام' واري عبارت لکي آهي. ميرزا جاني بيگ جي متعلق
سندس ڇپيل قصيدي جا هيٺان فارسي اشعار پڻ نموني طور ڏنا اٿس:

اي بر در رفيعت ڪيوان ڪمينه دربان
وي حارس حریمت باشد سپ گردان
از طبع فيض بخشش دريا خجل بصد رو

وز دست در فشانت شرمنده ابر نيسان
 گلبانگ همت تو بگرفت ربع مسكون
 صيت سخاي جودت گشته محيط گيهان
 معجز نماست رُحت همچون عصاي موسي
 کشور کشاست تيغت چون تيغ شاه مردان
 بر قتل دشمن دين تيغت دليل قاطع
 برکس اهل بدعت رمح تو هست برهان. (22)

سيد محمد هاشم جي سن وفات جي باري ۾ ڪجهه به معلوم ٿي نه سگهيو آهي. پاڻ جيئن ته ميرزا جاني بيگ ترخان جو همعصر هو، انهيءَ ڪري اهو چئي سگهجي ٿو ته پاڻ سن 1008ھ / 1599ع تائين زندهه رهيو هوندو يا انهيءَ کان ڪجهه ورهيه اڳ وفات ڪئي هوندائين.

سيد عبدالقادر بن سيد محمد هاشم بن سيد محمد:

سيد عبدالقادر بن سيد محمد هاشم بن سيد محمد وڏو متورع، ولايت ۽ ڪرامت جو صاحب هو. پاڻ پنهنجي دور جو يگانو عالم ۽ شاعر هو. علم فقه، حديث ۽ تفسير جو وڏو عبور حاصل هوس. ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف ۽ مؤلف هو. سندس مسند درس تان ڪيترن ئي علم حاصل ڪيو. (23)

سيد عبدالقادر جي باري ۾ سيد حسام الدين راشدي لکي ٿو:
 ”سيد عبدالقادر نثر نويس ۽ شاعر هو. نثر ۾ سندس ڪتاب
 ”حديقة الاولياء“ پاڻ وٽ سوجود آهي ۽ نظم جا فقط اهي نمونا
 باقي بچيا آهن، جيڪي هن مذڪوره ڪتاب جي ديباچي ۾
 ڪم آندا آهن، مثلاً:

جمال صورت معنيٰ، ڪمال، دين و دول،
 نهال دولت وجاه و گل حديقہ جان.

.....

از فيض نشاءِ ڪرم او، جهانيان،
 با ميه نشاط و طرب، همدم و نديم.

يا اهي اشعار. جيڪي هن قلندر لعل شهباز، پير پني،
شيخ جيئي، پير مراد ۽ سيد علي شيرازي جي شرح حال ۾ درج
ڪيا آهن يا شاھ جميل گرناريءَ جي مدح ۾ چيا اٿائين. (24)
مير علي شير "قانع" نٿوي، سيد عبدالقادر جي باري ۾ "مقالات الشعراء"
۾ لکي ٿو:

"سيد عبدالقادر ولد سيد محمد هاشم ابن سيد محمد الحسيني:
مصنف 'حديقة الاولياء- سند' معاصر امير خسرو خان بود. و
اين چند ابیات در آن کتاب که بنام امير مذكور موشح
ساختم، در مدح او مینویسد. منه:

جمالِ صورتِ معني، کمالِ دين و دول
نهالِ دولتِ جاه و گلِ حديقہ جان
خليلِ خلق، و مسيحا نفس، اعليٰ همت
جليلِ قدر، و رفيع المکان، عظيم الشان
زهي کريم که دستِ سخاش غارت کرد
همه ذخاير بحر و همه دفاين کان
سحابِ دستِ نوالش چو قطره بار شود
ز قطره قطره شود رشحه قلزمِ عمان. (25)

سيد عبدالقادر جي باري ۾ "شجره طيبه سادات نصريور" ۾ آهي، ته "هن
هاليپوتا قوم جي هڪ نيك مرد حاجي صدر جي نياڻيءَ سان شادي ڪئي هئي،
جنهن مان کيس چار فرزند ۽ هڪ نياڻي تولد ٿيا. سندس فرزند پڻ پنهنجي پيءُ
وانگر وقت جا ناليرا بزرگ، عالم، درويش ۽ صاحب تصنيف ٿي گذريا آهن."

سيد عبدالقادر جي سن وفات جي باري ۾ ڪا به خبر ڪانه ٿي پوي، ته
پاڻ هن فاني جهان مان ڪڏهن رحلت ڪيائين. پر جيئن ته سيد عبدالقادر
پنهنجو تذڪرو "حديقة الاولياء" سن 1016ھ ۾ لکي پورو ڪيو ۽ پنهنجي انهيءَ
تاليف کي وقت جي امير ۽ صاحب اقتدار شخص خسرو چرڪس (26) ڏانهن
منسوب ڪيائين. خسرو چرڪس سان سيد عبدالقادر جا بهترين تعلقات قائم

هئا. خسرو چرڪس جو اقتدار قريباً سن 1019ھ / 1610ع تائين سنڌ مٿان قائم رهيو. انهيءَ لحاظ کان اسان جو گمان آهي، ته سيد عبدالقادر يارهين صدي هجريءَ جي پهرين چوٽائيءَ ۾ وفات ڪئي هوندي!

نصربور جي اڀرندي ۾ ”سيد نور الله شاهه نوريءَ“ جي نالي سان هڪ قديم قبرستان آهي، جيڪو قديم دور جي رضوي سيدن جو مقام آهي. انهيءَ مقام کي چو طرف پڪين سرن جي ديوار ڏنل هئي. هن وقت اهو سمورو قبرستان ڊهي تباهه ٿي ويو آهي. مزارون ۽ مقبرا ڊهي ختم ٿي ويا آهن. ديوار پڻ ڊهي مٽيءَ جو ڍير ٿي ويئي آهي. هن قبرستان ۾ چوڪنڊيءَ واري دڙي تي هن وقت صرف سيد عبدالقادر جي پاءُ سيد عبدالخالق ۽ اُن جي فرزند سيد نورالله شاهه نوري جون ٻه مزارون قائم بينيون آهن. گمان غالب آهي ته سيد عبدالقادر جي مزار به انهيءَ چوڪنڊيءَ جي اندر هئي، جا هن وقت ڊهي زمين دوز ٿي ويئي آهي. افسوس جو مير علي شير ”قانع“ نٿويءَ وانگر سنڌ جي هن پهرين تذڪره نگار جي مزار جي ڪابه خبر ڪانه ٿي پوي!

سيد عبدالقادر فارسي شاعريءَ سان گڏ نثر ۾ به چڱو خاصو عبور رکندڙ هو. هن سن 1016ھ ۾ فارسي زبان ۾ پنهنجو تذڪرو ”حديقة الاولياء سنڌ“ جي نالي سان لکيو. انهيءَ تذڪري کان علاوه سندس ٻي ڪابه تصنيف يا تاليف دستياب ٿي نه سگهي ۽ نه ئي وري اُن جو ڪو اهڙو احوال ملي ٿو. انهيءَ مٿين تذڪري ۾ سنڌ جي 44 عالمن، صالحن، بزرگن ۽ صوفي درويشن جي زندگيءَ جو احوال ۽ سندن ڪرامتن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. انهن بزرگن مان اٽڪل ويهارو کن بزرگ اهڙا آهن، جن جو تعلق نصربور ۽ ان جي آس پاس سان آهي. سيد عبدالقادر جو قول آهي ته هن وقت جي صالح ۽ پيارن بزرگن جي باري ۾ صحيح ۽ سچن راوين ۽ معاصرن کان روايتون پڇي ۽ ٻڌي، تحقيق سان گڏ ڪري، هڪ سال جي اندر اهو تذڪرو لکيو آهي، ته جيئن اهو زماني ۾ يادگار رهي. (27) ڪتاب جي آخر ۾ تاليف جو سال پڻ هن ريت ڏنل آهي:

بـ تـائـيـدِ عـنـايـاتِ اـلـاـهـي

رسيـدِ اـيـنِ نـامـه در حـدِ تـنـاـهـي

زهجرت بود الف و شانزده سال

که شد آراسته اين شاهدِ قبال (28)

اسان مٿي اهو بيان ڪري آيا آهيون ته سيد عبدالقادر جا امير خسرو چرڪس سان بهترين مراسم قائم هئا. سيد عبدالقادر پنهنجي تذڪري ۾ هنن لفظن ۾ خسرو چرڪس جي ساراه بيان ڪئي آهي:

"امير خسرو خان زماني جي فاضلن جو مرجع، معرفت ۽ يقين جو صاحب هو. سندس مبارڪ ۽ سياڳي دور اقتدار ۾ عام رعيت خوشحال ۽ فارغ البال هئي ۽ زماني جي ڏکڻ ۽ سورن کان آزاد هئي. ماڻهو امن آمان سان پنهنجي زندگي بسر ڪري رهيا هئا." (29)

امير خسرو چرڪس جو اثر ان زماني ۾ نٿي کان وٺي نصرپور ۽ پوريءَ سنڌ تي هو. نصرپور سندس طاقت جو اهم مرڪز هو. ميرزا غازي بيگ ترخان پنهنجي پيءُ ميرزا جاني بيگ جي وفات کان پوءِ سن 1013ھ ۾ اڪبري دربار ڏانهن وڃڻ وقت سنڌ ملڪ جو سمورو ڪاروبار خسرو چرڪس جي حوالي ڪري ويو هو. سيد عبدالقادر جنهن سال (1016ھ) "حديقة الاولياء" لکيو هو، ان وقت ميرزا غازي بيگ قنڌار واري مهم تي هو. انهيءَ دور ۾ به سنڌ جو سمورو علائقو خسرو چرڪس جي هٿ هيٺ هو. خسرو چرڪس کي آخرڪار بغاوت جي الزام ۾ گرفتار ڪري، جهانگيري عملدارن کيس آگري روانو ڪيو. "حديقة الاولياء" ۽ سنڌ جي ٻين تاريخن مان اهو معلوم ٿئي ٿو، ته خسرو چرڪس جو طبعاً صوفي درويشن، مشائخن ۽ الله وارن بزرگن ڏانهن گهڻو لاڙو هو. پاڻ هميشه انهن جي صحبت ۾ رهندو هو. انهيءَ ڪري ئي سيد عبدالقادر پنهنجي ڪتاب کي خسرو چرڪس ڏانهن منسوب ڪرڻ بهتر سمجهيو. خسرو چرڪس جي ساراه ۽ نيڪ خصلتن جي تعريف ۾ سيد عبدالقادر فارسي شعر ۾ پنهنجن جذبن جو اظهار هن ريت ڪيو آهي:

خسروا خاني تو در وقتيکه از جانِ کرم

هر صباح و شام ميخواني بسي اهلِ هم

خاين درگاه رب العالمين باشي اگر
از تو ناراضي رود جانب ز تن سوي عدم
جهد کن گرد آر دلهاي خلاص و آنگهي
هرچه باشي باش يکسانست گدا و محترمش. (30)

بهر حال ترخاني دور ۾ سنڌ اندر خسرو چرڪس جي شخصيت هر لحاظ کان پنهنجي پوري عروج تي هئي. سيد عبدالقادر ”حديقة الاولياء“ کي خسرو چرڪس ڏانهن منسوب ڪرڻ مان انهيءَ ڳالهه جي ثابتي ملي ٿي، ته سيد عبدالقادر، خسرو چرڪس جي ظاهري اقتدار کان ڏاڍو متاثر هو. خسرو چرڪس نصرپور واري هنگامه خيز دور ۾ جيڪي ڪجهه ڪيو، انهن حالتن جو سمورو نقش مؤلف جي اڳيان هو. ساڳئي وقت مؤلف ان دور جي سنڌ جي سمورين سياسي حالتن ۽ فڪري لاڙن کان پڻ پوريءَ ريت واقفيت رکندڙ هو.

سيد عبدالسلام بن سيد عبدالقادر:

سيد عبدالسلام بن سيد عبدالقادر وڏو عالم ۽ زماني جو فاضل ٿي گذريو آهي. صاحب وجد، ارشاد جو ڌڻي ۽ روحانيت جو صاحب هو. سندس دل جي ڪلي ڪليل هئي ۽ انوار الاهيءَ جي پالوٽ سان پلٽيل هئي. پاڻ 28 ورهين جي ڄمار ۾ هن فاني جهان مان رحلت ڪيائين. (31)

سيد عبدالخالق بن سيد محمد هاشم:

سيد عبدالخالق بن سيد محمد هاشم وڏو جيد عالم، زاهد، متشرع، متورع، مصنف ۽ شاعر هو. پاڻ هڪ ڪامل مرشد ۽ ڪرامت جو صاحب هو. وقت جا حاڪم سندس آستاني تي اچي حاضري پريندا هئا. سيد عبدالخالق جي مزار نصرپور شهر جي اڀرندي طرف رضوي سيدن جي مقام ۾ سندس لائق فرزند سيد نور الله شاهه ’توري‘ جي ڀرسان هڪ وڏي مٽيءَ جي ڌڙي تي واقع آهي. سندس مزار تي ڪاشيءَ جو ڪتو لڳل آهي، جو پوئين دور جو معلوم ٿئي ٿو. ڪتو هن ريت آهي:

تاريخ وفات حسرت آيات مرحوم مغفور شاهه عبدالخالق:

ڪرم ڪر يا رب، محمد مصطفيٰ جي واسطي،

سيد ڪونين شاهه انبياء جي واسطي.

سید نور اللہ شاہ 'نوری' بن سید عبد الخالق:

سید نور اللہ شاہ بن سید عبد الخالق ظاہر خواہ باطنی علمن جو جامع
۽ کرامت جو صاحب ہو. سندس کیتريون ئي کرامتون حياتي خواہ مماتي
۾ مشهور آهن. پاڻ فارسي زبان جو هڪ وڏو قادر الکلام شاعر هو ۽ 'نوري'
تخلص ڪندو هو. هتي سندس فارسي ڪلام جو نمونو ڏجي ٿو:

(الف)

دل ڀر ز تماشا است به گلزار نصرپور
با آب هوا هست شکر بار نصرپور
دریائي کناري و مزاری اشجاري
هم مقبره مرقد ابرار نصرپور
خاصه که مزار شه هاشم سلف من
صد فیض و شفا بخش ز انوار نصرپور
گر حب حوائي وطن مرقد ابرار
یارم نه شد و مي شد ادبار نصرپور
در عين خزان غرنوا بلبل 'نوري'
از گل ساختم باخسار نصرپور. (32)

(ب)

چالاک تر از چشم تر خونریز که دیده است
از ناوک مژگان تو بکریز که دیده است
میم دهنهت معجزه عیسی و مریم
درمکه جز این زمزم لب ریز که دیده است
من رند خراباتم از صوفي سرکش
با مفلسي اکسیرهم آمیز که دیده است
افتاده ز تیز نگهش مرغ هواگیر
پرتابی و پیکان بچین تیز که دیده است

شد ثاني شيراز نصرپور ز 'نوري'

اين رونق در پارس و تبريز كه ديده است (33)

سيد نور الله شاه 'نوري' جي مزار رضوي سيدن جي قبرستان ۾ پنهنجي والد

سيد عبدالخالق جي مزار کان پوءِ تئين نمبر تي اڀرندي کان واقع آهي. سندس مزار تي

کاشيءَ جو هيٺيون ڪتبو لکيل آهي، جو پوئين دور جو لڳل معلوم ٿئي ٿو.

تاريخ وفات حسرت آيات مرحوم مغفور ميان شاه نور الله شاه بادشاه.

ڪرم ڪر يا رب، محمد مصطفيٰ جي واسطي،

سيد ڪونين، شاه انبياء جي واسطي.

سيد محمد هاشم (ثاني) بن سيد عبد الخالق:

سيد محمد هاشم (ثاني) پنهنجي وقت جو وڏو ولي ڪامل، درويش ۽

ڪشف ڪرامت جو صاحب ٿي گذريو آهي. (34) پاڻ فارسي زبان جو هڪ

عمدو شاعر هو. شعر ۾ سندس تخلص 'رضوي' ۽ 'ساغر' هو. پاڻ صاحب ديوان

شاعر هو. سندس ديوان "مصري شاه لائبريري" نصرپور ۾ موجود آهي. سيد

محمد هاشم (ثاني) جي باري ۾ مير علي شير 'قانع' ٺٽوي لکي ٿو:

مير محمد هاشم نام از سادات رضوي بهڪري ساکن موضع نصرپور

بوده، صاحب آيات و ڪرامات باهره. محمد حسين 'شوقي' از مريدان وي ست.

چنانچه در نغمات خود بيان کرده ست- منه.

طالب دل شو که دل مرشد بود در راه حق

هر که اين معني ندارد قابل ديدار نيست

دلبر من چون بناز، جلوه فشاني کند

مرغ دلم در قفس، گرم عناني کند

پا ز حنا ارغوان، چون بکند شاه من

رنگ حنا بر کفش، پاي گراني کند

دفتر جرم چنان کرد پريشان نیاز

آنچه ببرگ چمن، باد خزاني کند

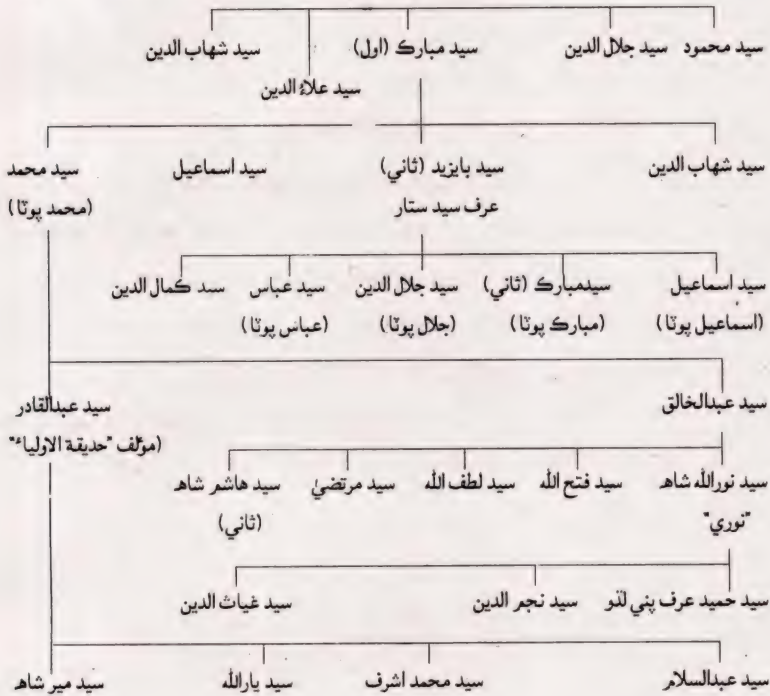
چونکه بغارت شود "ترک نصرپور" من

مشوه ڪند تیغ کین، غمزہ شناسی ڪند
 جذبہ عشقش ربود هوش و دلم از خرد
 کیست که غیر از نگار داد ستانی ڪند
 رو 'رضوی' بر درش میر، که ناگہ نگار
 آمده بر تربت فاتحہ خوانی ڪند. (35)

ضمیمو

هيءُ شجرو ”شجره طیبه سادات نصرپور“ (قلمي فارسي) تان نقل ڪيو
 ويو آهي. اهو قلمي نسخو 6- سيپٽمبر 1978ع تي مرحوم سيد قادر ڏني شاه
 ولد سيد مريد علي شاه پنهنجي سر تڪليف وٺي، راقم کي، ”مصري شاه
 لائبريري“ نصرپور ۾ ڏيکاريو هو. تازو ان شجري جي ٻيهر تصحيح مرحوم
 قادر ڏني شاه جي وڏي فرزند سيد آفتاب حسين شاه رضويءَ جي ذريعي 26-
 جولاءِ 1982ع تي نصرپور ۾ ڪئي ويئي.

بن سيد محمود بن سيد فخرالدين بن سيد ابي ابي الفتح محمد بن سيد علاء الدين بن سيد ابراهيم ثاني

حوالا ۽ سمجهاڻيون

(0) سيد قادر ڏنو شاھ، نصرپور شهر جي قديم رضوي سادات گهراڻي جو چشم و چراغ هو. اسان جي ساڻس سندس بنگلي ۾ ملاقات ٿي هئي. وٽس پنهنجن وڏن جو هڪ عاليشان ڪتب خانو هو، جنهن کي پاڻ ساھ سان سانڍيندو پئي آيو. پاڻ وڙ ڪري مون کي پنهنجي انهيءَ نادر الوجود ڪتبخاني جو ديدار ڪرايائين. ڪافي نادر قلمي نسخن کي نظر مان ڪڍڻ جو موقعو مليو. سيد قادر ڏنو شاھ تازو وفات ڪري ويو آهي. مرحوم کي خدا تعاليٰ ستن پٽن سان نوازيو، جي پڻ پنهنجي والد وانگر نيڪ ۽ صاحب اخلاق آهن.

(1) سيد حسام الدين راشدي انهيءَ ڪتاب جي مقدمي ۾ سنڌ جي اٽڪل 82 تذڪرن جو سير حاصل احوال ڏنو آهي. ڏسو سيد عبدالقادر: ”حديقة الاولياء“ (فارسي)، مرتب: سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سنڌ 1967ع مقدمو ص 1 کان ص 53 تائين.

(2) قاضي محمود ٺٽوي، ٺٽي جي عباسي خاندان جو هڪ چمڪندڙ هيرو هو. پاڻ ڏهين صدي هجريءَ جو هڪ وڏي بلند پايي جو عالم ۽ فاضل ٿي گذريو آهي. پاڻ مولانا عبدالخالق گيلانيءَ جو شاگرد هو. مولانا گيلاني قنڌار مان بکر ۾ مير محمد معصوم وٽ اچي رهيو هو، جتان پوءِ ٺٽي ۾ اچي ميرڪ جي مڪان ۾ رهيو. قاضي محمود ٺٽي شهر جو مفتي پڻ هو. ميرزا عيسيٰ ترخان ۽ مرزا باقي ترخان جو همعصر هو. ميرزا عيسيٰ ترخان جي فوج جو قاضي به ٿي رهيو. پاڻ مذڪوره تذڪري کان علاوه ٻيا به ڪيترائي درسي ڪتاب لکيا هئا. شاعريءَ ۾ به مشق ڪندو هو.

مير علي شير ’قانع‘ ٺٽوي: ”تحفة الڪرام“ مترجم مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، 1957ع ص 532.

(3) سيد عبدالقادر: ”حديقة الاولياء“ (فارسي)، مقدمو ص 84، 85.

(4) ايضاً، ص 86 کان 89

(5) ايضاً، ص 89، 90

(6) ايضاً، ص 91

(7) مولوي محمد قاسم سومرو ڳوٺ ”جنهياڻي“ تعلقي ڪنڊياري ضلعي نواب شاھ (موجوده ضلعو نوشهروفيروز) جو ويٺل آهي. ساهتي پرڳڻي جو قديم شهر ”سيدو باغ“ انهيءَ ڳوٺ جي اُتر ۾ آهي. مولوي صاحب عربي، فارسي، سنڌي ۽ انگريزي زبانن جو ڄاڻو آهي. پاڻ پرائمري استاد آهي. سندس والد محمد اديس سومرو ۽ ڇاچو مولوي محمد عالم سومرو پنهنجي وقت جا وڏا جيد عالم ۽ بهترين خطاط ٿي گذريا آهن. مولوي محمد قاسم کي علمي ورثو پنهنجن وڏن کان مليو. وٽس هڪ بهترين ڪتب خانو پڻ آهي، جنهن ۾ اٽڪل اٺ هزار (موجود چويهه هزار) کن ڪتاب آهن. سندس ڪتبخاني ۾ عربي، فارسي ۽ سنڌي ڪتابن جا ناياب خطي خواه ڇاپي نسخا موجود آهن. مولوي صاحب ڪيترائي ڪتاب تصنيف ۽ تاليف پڻ ڪيا آهن، جي سنڌ جي ديني ادب ۾ چڱو اضافو ڪن ٿا.

(8) سيد عبدالقادر ”حديقة الاولياء“ (فارسي)، ص 5

(9) ايضاً مقدمو ص 69

(10) ايضاً ص 9

(11) مير علي شير ’قانع‘ نثوي: ”تحفة الڪرام“ ص 517

(12) انصاري الهجڙيو: ”بکر جي بزرگن جو سياست ۾ حصو“ ڪمال پرنٽنگ

پريس سکر، 1981ع، ص 33.

(13) بلوچ نبي بخش خان، ڊاڪٽر، ”ميين شاھ عنات جو ڪلام“

”سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، 1963ع ص 26.

(14) ايضاً، ص 26، 27

(15) ”شجره طيبه سادات نصريور“ (قلمي فارسي)

انهيءَ مٿئين قلمي نسخي جي آخر ۾ هيءَ عبارت لکيل آهي: ”تمت ڪتاب

بعون الملڪ الوهاب نقل من الشجره المبارڪ لسادات النصرفور ڪه در

سن 1189 هجري مرحوم ميان سيد ضياءُ الدين مرقوم فرموده است ومن منقول عنه

نزد سلسله السادات النجبات قدوة الحفاظ حافظ سيد مدد علي شاھ ولد غفران

شاھ قدوة العلماء المتبحرين والڪاملين حضرت سيد محمد صديق رضوي تحرير

يافت در سن 1215 هجري.“

انهيءَ مٿئين عبارت جي هيٺان وري هيءَ عبارت تحرير ٿيل آهي:

"اين ڪتاب مستطاب شجره طيبه ساداتان نصريور حسب فرمائش عاليجناب دستگاه شرافت پائگاه خضر عمر فيض اثر حضرت سيد مصري شاه زاد الله تعالي شرفاء و تعظيما بن خلد مكان جنت آسيان حضرت سيد بلند شاه قدس سره العزيز رضوي بيد هر سيه كار اقل العباد ايزد..... آمرزاد آخوند عبدالڪريم بن محمد بچل اصل متوطن حيدرآباد سنده حال ساكن نصريور زيب و تحرير و زينت تسطير گرفت درماه ربيع الآخر 1313 هجري."

"شجره طيبه سادات نصريور" جو اهو قلمي نسخو "ميين شاه عنايت جو ڪلام" مرتب ڪرڻ وقت محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي استعمال هيٺ پڻ رهيو آهي.

(16) "شجره طيبه سادات نصريور" (قلمي فارسي)

(17) ايضاً.

(18) مير علي شير 'قانع' نٿوي: "تحفة الكرام" ص 396.

(19) ايضاً، ص 517

(20) ايضاً، ص 517

(21) سيد عبدالقادر: "حديقة الاولياء" (فارسي)، ڏسو مقدمو ص 71.

(22) مير علي شير 'قانع' نٿوي: "تذكرة مقالات الشعراء" (فارسي)،

مرتب سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، 1957ع، ص 44-843.

(23) "شجره طيبه سادات نصريور" (قلمي فارسي)

(24) سيد عبدالقادر: "حديقة الاولياء" (فارسي)، ڏسو مقدمو ص 71، 72.

(25) مير علي شير 'قانع' نٿوي، "تذكرة مقالات الشعراء" (فارسي)،

ص 25-424

(26) هيء امير، چرڪس خان جي اولاد مان هو، جو چنگيز خان جي نسل

مان هو. چرڪس خان جي حڪومت قبيحاق جي بيابان ۾ هئي. خسرو خان پنهنجي وطن مان لڏي، ميرزا عيسيٰ ترخان جي دور ۾ نٿي ۾ آيو هو. پنهنجي فضيلت ۽ چالاڪيءَ باعث ميرزا عيسيٰ وٽ ڏاڍو مان پاتائين. مرزا محمد باقيءَ جي دور ۾ به وڏي مرتبي وارو هو. ميرزا جاني بيگ جي وقت ۾ خاص درباري اميرن ۾ شمار

ٿيڻ لڳو. وڏو سخي ۽ خير خيرات ڪندڙ هو. نٽي شهر، مڪلي ۽ ان جي آس پاس ڪيترائي ڪوه، پليون، تلاءَ ۽ مسجدون تعمير ڪرايائين.

بحواله محمد صديق ”مسافر“: ”سنڌ جي تاريخ“، ڀاڱو پنجون بعنوان ”سنڌ ۾ مغلن جا نواب“، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد سنڌ، 1942ع ص 41.

(27) سيد عبدالقادر: ”حديقة الاولياء“ (فارسي)، ص 11

(28) ايضاً، ص 240

(29) ايضاً، ص 12، 13

(30) مير علي شير ’قانع‘ نٽوي، ”تذڪره مقالات الشعراء“ (فارسي)، ص 202

(31) ”شجره طيبه سادات نصريور“ (قلمي فارسي)

(32) ايضاً، بروايت مرحوم سيد قادر ڏنو شاھ بن سيد مريد علي شاھ.

(33) ايضاً.

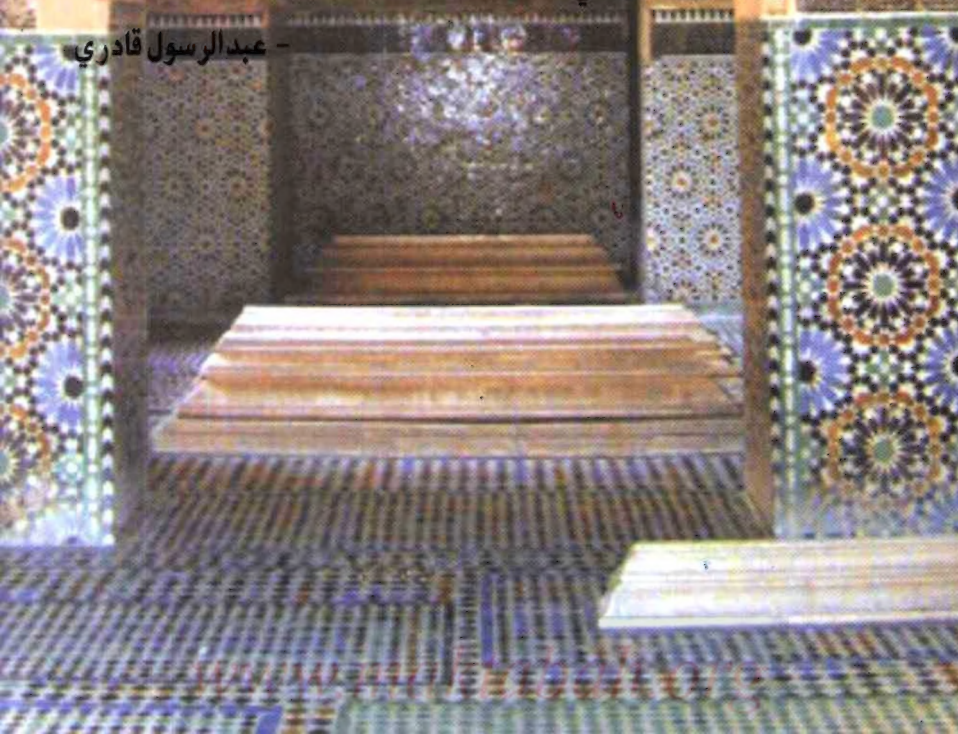
(34) مير علي شير ’قانع‘ نٽوي، ”تحفة الكرام“ ص 396.

(35) ايضاً، ”تذڪره مقالات الشعراء“ (فارسي)، ص 255.

- ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي

سنڌ، سالڪن، صالحن، عالمن، شاعرن ۽ صوفين جي سر زمين آهي.
 مشهور آهي ته ”صالحن جي ذڪر وقت الله تعاليٰ جي رحمت وسي ٿي“. هيءُ
 ڪتاب ”حديقة الاولياء“ به سنڌ جي اهڙن صوفي با صفا سالڪن ۽ الله وارن
 عارفين اوليائن جي ذڪر خير جو دستياب پهريون فارسي تذڪرو آهي.
 جيتوڻيڪ سنڌ جي تصوف جي تاريخي تذڪرن ۾، ”حديقة الاولياء“
 (1016ھ - 1607ع) لکجڻ کان چئيه سال اڳ ۾، ڪتاب ”تذكرة الاولياء“
 (980ھ - 1572ع) از قاضي محمود نقويءَ جو نالو ملي ٿو، پر اهو ڪتاب
 اڃان تائين اڻلپ آهي. ان ڪري سر دست ”حديقة الاولياء“ ئي سنڌ جي
 صوفي بزرگن، اوليائن بابت پهريون ۽ قديم فارسي تذڪرو موجود آهي.
 حديقة الاولياء ۾ قديم سنڌ جي ايڪيتاليهه اوليائن ۽ ضميمي ۾ سيد
 عبدالهادي معروف جميل شاهه گرناري لڳ پير پٺو جو احوال، جملي ٻائيتاليهه
 بزرگن جو ذڪر شامل آهي.

- عبدالرسول قادري

Maktabah Mujaddidiyah

www.maktabah.org

This book has been digitized by Maktabah Mujaddidiyah (www.maktabah.org).

Maktabah Mujaddidiyah does not hold the copyrights of this book. All the copyrights are held by the copyright holders, as mentioned in the book.

Digitized by Maktabah Mujaddidiyah, 2012

Files hosted at Internet Archive [www.archive.org]

We accept donations solely for the purpose of digitizing valuable and rare Islamic books and making them easily accessible through the Internet. If you like this cause and can afford to donate a little money, you can do so through Paypal. Send the money to ghaffari@maktabah.org, or go to the website and click the Donate link at the top.